

СОЮЗ
ВИЗВОЛЕННЯ
УКРАЇНИ

ЕК.

ASSOCIATION for LIBERATION of UKRAINE

1914 — 1918

V I E N N A

NEW YORK, N. Y. 1979
"CHERVONA KALYNA" UKRAINIAN PUBLICATIONS
COOPERATIVE, INC.

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

1914 — 1918

ВІДЕНЬ

diasporiana.org.ua

НЮ ЙОРК, Н.Й.

1979

ВИДАВНИЦТВО ЧЕРВОНА КАЛИНА

Library of Congress Catalog
Card No. 79 - 50891

Обкладинка роботи мистця Едварда Козака

Printed in U.S.A. by Computoprint Corporation
335 Clifton Ave., Clifton, N.J. 07011

ПЕРЕДСЛОВО

Оця книжка, це нове джерело до історії національного відродження української людини на початку ХХ століття. Та українська людина, що від Петра Великого, через Катерину, Николая I, указ Валуєва була національно придушена, пригноблена, вона поступеннево, інколи і з великим зусиллям, непевно, а то і з острахом відзискувала національну свідомість, відкривала своє національне обличчя, своє "я". Ось, саме цей розвиток, цей процес ми бачимо, читаючи ці прецінні матеріяли в цій книжці, що їх залишили наші плугатарі, які й орали той обліг душі української людини.

Нагода — піти в цю національну мало свідому чи й несвідому гущу була перша світова війна, 1914 - 1918 роки, коли полонені, старшини і вояки московської армії заповнили табори полонених. Із них найбільший табір був у Фрайштадт, що став вогнищем освідимої, освітньо-культурної праці над цими полоненими.

Осередком, із якого вийшли на роботу ті плугатарі, був "СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ", 1914 - 1918, Відень. Головні, провідні діячі цього Союзу були загартовані у національній боротьбі за визволення України мужі Наддніпрянської України: Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Всеволод Козловський, Дмитро Донцов, Микола Залізняк, Євген Любарський-Письменний; до них приєдналися Олександр Скоропис-Йолтуховський, Маріян Басок-Меленевський, Микола Троцький, Євген Галицинський та ін. Біля ж них ізгуртувалися й діячі культури і політики, Галичини та Буковинці як д-р Василь Сімович, проф. Степан Смаль-Стоцький, д-р Отип Безпалко, д-р Роман Домбчевський, д-р Осип Охримович, Микола Голубець, о. Євген Турула й ін. Віддані в цій праці були також, між іншими, інж. Павло Дубрівний і Михайло Гаврилко, різьбар. Були працівники на цій ниві й самі полонені, як Федір Шевченко син Івана Шевченка — брат великого Тараса.

Ця праця охоплювала всі головні ділянки культури України, духової і матеріальної: історія, література, мистецтво, музика, соціологія, хліборобство, а то й пасічництво. Цей осередок у таборі полонених у Фрайштадті видавав часопис і гумористичний журнал, що їх розсилали по всіх інших таборах, де були полонені Українці. Була в

цім таборі й наша церква, — і то трибанна, — що її розмалювали мистці Юрій Балицький і Микола Голубець. Був у цьому таборі й театр, у якому виставляли українські драми й комедії; акторами були самі ж. полонені, що виконували й жіночі ролі.

Ця книжка цінна не тільки для українського сучасного чи й прийдешнього історика, вона ще цікавіша для кожного Українця, що хоче пізнати: як зростала, як розвивалася національна свідомість української людини на початку ХХ століття. Ця освідомна праця у таборах часто проходила у важких умовах: чорносотенці — яких і нині не бракує серед нас — чинили всякі перепони, а то й чинно виступали проти наших робітників культури.

Одним із наявних осягів тієї праці була: Перша українська Стрілецько-Козацька Дивізія, так звані Сірожупанники, що в 1918 році увійшла в Армію України. Можна згадати, що беззмінним адютантом штабу цієї Дивізії був незабутній мистець Микола Бутович.

Редакція

Михайло Гаврилко

ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ПРАЦІ СЕРЕД ПОЛОНЕНИХ У ТАБОРІ У ФРАЙШТАДТ.

Гаврилко Михайло (1882-1920), різбар, родом із Полтавщини. Вчився в Академії мистецтва в Петербурзі, Кракові (1907-1912) й Парижі. Народник-романтик. Праці: "Сироти", "Козак і дівчина"; більш реалістичні погруддя М. Шашкевича, проєкт пам'ятника Т. Шевченкові на конкурсі в Києві. Під час 1-ої світової війни активно співпрацював у "Союзі Визволення України у Відні" (піонер національної та культурно-освідомчої праці серед полонених у таборі Фрайштадт 1914 — 1915), хорунжий УСС (1916 - 1918)., пізніше в складі дивізії Сірожупанників, 1920 року в Конотопі большевики кинули живцем до паровозного кітла, як керівника повстанчим загonom армії УНР на Чернігівщині.

Я приїхав до Фрайштадту 15 листопада 1914 р. В таборі полонених застав уже проти мене підбурені маси. Підбурювали їх москалі, поляки й наші земляки "малороси", а провід вели підпрапорщики т. зв. "сверхсрочні зупаки" і інтелігенти (студенти, учителі, урядовці). За своїм світоглядом вони були "чорносотенці" і великі патріоти Московії. Найбільше далися взнаки москалі, які замешкували в Україні, а також різного роду "люмпенпролетеріят" із великих міст — Одеси, Катеринославу; селяни-хлібороби поставилися до мене прихильно, особливо з Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини, Київщини, Катеринославщини і Поділля. Найбільше були запаморочені з Холмщини, Курщини, а особливо з Волині з найбільше чорносотенними та цареславними думками.

Коли я появлявся в таборі і провадив по бараках розмови з полоненими українцями, тоді проти мене виступали москалі з великою і злобною ворожнечею і підбурювали полонених, щоб мене не слухали. Коли це нічого не помагало, тоді вони вхопились інших способів — почали поширювати погрози, що всіх тих, що зі мною розмовляють і читають книжки, при повероті в Росію повісять. Але всі ці заходи чорносотенців, — а треба сказати, що їм помагали й

австрійські вояки — чехи, (з вартових команд табору), які були у великій згоді з москалями, не мали успіхів. Незабаром удалося мені з'єднати біля себе інтелігентніших полонених українців, головно моїх земляків із Полтавщини і завести бібліотеку в одному з бараків. Згодом з'єднав я громаду з 21 особи, що стояли на ґрунті незалежної України.

В грудні на підмогу мені СВУ у Відні прислав до табору Миколу Голубця, а також виключно з просвітнім завданням д-ра Василя Сімовича. Він довершив організацію бібліотеки та читальняної домівки в однім із бараків.

В лютому 1915 р. СВУ відкликав мене до Відня і вислав у організаційних справах на Угорщину до табору полонених Дунасардагель. Коли я повернувся з Угорщини до табору Фрайштадт, тоді застав надзвичайно опортуністичний настрій у громаді, що я заснував. Представники СВУ боялися одверто говорити про визвольні змагання України і пускалися на хитрощі, які полягали на тому, що полоненим говорилося на всякі просвітні теми, а справу української незалежності обминалося, а коли говорилося щось радикального, то на "буржуїв" і на "поміщиків". Це все робилося для того, щоб не вносити "роздрознення" й не образати москалів та й загалом національних почувань інших народностей (поляків, жидів і ін.). А наш українець, як відомо, все неймовірно делікатний на точці пошани чужих національних почувань, особливо у ворожих нам і сильних націй.

Деякий час я не брав активної участі в роботі й очікував дальших диспозицій з Відня. Тимчасом СВУ покликав д-ра В. Сімовича до Відня, а М. Голубець, який провадив загальне читання, дістав вибух крові з горла. Тоді я почав на свою відповідальність читати історію України за Аркасом. Спочатку мав великі перешкоди з боку штундистів і чорносотенців. Незабаром вдалося мені позбутися нових "приятелів" і чим далі, то тим більш мав слухачів і більший порядок.

Д-р В. Сімович повернувся з Відня і на підставі директив СВУ мені доручено провадити загальне читання і на мою велику радість якраз історію України, що я тепер і робив, не зважаючи на всякі сподівані і несподівані прикрості. В цю роботу я глибоко вірив і вбачав у ній силу, щоб із того "заржавілого матеріялу" щось добре вилити. З кожним днем національна свідомість серед полонених росла завдяки нашій невтомній праці. У мене на читаннях часом було з 1000 осіб, а в другім таборі, де я недавно почав читати історію України М. Аркаса, чим далі все слухачів збільшувалося. Чорна сотня знову випустила проклямації поміж полоненими, щоб щадили своє життя і на читання не ходили, підбурюючи проти мене, Сімовича і Голубця. Фрайштадт, квітень 1915 р.

Микола Голубець

УСВІДОМЛЕННЯ ПОЛОНЕНИХ У ТАБОРИ ФРАЙШТАДТ ТВОРАМИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ.

Микола Голубець (1891-1942 р.) мистецтвознавець, письменник, журналіст і громадський діяч.

Під час 1-ої світової війни з року 1914 активний працівник "Союзу Визволення України" у Відні над національним освідмленням полонених українців у таборі Фрайштадт-Горішня Австрія.

Пензлю його належать у таборі Фрайштадт: образи до таборової церкви, українські князі і гетьмани та театральні декорації.

Перу його належить цілий ряд публікацій з мистецтвознавства: "Начерк історії українського мистецтва" Львів, 1922. "Галицьке малярство", Львів 1926. "Українське малярство 16-17 стол. під покровом Ставропігії, Львів, 1920 та ін. З історичних публікацій: "Львів" (провідник, 1925), "Рік грози і надій 1914", Львів, 1934, "Жовква" та ін.

Як письменник залишив по собі: "Люди й блазні", "Жовті Води", "Вчорашня легенда", "Гей видно село" та ін. З поезії: "Фрагменти", "Бувають хвилі", "Мойсей безумний" та "З чужини далекої".

Переклади на українську мову: "Пер Гінт", "Бранд" — Г. Ібзен, "Тантріс" — Е. Гардт, "Падуанська княгиня" — О. Уальд, "Затоплений дзвін" — Г. Гауптмана.

Як журналіст працював у періодиках: "Світ", "Життя і мистецтво", "Українське мистецтво", "Неділя", "Час", "Діло" і "Новий час".

До Фрайштадту з доручення СВУ у Відні я прибув у половині грудня 1914 р. Спочатку я почав читати найлегші твори з Т. Шевченка, Глібова і Руданського. Рівночасно в розмовах із полоненими я старався, скільки змога, пояснити й умотивувати причини теперішньої війни та надії, які з нею пов'язують український народ по цей бік кордону. Згодом вибудовано читальняний барак, де я провадив загальне читання вечорами і прочитав майже всього Шевченка, Квітку-Глібова, Вовчка, Руданського та інших. Зпоміж наших письменників найбільшою популярністю тішитися Руданський, Шевченко, а "Два сини" — Вовчка належать у слухачів

Образ Ісуса Христа пензля М. Голубця для таборової церкви св. Покрови.

до найбільш зворушливих картин. Коли полонені почали домагатися чогось з історії України, то я взяв зразу історію Коваленка і прочитав від початку, себто про всесвітню історію, до нашого виступлення на історичну арену, а з історії України прочитав про події до упадку Києва. Невдовзі збудовано барак для музики, куди я ходив вечорами на читання, де при меншій аудиторії прочитав майже те саме, що в читальні, з тим, що замість Коваленка читав історію М. Аркаса.

В міжчасі я намалював до 40 портретів із нашої історії, провів одномісячний курс рисунків при співучасті понад 40 слухачів, на якому перерисовано геометричні рисунки, силуетки та перспективу при допомозі картонових моделей. Через те, що половину моїх учнів забрано до 2-го табору і через брак відповідного приміщення та на мою власну недиспозицію, рисунки тимчасом перервано. Тепер малюю решту портретів для табору Фрайштадт і Кніттельфельд, а також допомагаю малювати в таборовій церкві іконостас. Вечорами проваджу загальне читання та допомагаю в підготовці праці до видання табарового часопису.

Мушу завважити, що починаючи з квітня місяця, в таборі серед полонених витворилась прикра й тяжка атмосфера для нашої просвітньої та національноосвідомчої праці. Думаю, що така ситуація витворилася в таборі з одного боку присланого до табору ворожого елемента до української визвольної проблеми та ворожою роботою тих, яких вислати з табору не вдалося. Полонені думають, що зоря російської імперії не згасне, що побідна Росія на реформи не піде й тому кожен ховається в свою шкаралупу, з якої виліз і, коли не бере участі в агітації проти нас, то мовчить. Серед таких обставин працювати дуже тяжко. Я сам, що поведився з полоненими як з рідними, ніколи не вжив гострішого слова, вже двічі був примушений покористуватися "караулом". На читаннях відбуваються формальні демонстрації до тої міри, що полонені приносять з собою до читальні каміння. Взагалі проти нас піднімається приспане на часок недовір'я.

Крім провадженого загального читання, я далі намалював

Образ Божої матери пензля М. Голубця для таборової церкви с. Покрови.

декілька нових образів з історії України, з яких робляться діяпозитиви, а з того часу, коли команда табору відступила нам приміщення на друкарню, я весь час зужив на організацію редакційної праці — спровадив і уставив машину, розкинув шрифти по касетах, зредагував вступне слово до читачів, скликав і провів перше число часопису "РОЗВАГА".

Через брак часу і пригожого приміщення, не довелося мені дотепер відновити навчання рисунків. Думаю, що коли часопис піде в рух і почнеться нормальна робота коло нього, я зможу відновити навчання рисунків.

Фрайштадт, травень 1915 р.

Отець Константин Даниленко

РОЗВИЙ СУСПІЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ ДУМКИ В ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ.

Отець Даниленко Константин (1890 - 1967 р.) народився в с. Пархомівці на Харківщині. Закінчив агрономічну школу в Овсїівці на Харківщині, а вищу освіту здобув у Харкові. Працював агрономом в земстві, кооперації та цукротресті. На пробудження його національної свідомости вплинули інж. Гнат Хоткевич, кобзар Кочурган-Кучеренко та родина Макруся.

Під час 1-ої світової війни 1915 р. в Карпатах попав у полон до Австрії. В полоні відразу включився до активної співпраці з СВУ у Відні, працюючи в таборі серед полонених Фрайштадт. Був сталим співробітником таборового часопису "Розвага". Його перу належить ряд статей з тематики національних, політичних та історичних проблем.

В 1929 за участь в СВУ був засланий і відбув 10 років каторги на Соловках і в Караганді. Року 1943 в Миргороді прийняв стан священника. В ЗСА був священиком у сані митрофорного протоієрея УАПЦ. Помер 1967 р. і похований на українському цвинтарі в Бавнд-Бруку. Друковані праці: "Про кобзу, бандуру, ліру та їх співців України", Богодухів 1921 р., "Хвиля за хвилею" збірка оповідань Богодухів, 1921, "За залізною брамою" — мемуари з підсоветського життя, Регенсбург, 1947 (циклостиль), "Петлюра в серцях і піснях свого народу", Пітсбург, 1952 р. Співробітник "Свободи" і інших часописів.

Мене вислано до табору полонених Фрайштадту в половині грудня 1914 р. з завданням зорганізувати систематичну просвітню роботу серед полонених, перебрати над нею нагляд та керівництво. В тім часі було коло 1200 полонених у таборі, але згодом їх прибуло до 10 тисяч. Серед тих, яких я застав, можна було помітити деякий слід роботи моїх попередників — тільки ж поведення більшости супроти мене було як не вороже, то дуже неприхильне. Я старався виміркувати в чім річ, і дійшов до такої думки, що проти роботи ведеться тиха агітація, що її провадять старші бараків — російські підпрапорщики і чужинці, які лякають несвідомих людей великими карами з боку російського уряду по повероті до Росії. В приватних розмовах і з командантом табору полк. Льюнгартдом, в якого я шукав

поради, я почув нарікання, що його про ніщо не повідомлено, що він, хоч правда, додумується, яка це робота, повинен би офіційно знати про неї, і зажадати від "Союзу Визволення України" у Відні виеднання покликання його до Міністерства Війни. На замітки про погрози з боку ним наставлених старших, я дістав відповідь: "Вони не мають чого боятися, ви їм скажіть, що ми таки довго не перестанемо воювати, доки Україна не буде наша, що вони не вернуться більше до Росії, а будуть всі нашими підданими". На це я відповів йому: "Такої агітації я провадити не можу, бо вона тактично недобра, а крім того, вона суперечить думкам СВУ". А втім, розуміючи, що післаний у культурних справах я просто не хотів вести ніякої політичної агітації, тим більш, що від перших днів мусів наслухатися нарікань на біду в Австрії, на погану їду, на ріпу, від якої люди хворіли, тощо.

Про заміну старших у бараках нашими довірочними людьми не хотів полковник і слухати, виходячи з чисто військового становища, що мовляв, старший російський підпрапорщик не слухатиме молодшого рангою. Зате радо годився на те, щоб вислати з табору шкідників, і просив, щоб у цьому напрямі робити заходи у Військового Міністерстві.

ВСТУП. У жовтні 1914 р. президія "Союзу Визволення України" (СВУ) у Відні — організація наддніпрянських українців на еміграції зголосила свою політичну декларацію під назвою "Наша платформа". Основними засадами її були:

1. Відокремлення України від Росії та уневажнення Переяславського трактату з 1654 р. безправно порушеного московськими царями.

2. Створення Самостійної Української Держави в етнографічно-територіальних межах соборних земель українського народу.

3. Державно-політичною формою управління в Україні має бути конституційна монархія з демократичним внутрішнім устроєм.

4. Переведення реформ: земельних, станових, політично-правних, та інших має остаточно вирішити Український Національний Конгрес України в Києві.

5. У своїй державно-творчій та національно-визвольній політиці зорієнтуватися на військовий союз із державами центральної Європи — Німеччиною та Австро-Угорщиною.

З переїздом СВУ зі Львова до Відня, за матеріальною допомогою Австро-Угорщини, він приступив до організації українських таборів із полонених вояків-українців та підготовки національно-політично свідомих кадрів. Рівночасно СВУ розпочав широку інформаційну акцію у чужинецькій пресі: німецькій, французькій,

швайцарській, італійській, болгарській, чеській, румунській. Також видав цілий ряд брошур і книжок про український визвольний рух. У Відні виходили органи: "Вісник Визволення України" та "Ukrainische Nachrichten". Крім того СВУ мав своїх відпоручників у різних країнах світу та шукав зв'язків із політичними колами поодиноких держав.

Персональний склад Союзу Визволення України. До складу СВУ входили представники політичної еміграції з російської імперії, які стояли на платформі створення державної самостійності українського народу.

Були це спершу: Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Всеволод Козловський, Дмитро Донцов, Микола Залізняк, Євген Любарський-Письменний, а потім приєднались Олександр Скоропис-Йолтуховський, Маріян Басок-Меленевський, Микола Троцький, Євген Галицінський та ін. Склад СВУ був національно-політичним стратегом й основною рушійною силою в розбудженні приспаної національної свідомості, що діяла серед полонених українців по таборах через своїх відпоручників.

"Просвітній Відділ" СВУ у Фрайштадті. Для переведення акції в поширенні національно-визвольних ідей серед полонених українських вояків СВУ організував по таборах "Просвітні Відділи". (П. В.). Вони були зорганізовані в таборах: Фрайштадті (Австрія), Раштаті, Зальцвелделі та Вецлярі (Німеччина). В члени "П. В." добиралися особи які стояли на ідеологічній платформі СВУ. Вони поповнювалися з рядів наддніпрянської еміграційної інтелігенції, головним чином із братів галицьких і буковинських земель.

До складу "Просвітнього Відділу" у Фрайштадті на протязі всього часу входили: скульптор Михайло Гаврилко, політичний емігрант із Полтавщини, артист-маляр Микола Голубець, Осип Безпалко, д-р Василь Сімович, д-р Роман Домбчевський, д-р Осип Охримович, письменник Василь Пачовський, композитор о. Євген Турула, д-р Володимир Левицький, д-р Микола Чайковський, д-р академік Степан Смаль-Стоцький, Яцко Остапчук — посол до парламенту у Відні та о. Омелян Гнідий.

Культурно-просвітну та національно-освідомчу працю в таборі Фрайштадт можна поділити на три періоди: організаційний, підготовчий та ідеологічно-національно-творчий.

В грудні 1914 р. делегат СВУ Михайло Гаврилко згуртував понад 20 осіб полонених, які були національно-свідомі, а саме: народні вчителі, агрономи, кооператори, студенти та поступовіші хлібороби під назвою "Гурток Союзу Визволення України". Цей гурток за вказівками "Просвітнього Відділу" поширював національну свідомість серед полонених.

Суспільно-Просвітний Гурток. 20 серпня 1915 р. "Гурток Союзу Визволення України" скликав таборян на організаційні збори "Суспільно-Просвітнього Гуртка". Після доповіді Івана Лазька — учителя з Катеринославщини та річової дискусії ухвалено організувати статутове товариство під назвою "**Суспільно-Просвітній Гурток**". (С. П. Г.) до організації відразу вписалось 75 осіб. До Ради вибрано: Орищенко з фаху учитель — голова, Іван Лазько — заступник, Федір Шевченко — секретар, Василь Антоненко, Клепач, Олекса Лошаченко, Данило і Кость Голобродський — члени.

Праця "Суспільно-Просвітнього Гуртка" поділялася на чотири секції: просвітню, артистичну, видавничу й соціально-політичну.

До проводу секцій було обрано:**Просвітньої:** Кость Голобродський — голова, Ю. Мочульський — секретар, В. Степанович, і Д. Олянчин — члени.

Артистичної: Юрко Балицький — голова, Олекса Лошаченко — секретар, Іван Птиця — режисер, В. Антоненко і Гончар — члени.

Видавничої: Іван Лазько — голова, Галатюк — секретар, Редакційна Колегія: Федір Шевченко, Гриць Терешко, Василь Омельченко, Василь Антоненко й Петро Мощенко.

Соціально-політичної, що перед тим діяла під назвою "Гурток Союзу Визволення України" та мала коло 30 членів; на голову вибрано Івана Лазька, на секретаря Юрка Мочульського та члени "Просвітнього Відділу" СВУ д-р Вол. Левіцький, д-р О. Охримович, д-р Р. Домбчевський і О. Безпалко.

Мета "С. П. Г." і секцій ширити національну свідомість між полоненими українцями задля докладного пізнання Рідного Краю в минулому й сучасному та виховувати полонених на національно-зрілих громадян України. Рік праці "С. П. Г." приніс колосальні здобутки в розбудженні приспаної національної свідомости серед українських полонених мас. За цей час на терені табору постала мережа культурно-просвітніх організацій, а саме: курси, видавництво часописів та книжок, театр, бібліотека та інше.

Одначе найважливішою ділянкою праці було переведено три подорожі по таборах полонених Австро-Угорщини з метою вишукування полонених українців, що їх довершили члени "С. П. Г." за допомогою "Просвітнього Відділу".

Перша розвідувальна подорож по таборах військово-полонених відбулася з листопада 1914 р. по травень 1915 р. В подорожі взяли участь мужі довір'я СВУ: М. Гаврилко, О. Безпалко, д-р О. Охримович і д-р Домбчевський. Ця подорож відбулась під гаслом "Свій до свого" — себто до свого українського табору у Фрайштадті. Подорож

розбудила національний рух серед полонених і зродила горячу дискусію серед вояцьких різно-національних груп.

Друга подорож по визбируванні українців відбулась за таємною інструкцією СВУ у Відні з 27 березня 1916 р. ч. 426. В цій подорожі вже взяли участь полонені "С. П. Г." в днях 15 квітня по 1-ше червня 1916 р. Для цього "С. П. Г." визначив 30 найкращих агітаторів і післяв їх із "підпільною місією" по таборах полонених Австро-Угорщини: агітувати, виявляти українців, вербувати до українського табору Фрайштадт. Ця "місія" відвідала ось такі табори: Залаегержик, Остифанифа, Кніттельфельд, Мархтренк, Гредіг, Фельтбах, Віссельбург, Обервейсенбах, Йозефштадт, Вальдбург, Райхенберг, Браунау, Дунасардагели, Терезіенштадт, Естергом, Гайманкер, Чотбай-Папа, а разом 17. Нелегкою була праця 30-ти агітаторів по таборах Австро-Угорщини, особливо вона була тяжкою в багатонаціональних мішаних таборах, де верховодили російські чорносотенці.

Авторові цих рядків доводилось бути в групі чотирьох таких агітаторів в Угорщині. До групи входили: Кость Даниленко, Іван Кавун, Митрофан Тихий і Мих. Зимницький. Проробивши все за інструкцією: виявили і взяли на облік всіх українців і тут дізналися, що українські полонені — одна із найчисленніших етнічних груп в таборі. Це було в Гайманкері. На прохання групи таборова комендантура скликала загальне віче на таборовій площі, взявши на себе військову охорону. На імпровізовану трибуну великий стіл — виліз агітатор Кость Даниленко і промовив до велелюдного сірого, салдатського натовпу:

... "Земляки, брати, вояки, а зараз полонені солдати! Австро-Угорська влада, надала за своєю конституцією, право полоненим, розселитися по таборах за своєю національністю, звичаями, піснею, мовою та порядками. Тому гуртуйтеся кавказці до кавказців, балтійці до балтійців, азійці до азійців, жиди до жидів, поляки до поляків, українці до українців. В Горішній Австрії Фрайштадті є такий табір, що приймає українців. Я приїхав запросити до цього табору своїх братів-українців!" Більше говорити не дали. Піднявся неймовірний гвалт! Як із мішка сипалися вигуки: "ізмєнник!", "продажна шкура"..., "шпїон"..., "сволоч"..., "долой!...", бей!". Натовп дав наперед. — "Куди, кацапські морди!... Кажи! Кажи!... Поїдемо!, поїдемо!" — Кричали з усіх боків українці... Ось на стіл вискакує посинілий від злости підпрапорщик і кричить з усеї сили: "смирно! слухайте, смирно!"... Поволі вщухало... — "Слухайте, ніжніє чїни! Ми с вами в окопах сїделі? сїделі! Ми с вами с одного котелка хлебалі? — хлебалі! Ми с вами одному царю служілі? — служілі! чево ж вам еще нужно! Немецкіє шпїони, режут Россію! Бей єво, спасай Россію!"

І зіскочив із столу! Тут почалися кулачки! Над головами свистіло каміння. Військова охорона, не розуміючи мови, стріляла в повітря та прикладами розганяла юрби по бараках!... І таких прикрих епізодів траплялося по таборах багатенько. Проте подорож по таборах Австро-Угорщини дала добрі наслідки. За три місяці до Фрайштадту прибуло 20-ть тисяч нових українців, що влили свіжу кров у життя незалежного Фрайштадту. Справді, це була сира етнографічна, українська маса до обробки якої треба було прикласти багато зусиль, труду й терпеливості, а культурно-національних трієрів для одбору кращого зерна в таборі було досить. Полова йшла за вітром, а зерно до посіву!...

Третя подорож мистецько-репрезентативна, що відбулась з 15 квітня по кінець травня 1916 р.*

Українська громада, що діяла з 12 серпня 1916 р. по 1 січня 1917 р. Цей період праці знаменував інтенсивно зростаючий розвиток національного життя в таборі. Приплив нових полонених із інших мішаних таборів вимагав посиленої роботи. В організаційному житті табору Фрайштадт наступив новий період реформ. "Сусп. Просв. Гурток" із системою централізованих секцій вже не міг повністю задовольнити ширших і глибших вимог таборового суспільства.

На Всетаборових Загальних Зборах "Суспільно-Просвітнього Гуртка" 12 серпня 1916 р. ухвалено — реорганізувати "СПУ" в нову Централю — *Українська Громада*, що пункт 2-й Статуту гласить: "Українська Громада має на меті сцентралізувати всю таборову роботу, давати їй напрямні та рівночасно вести контроль над цілою системою всіх таборових організацій та їх членів. Після цього всі наявні секції, в тому числі й "Суспільно-Просвітний Гурток", перетворюються в окремі самостійні, статутарні товариства з окремими назвами і стають членами "Української Громади", як також утворюються з її відома нові організації в таборі. На час реорганізації до складу Централі входять: 1. "Просвітній Відділ" СВУ. 2. "Суспільно-Просвітний Гурток". 3. Видавниче Т-во ім. Ів. Франка. 4. Драматичне Т-во ім. Ів. Котляревського, 5. Т-во "Український Хор" ім. Мих. Вербицького. 6. Т-во "Просвіта" ім. Мих. Драгоманова. 7. Кооперативна Спілка "Власна Поміч". 8. Фотографічне Т-во "Світло".

У проводі стоїть Рада "Української Громади", до якої входять: голова і його заступник "Просвітнього Відділу СВУ", скарбник-делегат "Просвітнього Відділу СВУ", заступник скарбника — голова кооперативної спілки "Власна Поміч". Секретар — голова Видавничого Т-ва. Крім того до Ради "Української Громади" входять

* (Див. стаття о. К. Даниленка "Драматичне Т-во ім. Івана Котляревського у таб. Фрайштадт.")

по два делегати — голова й секретар від усіх товариств, що діють на терені табору. Отже пленум складався з 21-го чоловіка. Крім того Рада "Української Громади" періодично скликає Загальні Збори всіх союзних товариств так звану "Народну Раду", себ-то свій сейм або парламент. За час діяльності — "Української Громади" (п'ять місяців) культурно-національне життя в таборі було ключем. Зросла самоініціатива союзних організацій, безперервно функціонували різні курси, видавництва, театр та інститут "Народного Віча". Була створена центральна каса, куди поступали прибутки від усіх товариств, яка систематично допомагала біднішим і потребуючим членам, а також видавала гонорари за працю.

Така організаційна схема, а також праця поодиноких товариств, що діяли на підставі статутів і доповнюючих регулямінів, творила в мініатюрі державу з республіканським устроєм, звідкіля й пішла назва "*Фрайштадська Республіка*". Редакція.

З безупинним припливом людей до табору та зростом діяльності представники "Української Громади" стали перед ділемою розширення та поглиблення парламентаризму конституції "*Фрайштадтської Республіки*". Дня 12 січня 1917 р. було скликано Всенародню Народню Раду, яка повністю затвердила ідеологічно-політичну плятформу "Союза Визволення України" та "Українську Громаду" — реорганізовано в "*Українську Головну Раду*".

Ідеологічно-національно-творча діяльність "Головної Української Ради" — Цей період був із січня 1917 р. по липень 1918 р. З постановам "Гол. Укр. Ради" адміністраційно-національно-політичний провід у "*Фрайштадтській Республіці*" перебирають повністю в свої руки полонені. Система представництва в "Головну Українську Раду" така: голову, секретаря і скарбника обирають на Народній Раді з поміж полонених та делегують від усіх союзних організацій, що діють в таборі по два члени: голову і представника вибраного на Загальних Зборах Т-ва. Делегат "Прос. Від" СВУ, який є посередником між таборовою комендантурою та "Головною Україн. Радою". До президії "Української Головної Ради" входили: голова, два заступники, скарбник, писар і делегат "Просвітнього Відділу" СВУ. Новий пленум складався з 42 осіб.

На голову "Головної Української Ради" обрано: Івана Мороза за фахом друкар, член української соціал-демократичної партії з м. Лубен на Полтавщині, писарем Созонта Баска — учителя з Волині, скарбником Михаїла Зимницького з Харківщини. Делегатом від "Просвітнього Відділу" СВУ був беззмінний д-р Роман Домбчевський. Як бачимо, що найважливішою реформою було продовження виборчої каденції та передача таборового проводу в руки

полонених. Такі організаційні форми адміністративного керівництва у "Фрайштадтській Республіці" утотожнювали парламенти з його міністерствами були доброю практичною школою конституційного парламентаризму. Тут виховувалися й гартувалися молоді, багатонадійні, національно-свідомі й політично-зрілі кадри українських патріотів у всіх профілях національної розбудови.

Інститут народного віча. Інститут народного віча, що його заклали організатори "Суспільно-Просвітнього Гуртка", безперервно діяв через усі три періоди розбудови "Фрайштадтської Республіки". Доповіді, реферати й дискусії, як правило, відбувалися вечорами по суботах в найбільшому бараці, що вміщав коло 2000 сидячих місць. Стіни залу були завішані портретами наших великих синів України: князів, гетьманів, поетів, митрополитів, науковців.

Всі ці портрети великого розміру на полотні, змальовані олійними фарбами були творами малярів Миколи Голубця зі Львова та полоненого Юрка Балицького з Херсонщини. Це все нагадувало історичну галерею нашого славного минулого.

За весь час функціонування Інституту переведено доповіді і реферати на теми:

1916 РІК

1. "Причини знесення кріпацтва в Росії й в Україні". 2. "Що таке нація та право українського народу на національне самовизначення". 3. "Українці під двома коронами". 4. "Про антропологічні наукові дослідження науковців з Відня". 4. 10. 1916 р. 5. "Мілюков і українське питання". 6. "Політична платформа Союзу Визволення України". 7. "Українці в Америці, Канаді й Бразилії". 8. "Маніфест про утворення Самостійної Польщі". Дискусія. 9. "Українці в Самостійній Польщі". Дискусія. 10. "Автономія Галичини в етнографічних межах". Дискусія. 11. "Резолюція з приводу прилучення Українських Земель до Польщі". 12. "Роля забастовки". Дискусія.

1917 РІК

13. "Дев'яте січня 1905 року в Росії". Маніфестація. 14. "Що таке "Червоний Хрест" та які бувають гуманітарні організації"? 15. "Що може дати фронтова офензива тих або других"? 16. "Цар Микола II зрікся трону". Всетаборова Маніфестація. 17. "Р е в о л ю ц і я в Росії". 18. "Два маніфести царя Миколи й Тимчасового Правительства до народів Росії". Дискусія. 19. "Національне самовизначення народів Росії". Дискусія. 20. "Українська Національна Революція" — Наказ Тимч. Російському Правительству про повернення Переяславського трактату 1654 р. 21. "Центральні Держави

й Революція в Росії". 22. "Про різні системи державного управління". Дискусія. 23. "Перебіг революційних подій в Росії" (Новини з газети "Утро Росії"). 24. "Про Товариства "Січ" та їх значення в боротьбі за Суверенетет України". 25. "Україна повстала". Велика Перше-Майська маніфестація. 26. "Світова Конференція II-го Соціалістичного Інтернаціоналу в Штокгольмі в справі миру". 27. "Про стан революції в Росії" — розбіжності між Плехановим і Леніном. 29. "Практичне використання конституційних свобод у державі". 30. "Рідна школа на службі свого народу". Дискусія. 31. "Наслідки великої французько-англійської офензиви". Огляд. 32. "Шлісельбургська Республіка". Познаки анархії. 33. "Значення преси в житті народів". 34. "Рідна преса в Україні". Конструктивна дискусія. 35. "Про мир без анексії й контрибуції". Дискусія. 36. "Про ролю "Просвіт" в Україні". 37. "Мир чи війна"? 38. "Про просвітні, громадські, наукові організації й Товариства". Дискусія. 39. "Про стан на фронтах і шлях до миру". Огляд. 40. "Ставлення російських кадетів до автономій не державних націй". Дискусія. 41. "Мілюков і українське питання". Дискусія. 42. "Чи можлива російська офензива"? Дискусія. 43. "Про діяльність наших земств в Україні". 44. "Рух за автономію України". 45. "Німеччина домагається нових реформ". 46. "Українська Центральна Рада бореться за територіяльну автономію". 47. "Підсумки Всеукраїнського Селянського З'їзду в Києві". 48. "Вплив Світової війни на демократизацію воюючих держав". Дискусія. 49. "Про Світову Соціалістичну Конференцію в Штокгольмі". 50. "Перший Універсал Центральної Ради". Політичний аналіз. 51. "Про стан війни на всіх фронтах". Огляд. 52. "Про стан революції в Росії". Дискусія. 53. "Козаки полку гетьмана Б. Хмельницького за Суверенну Україну". 54. "Про становище на фронтах". Огляд. 55. "Керенський бореться з ген. Корніловим за перемогу демократії". 56. "Маніфест Голяндсько-Скандинавського Комітету в справі Стокгольмської Соціалістичної Конференції". 57. "Російська революція й загальний мир". 58. "Земельна політика Чернова". 59. "Нове коаліційне міністерство в Росії". Дискусія. 60. "Про вибори до Всеросійських Установчих Зборів". Огляд. 61. "Ревеляція Російського генерального штабу — про "Союз Визволення України". Огляд. 62. "Про конгрес недержавних народів у Києві". Огляд. 63. "Фази російської революції і більшовицький переворот". Дискусія. 64. "Фронти поволі замовкають". Огляд. 65. "Про мирові пропозиції російського уряду". Огляд. 66. "Мир і Антанта". 67. "Шляхами Української Державности". 68. "Третій Універсал Центральної Ради". Аналіз. 69. "Як постала революційна влада в Росії й в Україні". 70. "Тимчасове завішення зброї між Росією та воюючими державами". Огляд. 71. "Про наслідки Всеросійських Установчих зборів". Огляд.

1918 РІК.

72. "Про перебіг мирових переговорів у Бересті". Огляд 23. I. 1918 р.
73. "Четвертий Універсал і Українська Самостійна, Незалежна Республіка". 74. "Договір Української Народної Республіки з Центральними Державами у Бересті". 9. II. 1918. Свято миру. Величезна національна маніфестація. 75. "Текст мирового договору УНР з Центральними Державами" — відчитав і зreferував д-р Йосип Охримович. 76. "Большевизм і катастрофа російської держави". Дискусія. 77. "Земельна політика в Україні". Дискусія. 78. "Автономія, федерація і самостійна Україна". Дискусія. 80. "Значення першого травня для робітників світу". 81. "Причини гетьманського перевороту в Україні". 82. "Спостереження в революційній Україні". Подорож А. Жук.

Із доповідів і рефератів виголошених на теми:

1. Національно-історичні	12
2. Соціально-економічні	11
3. Суспільно-політично-національні	33
4. Наукові	5
5. Оглядів міжнародньо-політичних	16
6. Оглядів військово-стратегічних	5

Разом 82

Із них виголошено: д-р Йосип Охримович 52, д-р Роман Домбчевський 14, Іван Мороз 10, Ол. Скоропис-Йолтуховський 2, Андрій Жук 2, Офіцер Губенко 1, офіцер Гаврильчук 1. Разом 82. В зв'язку з доповідями переведено зверх 20-ти великих дискусій. Коли взяти пересічну приявність на вічі 800 слухачів кожного разу, то на вічах і дискусіях перебуло 65.600 слухачів. Ці люди то припливали до табору, то відпливали по різних фабриках і полях, розносячи світло національно-політичної свідомости від берегів Адріатики й Тироля, то знову від Дунаю до Данцінгу, де були розкидані українські полонені. Отже, роля Інституту народного віча в розбудженні національно-політичної свідомости та підготовці кадрів борців за Самостійну Україну була кольосальною.

Про ці змістовно-актуальні доповіді, реферати, конструктивні дискусії, як також демонстрації, протести й маніфестації багато писало наших таборових кореспондентів та вміщували свої дописи систематично на сторінках таборового тижневика "Розвага". Для зрозуміння й характеристики того віддаленого й бурхливого часу, подаємо дещо з поживклих листів "Розваги", що не згубило своєї актуальности і в наші часи. Ось що пише:

"25-го березня 1917 р., відбулося найбільше віче з приводу РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ, в якому взяло участь все таборове

полонене військо. На цей раз віче виглядало дуже врочисто. В просторій залі весь час грала таборова оркестра. З обох боків трибуни стояли прапори жовто-блакитний український і червоний — революційний. Найперш проспівали всі стоячи в супроводі оркестри український національний гімн: "Ще не вмерла Україна..." Тоді Іван Мороз виголосив патріотичну промову про те, що революція в Росії йде радикальним шляхом, царський деспотичний режим ніколи вже не поверне. Після цього відчитав від полонених українців:

ВІДОЗВА ДО ТИМЧАСОВОГО, РЕВОЛЮЦІЙНОГО, РОСІЙСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

"З невимовною радістю зачуваємо ми полонені українці табору Фрайштадт в Австрії про вибух революції в Росії й перемогу революційного народу над старим царським порядком. Розбиття царизму й вибуху революції ми бажали давно, готовлячись і тут в полоні стати в ряди борців за загальні свободи й кращу долю рідного народу. Мріяні нами події застають нас ще в полоні й нас обгортає великий сум, що ми не можемо особисто покласти в жертву свободі України й Росії свого життя. Ми пересилаємо з Австрії свій глибокий подив і вдячність борцям з народу, нашим братам-солдатам, що стали на бік народу проти царської неправди і керманичам революції, висловлюючи при цьому свої вимоги:

1. Щоб при перетворенні Росії на демократичну державу повно вшановано національні права окремих націй. Як українці жадаємо, щоб український народ, який поклав не менше жертв для свободи Росії, як інші народи, дістав повні національні права на своїй власній землі приверненням назад ОСНОВ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ТРАКТАТУ 1654 РОКУ, безправно порушеного московськими царями.

2. Щоб українському селянству повернено назад, відняті царями в українського народу й роздаровані царським слугам землі.

3. Щоб в інтересі розпочатого народом великого діла, був заключений революційним правительством, як найшвидше мир на основах які гарантували б вільний розвиток всім народам Європи.

Ця відозва була ствержена 2-х тисячною аудиторією спонтанним співом і музикою національного гімну "Ще не вмерла Україна". Як також ухвалено видрукувати й підписати цю відозву полоненим українцям по всіх таборах і робітничих

командіровках Австро-Угорщини та через президію "Союзу Визволення України" й посланників нейтральних держав надіслати — НОВОМУ ТИМЧАСОВОМУ РОСІЙСЬКОМУ ПРАВИТЕЛЬСТВУ в Петербурзі, а копії до: Ради Робітничих та Військових Депутатів; членів Державної Думи з України; провідникам Українського Руху в Росії; Провідникові Українського Руху в Україні проф.Мих. Грушевському в Києві та президії "Союзу Визволення України" у Відні. В той же день під музику духової оркестри під відозвою положено зверх 1000 підписів. Тоді ж було вшановано також пам'ять боців, що полягли на вулицях Петербургу за свободу — вставанням та співом "Жалібного маршу" й національного гимну в супроводі з оркестрою. День був знаменний, історичний. "РОЗВАГА" ч. 67.

В днях 28-31 березня ц. р. відбулися віча на тему: "Центральні Держави й революція в Росії". Докладчиком був д-р Йос. Охримович. Таборова велика зала переповнена. Доповідач сказав: "Причина революції в Росії це поразка її на фронтах під Горлицями й на Мазурських озерах". Зараз Росія застосовує форми демократичного управління державою. Народи багатонаціональної Росії вимагають національного самовизначення. Німеччина хоче бачити Росію демократичною. Преса Центральних Держав провадить кампанію за мир. В Україні засновано Український Національно-Державний Союз (УНДС)". Після цього закликав полонених й далі підписувати відозви до Тимчасового Правительства в Росії, як в таборі так і поза таборами. "РОЗВАГА" ч. 68.

Дня 10 липня 1918 р. відбулося велике віче, на якому були присутні члени президії "Союзу Визволення України" з Відня Андрій Жук і Володимир Дорошенко. На початку А. Жук поінформував про обмін полоненими між Українською Державою та Австро-Угорщиною, а тоді розповів про свою подорож в Україну.

"В цілому краю панує все ще непорядок. Розбещені й запоморочені крайніми соціалістичними гаслами маси, переходять всякі межі, що в класовому засліпленні ведуть безглузду й руйнуючу роботу по селах і містах. Народ огрубів. Згубив почуття міри й громадського обов'язку та абсолютно знецінив людину. Селяни живуть добре та ніяких податків не платять. Земські каси — порожні. Платні вчителям, лікарям, агрономам, ветеренарам та інш. не платять. А тому школи й лікарні закриваються, бо так люди розуміють "свободу". До цього всього погубно діє запільна большевицька агентура, що поширює в народі фальшиві-привабні соціально-революційні гасла. Щоб наша держава була сильною, нам треба створити свою сильну й міцну українську армію. Тільки вона

одна зможе захистити нашу молоду державу. Мусимо полюбити свою армію, бо вона є підставою нашої державности, бо сила вирішує все. Реформа викупу землі нам не страшна. Бо коли будемо мати свою державу, то це окупиться сторицею. В жертву класових інтересів ми не сміємо приносити української державности, бо держава є вища від усяких партій і класів"! Присутні, що зійшлися з усіх таборів уважно вислухали політичного обсерватора України та щиро подякували йому схвальними оплесками!" "РОЗВАГА" ч. 134.

ГОЛОВНІ ПОДІЇ В ЖИТТІ "ФРАЙШТАДТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ".

ВЕСНОЮ 1916 року, через "Червоний Хрест" у Швайцарії, до Фрайштадту завітала "дорога непрохана гостя" — княжна з дому Романових у Петербурзі. Вона розвозила по таборах царські "милости й щедроти": хрестики, ладаночки, образки, о. Івана Кронштадського, торбинки з махоркою та книжечки: "За веру, царя і отечество". Це добро привезла й до Фрайштадту. На "смотр" вийшло кілька тисяч полонених, що заповнили табору площу. Тут з підвищення промовила "велика гостя" до зібраних:

"Наш батюшка-царь, не забил вас дорогіє деті, і послал меня посетіть вас на чужбіне... Поздоровляю вас от імені вашого самодержавца!" Всі мовчали. Тільки кілька дурнів рявкнуло "Ура!" Але гість продовжувала: "Цар-батюшка соізволил доставіть вам сюда: махорки, сахара, сала і сухарей. Благодаріте за все Его Імператорскому Величеству, а я привезла вам благословеніє отца Іоана Кроншдатского!" І знову кілька осіб рявкнуло "ура"! На цей раз княжна, блиснула, як пантера очима і продовжувала: "Ми в Петрограде знаєм, что среди вас есть люди, которіє работают в пользу іностранних государств, а также крамольніки, которіє сють смуту у ваших рядах. Не вертьє їм ето врагі царя і отечества". Віче захвилювалось і перемінилось в гомін. Збентежена княжна замовкла. Поруч неї на трибуні виліз ІВАН ЛАЗЬКО і промовив:

"Спасибі вашому батюшці й матушці за гостинець! Скажіть нам — чого Ви до нас прибули? Дізнатися, як ми живемо, що робимо, що замишляємо? — Скажіть цареві, що живемо добре і тут в неволі, почуваємо себе далеко краще, як у царській волі! Ми тут всі вчимось і пізнаємо світ. Бачимо з оддалення Григорія Распутіна, Пурішкевича, Протопопова та сміємося з них, як із блазнів! Просимо запитати батюшку, які полекші та реформи він готує для народів Росії, коли повернуть з війни? Коли він закінчить братовбивчу війну? Коли перестане дурити салдатів своїми гостинцями, яких ми у вас не просили? Та ще не

забудьте передати йому його одностудіям, що коли ми повернемо додому, то піднімемо Всеросійську революцію, царя скинемо та створимо народоправну владу: Кавказ, Україна, Прибалтика — стануть самостійними державами". Кілька тисячна товпа заревла: "ура", "ура"! Перелякана княжна замахала руками й кричала: "Не надо, не надо... разойдітесь...!" Вона зіскочила з трибуни і швидко направились до вихідної брами. На її очах військова комендантура "заарештувала" Івана Лазька і вкинула його до "караулки". Командант проводив княжну до брами. А за брамою "чорносотенці" проливали перед нею крокодилячі сльози, як то важко жити їм з хахлами! А віче продовжували провідники ПОЛІТИЧНОГО ГУРТКА В ТАБОРІ: Василь Антоненко, Голобородський, Омельченко, Харченко, Пилипенко, Коваленко, Даниленко та закінчили його співом гімном, "Ще не вмерла Україна"!

З приводу цих відвідин таборів поети: Іван Чумак та Микола Стратийчук написали дві віршовані поеми: "ДВІ КАЗКИ" про "Петербурзьку відьму"

Літом 1916 р. "Фрайштадтську Республіку" навістила Науково-антропологічна Комісія з Віденського Університету, в складі 7 осіб, що перевела науково-антропологічні досліді: вага, виміри, фото, описи, у визначенні антропологічної типовости українця. У віденському музеї Відділу Антропології можна було бачити погруддя виліплені з гіпсу з підписом — "Антропологічні типи України" з відповідною публікацією. Знане погруддя фрайштадця Луки Бардака з Полтавщини.

21-го листопада 1916 р. з приводу Маніфеста про створення Самостійности Польщі та включення до її складу етнографічних земель Галичини, відбулась велика Всетаборова Маніфестація Національного протесту проти гегемоній Польщі, з вимогою створення Автономної Галичини в її етнографічних межах. ПРОТЕСТ пересланий на адресу президії СВУ для вручення відповідному Департаментови Австрійської влади у Відні.

В липні 1917 р. на заклик Центральної Ради в Києві, для її допомоги, в обмін на санітарно-медичний персонал через "Червоний Хрест" у Стокгольмі було післано в Україну 17 осіб, як агітаторів за українську державність: Олексу Варавву (псевдо Кобець) — поет, Костя Даниленка — агроном, Василя Антоненка, Михайла Зимницького, Івана Маринича — кооператора, Івана Білого, Макара Рогового — вчителя, Венедикта Ілюченка — вчителя, Івана Ведмиденка — хлібороба, Йосипа Казбана — вчителя. Пилипа Мезина — хлібороба, Кобзаря — робітника, Митрофана Тихого —

Члени Української Громади разом із членами Просвітнього Відділу: академік д-р Степан Смаль-Стоцький, сидить 7-й від права, д-р Роман Домбчевський, 9-й сидить учитель Денис Борисенко з Чернігівщини, розстріляний в числі 359-ох у Базарі. Стоїть у цивільному убранні д-р Осип Охримович.

Працівники СВУ у Відні в таборі полонених Фрайштадт у 1915-1916 роках. Сидять від ліва: д-р Роман Домбчевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський, який очолює роботу в Німеччині, академік д-р Смаль-Стоцький, Андрій Жук — член Президії СВУ у Відні. Стоять від ліва: д-р Микола Чайковський, д-р Осип Охримович, д-р Василь Сімович, посол Яцко Остапчук і отець Омелян Гнідий — делегати від СВУ у Відні

фельдшера, Василя Омельченка — вчителя і Лелюху — вчителя з Сибіру. На донос Лелюхи в Петрограді всіх було заарештовано, як "німецьких агентів і посаджено в "Хрести" на Василевському острові за Невою. Провадилися допити. Тільки за допомогою представника Центральної Ради в Петрограді Петра Стебницького та ін. через місяць усіх було звільнено.

ЖИДІВСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ ГУРТОК ІМЕНИ ШЕЛОМ-АЛЕЙХЕМА

Жидівський "Просвітний Гурток" було організовано ще в березні 1916 року за ініціативою жидів-сіоністів. Він об'єднував коло 400 осіб. У проводі його беззмінно був талановитий промовець сіоніст Арон ВАКС, що вів консолідаційну політику з "Українською Громадою", а пізніше з "Головною Українською Радою". Жиди в мініатюрі старалися побудувати своє національне життя на взірець того, як його збудували полонені українці. Вони створили свій клуб та різні гуртки: історичний, літературний, драматичний, співочий, бібліотечний та інш. "Головна Українська Рада" ставилася до жидівського руху досить прихильно, патрунувала Гурток, бо сподівалась на допомогу жидів по повероті на рідну землю. Тому українці старалися прийти з ними до порозуміння, та взаємодій, через спільні наради й конференції, на які, завжди запрошували представників жидівського "Просвітнього Гуртка", постійним предстаником якого був Арон Вакс. Українці старалися про виділення для жидів приміщень, локалів, як також давали приміщення свого театру для жидівських вистав, концертів та різних імпрез. Так само повертали їм дивіденди з прибутків кооперативної чайні "Власна Поміч" та посилали українських представників на конференції й збори жидівського Гуртка для контакту. Одначе, з вибухом революції в Україні та підписанням Берестейського миру, жиди до українців похолодніли, а з початку 1918 року стали явно ворожими і "Головна Українська Рада" порвала з управою жидівського "Просвітнього Гуртка" всякі зносини, бо жиди підпали під вплив російських "єдинонеділимців".

РОСІЙСЬКИЙ "ПРОСВІТНИЙ ГУРТОК"

В таборі перебувало до 100 осіб росіян, які жили в окремому бараці, як група "нацменів". Ця група російських "різночинців" — революціонерів, що походила з прогресивних кіл російської інтелігенції, скупчилась в таборі навколо російської бібліотеки. Росіяни захоплювалися читанням творів: Чернишевського, Добролюбова, Писарева, Плеханова, Кауцького та інш. і не були проти того, щоб шляхом революційного перевороту перебудувати стару монархічну

Росію — на нову федеративно-демократичну. Українське питання російський "Просвітній Гурток" розумів так, що територіяльно-автономна Україна буде у федеративно-нероздільній злуці з Росією, як одно федеративне, державне тіло Росії. Пропагатором національного самовизначення народів Росії, був ще перед першою світовою війною член Другої Державної Думи депутат Алексінський, який завжди виступав всюди в такому аспекті перед російськими й українськими політичними діячами. Тому взаємовідносини українських таборових організацій з російським "Просвітнім Гуртком" були діловими й нормальними. Для зв'язку з "Українською Громадою" росіяни постійно надсилали свого делегата. Так само на важніші наради росіян "Українська Громада" виділила постійним представником — Венедикта Ілюченка.

БІБЛІОТЕКА "ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА"

Крім бібліотек Головної Української Ради в таборі ще існувала бібліотека "Червоного Хреста", в якій були твори переважно в російській мові.

Комітет бібліотеки "Червоного Хреста" був загально-гуманітарною інституцією. Сталося так, що до складу цього Комітету попали люди, що грали під дудку російських "єдинонеділимців", що послуговувалися темними силами в таборі, нацьковуючи одних на других, сіючи міжнародну смуту. Такою зброєю цькування нераз були й наші темні, закукурічені "малороси" та "православні хахли". Однак, Головна Українська Рада вислала до Комітету "Бібліотеки Червоного Хреста" своїх двох делегатів, що були в складі того Комітету аж до того часу поки він не розвалився. Окрім постійної боротьби з непросвіченими людьми, цей Комітет нічого корисного для таборових українських організацій не дав. Зате була користь ідейна. Виступаючи на масових вічах, де підносив свої демагогічні скарги К-т "Червоного Хреста", представники укр. таборових організацій в дискусіях викривали фальш й підступну роботу російських "чорносотенців", що переконувало наших "невіруючих хомів" в нашій справедливості й вони переходили нишком до свого рідного національного берега, розваливши по суті Комітет "Червоного Хреста"

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНА ОПІКА ПОЛОНЕНИХ "ФРАЙШТАДТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ".

За традиціями наших дідів і прадідів по вірі православної для наснаги духовної полонених українців, відірваних від своїх рідних осель, родини і церкви, у "Фрайштадтській Республіці" ще на

Головна Українська Рада 1917 року. В центрі сидить Олександр Скоропис-Йолтуховський з академіком д-ром Степаном Смаль-Стоцьким.

Турне Музично-Співочого Т-ва ім. Михайла Вербицького з табору Фрайштадт до Німеччини 1916 року. В центрі сидять від ліва: д-р Василь Сімович, співак Модест Мєнцінський і композитор о. Євген Турула.

початку 1915 року, за допомогою команданта табору та самодіяльністю й фізичною працею самих полонених, була побудована невеличка, дерев'яна трьох-банна церковця з дзвіницею на честь і славу нашої військової Покровительки Святої Покрови. Церковця вмішала до півтисячі вірних.

Художники Юрко Балицький з над Дніпра та Микола Голубець з над Дністра в мистецько-національно-українському стилі розмалювали живописними образами вітвар, іконостас та всю церкву.

Настоятелями Свято-Покровської церкви в таборі був о. Омелян Гнідий родом із Буковини. Слухаючи його глибокозмістовне євангельське слово, полонені у своїх думках переносилися далеко на рідні землі до своєї церкви в селі і разом молилися зі своїми рідними й близькими друзями односельчанами.

КЛАДБИЩЕ. 4-го березня 1916 року відбулося посвячення місця під цвинтар для полонених українців. На посвяту місця, з обох таборів, прибула сила людей. Після посвяти о. Омелян Гнідий сказав: "Кожна людина за свого тутешнього життя, мусить залишити після себе і збудувати собі пам'ятник, як заслугу перед людьми".

Представник "Суспільно-Просвітнього Гуртка" сказав: "Українське національне кладбище під Альпійськими горами, це дух нездоланих українських степів, дух меча, волі й незалежності! На тлінних останках наших земляків постане нетлінний пам'ятник про те, що створили полонені українці під небом чужим!" Ці слова полонені, що слухали їх взяли собі за чин і обов'язок!

Кладбище розташовано поблизу оселі полонених. В німій тиші завмерло воно серед віковічних дерев в приальпійській гірській околиці. Ніщо не порушує його зачарованої тиші. Хіба, що грайлива річечка, що спадає з скелястого підгір'я з одалення гомонить вічним гомоном з усопшими слугами Божими! Тут лягло на вічний спочинок 110 українських полонених. Нехай чужа земля, що лягла на їхні груди, буде легкою!

Д-р Осип Охримович

ЕКОНОМІЧНА БАЗА ІСНУВАННЯ "ФРАЙ-ШТАДТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ" (КООПЕРАТИВА "ВЛАСНА ПОМІЧ")

Д-р Охримович Осип (1888-1967), син священника Івана, пароха с. Ляхівці в Богородчанщині. Український громадський діяч. Під час 1-ої св. війни активний співпрацівник "Союзу Визволення України" у Відні, працював над національно-освідомленням полонених українців в таборі Фрайштадт (1915-1918). Під час ЗУНР комісар Богородчанщини, адвокат у Мукачеві і громадський діяч на Закарпатті (1920 - 1939), а з 1939 до смерти працював на громадській ниві на Пряшівщині.

Думка закласти в таборі кооперативну чайню виникла серед учасників кооперативних курсів, які протягом 1915-16 рр. провадив у таборі д-р Володимир Левіцький, допомагав йому час-до-часу своїми викладами д-р Осип Охримович. Ідея ця скоро стала популярною серед маси полонених, до чого найбільше спричинилося незадоволення полонених приватними спекулянтами, які немилосердно їх визискували.

В грудні 1915 року відбулися Установчі Загальні Збори кооперативної чайні "Власна Поміч". У зборах узяли участь слухачі кооперативних курсів та багато полонених. Ще перед загальними зборами утворено було комітет із членів-основоположників, і він виробив статут, намітив кандидатів на членів управи та Надзірної Ради. На зборах д-р В. Левіцький пояснив статут, збори внесли до нього деякі зміни, статут затвердили та вибрали Управу й Надзірну Раду. Учасники зборів дуже цікавилися всіма справами майбутньої кооперативи та тішилися, що матимуть нагоду навчитися практично кооперативних справ.

Після вибору керівних органів кооперативи "Власна поміч", збори постановили привітати: Просвітній Відділ СВУ, Український Суспільно-Просвітній гурток, Жидівський культурно-освітній гурток

та Російський культурно-просвітній гурток. Збори закінчено, після трьох годин праці, гимном "Ще не вмерла Україна".

Кооперативна чайня "Власна Поміч" була відкрита 20 січня 1916 р. Таборовий пан-отець о. Гнідий відслужив молебень, а потім теплим і надійним словом привітав нову організацію, що дасть змогу членам її перейти важливу школу економічної діяльності в житті народу в майбутньому.

Організацією кооперативи "Власна поміч" зацікавилися й ті полонені, що виїхали в свій час із табору на роботи. Бо вже на початку лютого 1916 р. до Управи кооперативи надійшов лист із списком охочих бути членами кооперативи та з 24-ма коронами пайових внесків від них.

Загальне зацікавлення полонених своєю кооперацією, як уже згадано, стимулювалося тим, що до заснування кооперативи вся торгівля в таборі була в руках двох приватних крамарів із них один тримав чайню в таборі I і II-му та ще й кантину в таборі II-му, а другий — тільки кантину в таборі I-мо. Обидва ці підприємці мали в обсязі табору монопольне право торгівлі, бо полонені, оточені дротяною загородою й вартовими, були примушені купувати потрібні їм продукти тільки у них. А користаючись тим своїм монопольним правом, обидва крамарі визискували полонених, як самі хотіли.

Правда, комендантура табору намагалася, запровадженням максимальних цін, брати в оборону полонених, проте, цей захід не мав майже ніякого успіху, бо крамарі, не маючи змоги підвищувати ціни на продукти, погіршували якість продуктів. Коли, чаю й кави можна було на вільному ринку дістати скільки хочете, і то по дешевій ціні, то крамарі продавали полоненим замість чаю, штучно зафарбовано воду й виварену цикорію замість кави. І власне ці маніпуляції приватних крамарів чи не найбільше спопуляризували серед полонених справу кооперативної чайні. Ідея чайні знайшла якнайгарячішу підтримку в тодішньому "Просвітньому Відділі", бо кооперативна чайня могла справді принести полоненим багато доброго, а саме: звільнити їх, бодай частково, від визиску приватних підприємців; бути практичною школою споживчої кооперації; дати значні матеріяльні засоби на гуманітарні цілі й на підтримку культурно-національної праці серед полонених українців у таборі.

Маючи це на увазі, "Просвітній Відділ" уже в листопаді 1915 р. почав уживати енергійних заходів перед комендантурою табору, щоб, коли не всю торгівлю, то бодай чайні в обох таборах було передано кооперативі полонених. Та справа не була легка. Комендантура поставилась недовірливо й неприхильно до цього плану. Насамперед, треба було усунути приватного підприємця і, хоча комендантура насправді мала право зірвати з ним у всякий час

умову, але вона почувала себе до певної міри тією умовою зв'язаною. Ще більші труднощі в справі передачі чайні полоненим полягали в тому, що, згідно з існуючими воєнними приписами, полоненим не вільно вести ніякого підприємства на свій рухунок та що взагалі не можуть вони бути підметами ніяких формальних зобов'язань у межах Австро-Угорщини. Крім того, щоб провадити чайню, мусіли б бодай два-три полонені мати право вільного виходу з табору для закупів у місті Фрайштадті, та відповідні дозволи для поїздок по товари й до інших міст. На це командування табору не могло й не мало права дати згоди. До цих перешкод долучалося ще й велике недовір'я комендантури до кооперативи. Вона ніяк не вірила, щоб полонені могли скласти відповідний пайовий капітал та взагалі була переконана, що експеримент із кооперативною чайною мусівби скінчиться повни фіяском.

Треба було багато зусиль, щоб розвіяти те недовір'я, завоювати прихильність комендантури для кооперативи і знайти способи та відповідні форми, за допомогою яких можна б було обминути всякі законні перешкоди. Переговори з комендантурою провадили, від імени "Просвітнього Відділу", д-р Р. Домбчевський і д-р В. Левіцький, при чому підтримували їх сильно й самі полонені, посилаючи депутації до комендантури. Також і Союз Визволення України у Відні прийшов на допомогу "Просвітньому Відділові" своєю інтервенцією в комендантурі. По довгих переговорах і торгах, що тяглися мало не два місяці, нарешті, складено УМОВУ МІЖ "ПРОСВІТНІМ ВІДДІЛОМ" І КОМЕНДАНТУРОЮ, важливіші пакти якої були такі:

Комендантура табору передає від дня 20 січня 1916 р. "П. В." з навчально-показовою метою чайню в таборі першому на таких умовах:

1. Окрім чаю й кави, дозволяється чайні продавати: цукор, цукерки, печення, шоколад, овочі в різному вигляді, часописи, книжки й приладдя для писання.
2. Вищеназвані продукти чайня може продавати тільки на ціну що затвердить комендантура.
3. За зобов'язання чайні, комендантура не бере на себе жадної поруки. За ведення чайні і всі зобов'язання її відповідає виключно "В. П."
4. Для ведення чайної "П. В." може підібрати собі потрібну кількість відповідних людей з-поміж полонених, а для утримання військового порядку в чайні, комендантурою буде відкомандирований окремий підофіцер.
5. "П. В." має провадити докладні торговельні книги про чайню. Щодва місяці мають складатися рахункові звіти й обчислення чистого прибутку, що буде поділятися таким порядком: 25 відсотків чистого прибутку буде йти в запасний фонд, решта — 75 відсотків ділитися на дві рівні частини, з котрих одна йде до фонду покриття

паїв, а друга може бути вжита на різні цілі, однак, за попередньою згодою комендантури. 6. Провіянтовий офіцер табору й старший лікар мають право у всякий час контролювати чайню. Першому "П. В." має подавати для перевірки двохмісячні рахункові звіти разом із доказовими документами і, крім того, має він право кожноразно переглядати книги чайної. Другий веде санітарний нагляд над чайною. 7. Комендантура застерігає собі право, як лише визнає це за потрібне, змінити форму організації чайної, а також у всякий час, без мотивування, відібрати від "П. В." ведення чайної. Натомість "П. В." може перестати провадити чайню тільки після попередження за 14 днів.

Отже, згідно з наведеною вище умовою, повну відповідальність за ведення чайни і за всі зобов'язання її супроти зовнішнього світу мусів перебрати на себе "П. В.". Комендантура радила "Просвітньому Відділові" не бавитися в таку кооперативу, і вести "чайню", як приватне підприємство, на власний рахунок, проте, "П. В." на це не пішов і вирішив передати чайню в таборі І полоненим із тим, що має вона бути зорганізована, як кооператива. Чайня в таборі другому лишилася й далі в руках приватного підприємця.

Умова між "П. В." і комендантурою табору ставила такі обмеження, що в їх рямцях кооперативна чайня ніяк не могла стати зразкова, вільна і демократична споживча кооператива, бо:

1. Примушена вона була продавати тільки товари, зазначені таксативно в умові з комендантурою.
2. Продаж тих товарів мусів відбуватися за цінами, встановленими комендантурою. (Обмеження в пп. 1 і 2 мали на меті охорону приватних крамарів, що ще залишалися в таборі: чайня в таборі II і обидві кантини, в їхній конкуренційній боротьбі з кооперативою).
3. Чистий прибуток можна було розподіляти тільки за схемою, накинутою комендантурою, а й та частина прибутку (37,5%), що нею розпоряджалися загальні збори, кооператива, могла піти тільки на такі цілі, на які погоджувалася комендантура.
4. Кооператива мусіла підлягати не тільки контролі своїх виборних органів, а й контролі "П. В." (з огляду на його відповідальність) та контролі комендантури.
5. Через те, що полонені не мали потрібної волі рухів, кооператива не могла зноситися з зовнішнім світом безпосередньо через свої виборні органи, а тільки за посередництвом особи вільної, що стояла поза цими органами — через одного з членів, "П. В."

Тільки в рамцях усіх цих обмежень треба було організувати кооперативну чайню та складати її статут. Важкі були вони та нічого було робити. Треба було рахуватися з особливими обставинами, серед яких мала виникнути кооператива, з тим, що існувати вона мусіла не на волі, а за дротяною загородою.

Одночасно з переговорами між "П. В." і комендантурою, коли вже була надія на успішне доведення їх до кінця, йшла підготовча робота для організування кооперативи. Для того складено було окремий комітет із членів-основоположників. Комітет цей виготував проєкт статуту та став записувати членів і збирати паї. Протягом короткого часу — ще до перших загальних зборів — вписалось до кооперативи до 300 членів, які склали біля 2.000 корон паїв.

5 грудня 1915 р. відбулися вже перші Загальні Збори спілкової кооперативи, незалежно від того, що формальний договір із комендантурою про передачу чайни підписано лише 5 тижнів пізніше. Ходило про те, щоб не гаяти часу і щоб зараз, як тільки комендантура дасть свою згоду, кооператива була уже готова і могла почати діяльність, а також про те, щоб блискучим наслідком підготовчої роботи переконати комендантуру, що недовір'я її до кооперативи нічим не оправдане. І справді, — факт, що полонені склали на перший поклик 2.000 корон пайового капіталу, був для "П. В." доброю зброєю в переговорах із комендантурою.

Перші Загальні Збори ухвалили остаточно і СТАТУТ КООПЕРАТИВНОЇ ЧАЙНИ, головніші пункти якого були такі:

КООПЕРАТИВА МАЄ НАЗВУ: "Власна поміч", українська кооперативна чайня у Фрайштадтському таборі.

ЧЛЕНОМ СПІЛКИ може бути кожний полонений Фрайштадтського табору без різниці народности, який підпише заяву про вступ і заплатить вступне та бодай один пай.

КОЖНИЙ ЧЛЕН МАЄ ПРАВО: користуватися з усіх уряджень кооперативи і брати участь у всіх зборах кооперативи з активним і пасивним правом вибору до виборних органів кооперативи.

УПРАВА КООПЕРАТИВИ складається з чотирьох членів: голови, господаря, скарбника й книговода та двох заступників. Перша управа вибирається першими загальними зборами на один місяць. По закінченні місяця, уступають два члени управи, призначені до того жеребкуванням, а на їхнє місце чергові збори вибирають двох нових.

Члени управи виконують свої обов'язки базплатно з тим, що загальні збори можуть уступаючим членам, що виконували свої обов'язки бездоганно, ухвалювати відповідні нагороди.

За шкоду, заподіяну кооперативі членами управи, вся управа відповідає солідарно.

НАДЗІРНА РАДА складається з 8 членів і 4 заступників, вибраних щодва місяці загальними зборами. Члени Надзірної Ради вибирають зпоміж себе голову, його заступника і писаря. Надзирна рада сходиться щонайменше раз на тиждень на засідання й веде книгу протоколів засідань.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ КООПЕРАТИВИ відбуваються правильно щодва місяці; в разі потреби, можуть бути скликані загальні збори надзвичайні. Скликає їх управа, а коли б вона це занедбала — Надзвірна Рада. Загальні збори мають бути негайно скликані, коли цього зажадає на письмі 1/3 членів. Писані оголошення про скликання звичайних загальних зборів оприлюднюються за тиждень перед скликанням, з зазначенням порядку денного. Оголошення розвішують у таборі й друкують у таборовому журналі "Розвага". Порядок денний зборів складає Управа або Надзвірна Рада, залежно від того, хто їх скликає. Кожну справу, розгляду якої домагатиметься щонайменше десять членів, муситься включити до порядку денного.

Для важности загальних зборів, потрібна присутність 1/3 всіх членів, а коли йдеться про зміну статуту, 2/3 членів. На випадок, коли б відповідне число членів не зійшлося, загальні збори мусять бути скликані ще раз через тиждень, і тоді вони вважаються дійсними за всякого числа учасників.

Крім згаданих постанов були в статуті ще й інші постанови відносно порядку нарад зборів і засідань Управи й Надзвірної Ради, відносно функцій окремих членів Управи, діловодства і ін. Подібні постанови можна знайти в кожному статуті, тому їх оминається.

Як уже згадано було, статут кооперативи складено й ухвалено ще до закінчення переговорів із комендантурою. Після підписання формального договору між "П. В." та комендантурою, кооператива мусіла користися всім його постановам.

Крім того "П. В." з огляду на свою виключну відповідальність за зобов'язання кооперативи, мусів застерегти собі щодо кооперативи відповідні права, а саме: а) право повсякчасної контролі й постійного нагляду над усім діловодством кооперативи; право вета, за яким "П. В." міг спротивитися всякій ухвалі загальних зборів кооперативи, оскільки здійснення тієї ухвали чи розпорядження могло наразити "П. В." на матеріальні втрати або прикрості з боку військової влади. Свої права мав "П. В." здійснювати через делегованого з-поміж своїх членів так званого референта кооперативної чайни, який мав право брати участь із вирішним голосом у всіх зборах кооперативи, на засіданнях Управи й Надзвірної Ради.

Отже в основу організації кооперативної чайни "Власна Поміч" лягли, крім статуту, ще два інші чинники: договір між "П. В." та комендантурою табору, і права, які застеріг собі "П. В." щодо кооперативи.

Обидва ті договори були для кооперативи обов'язкові, так що члени кооперативи могли користуватися своїми правами, наведеними в статуті, лиш остільки, оскільки не заперечував того "П.

В." чи комендантура. На практиці комендантура рідко коли суперечила всяким ухвалам кооперативи, і йшла менше-більше кооперативній чайні на руку. А щодо "П. В." то він за весь час існування кооперативи ні разу не мав із нею будьякого конфлікту, ні разу не використав свого права вета. Відносини між референтом "П. В." й органами кооперативи склалися таким способом, що референт цілковито злився з виборними органами кооперативи, став їхнім постійним дорадником і провідником. За таких відносин, не зважаючи на далекосяглі обмеження, члени кооперативи могли широко користуватися своїми правами, а кооперативна чайня могла існувати, не втрачаючи характеру кооперативи. Далеко більші труднощі ставило кооперативі саме життя його членів у полоні.

Зміни статуту. За час свого існування доводилось кооперативній чайні досить часто переводити зміни й доповнення в статуті. Робилося це з волі самих членів або під тиском комендантури, чи під впливом різних обставин життя в полоні, яких при заснуванні кооперативи не можна було передбачити. Важливіші зміни й доповнення статуту наводимо нижче хронологічним порядком, з зазначенням причин, що їх викликали.

23 березня 1916 р. Загальні Збори ухвалили такі зміни в статуті: дивіденд може становити, незалежно від суми чистого прибутку, щонайбільше 4 відсотки суми, вторгованої впродовж адміністративного року. Побіч запасного фонду, твориться при кооперативі, для забезпечення паїв, окремий фонд, до якого надходить 37,5% чистих прибутків до часу, поки цей фонд не зрівняється з сумою вплачених паїв. Обидві ці зміни переведено на домагання комендантури табору. Крім того, ухвалено на тих зборах ще одну важливу зміну:

Загальні збори ухвалили майже одногоспно, що НА ВИПАДОК ЛІКВІДАЦІЇ КООПЕРАТИВИ, ВСЕ МАЙНО ЙОГО ПЕРЕХОДИТЬ У ВЛАСНІСТЬ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ У ВІДНІ.

Цією постановою бажали члени української таборової організації, що мали тоді в кооперативі переважну більшість, створити гарантію, що майно кооперативи не потрапить до неукраїнських рук на той випадок, коли б у кооперативі взяли верх люди байдужі, або й ворожі українській справі. З такою можливістю треба було рахуватися, бо весною 1916 р. почалася масова висилка полонених із табору на роботи, а в таборі лишалися переважно тільки затруннені по майстернях ремісники, писарі й ординарці — елемент, здебільшого міського походження, неукраїнський або дуже сильно зрусифікований.

6 травня 1916 р. понизили загальні збори пай з 2 корон до 1 кор.

й одночасно ухвалили, що для важливості загальних зборів потрібна присутність не 1/3 всіх членів, а тільки 150 членів. Ухвалено також, що виступити з кооперативи член може коли захоче й одержує свій пай негайно. за попередньою заявою, а пай членові поверталося тільки через місяць.

Всі ці зміни мали одну причину: полонених безнастанно висилано великими масами на роботи з табору, часто так раптово, що вони не мали змоги подати заяву про вихід із кооперативи й забрати своїх паїв. Отже, кооператива мала своїх членів не тільки в таборі, а й поза ним на роботах, по всіх закутках Австро-Угорщини, і не можна було знати, коли повернуться вони назад до табору.

Обставина, що полонений ніколи не міг бути певним, чи завтра він буде ще в таборі, чи виїде з нього на довгий час, або й на завжди, дуже послаблювала інтерес полонених до кооперативи, і цим треба пояснювати й факт, що нових членів прибувало до кооперативи чимраз менше. З огляду на таке становище треба було з одного боку, якнайбільше полегшити членам вихід із кооперативи, а з другого боку, через зниження паю, притягти до кооперативи більше членів. Але вже найближчий час показав, що заходи ці були невислужальні. Табір щодалі більше набирав характеру "персонального пункту", через який проходили полонені, як риба через сітку. Кооператива примушена була запровадити ще далекосяжні зміни в статуті.

10 червня 1916 р. назвичайні загальні збори ЗОВСІМ СКАСУВАЛИ ПАЇ. Ухвалено, що вже внесені паї мають бути повернені власникам їх, а на майбутнє членом кооперативи мав стати кожен, хто заплатить 30 сотиків одноразово вписового. Старих членів (тих, що були членами до цієї зміни статуту) звільнено від цього вписового внеску й вони надалі мали при собі свої членські посвідки. Члени, що виїздили з табору на роботи, або в інші табори, не втрачали своїх членських прав, і по поверненні до Фрайштадту, могли ними далі користуватися.

Після повернення членами паїв відпала потреба окремого фонду для забезпечення їх і тому ухвалено з'єднати той фонд із запасним.

У листопаді 1916 р. перевели Загальні Збори ще одну зміну статуту — **скасували дивіденд**. В час заснування кооперативної чайні було в таборі 5-6 тисяч людей, і хоча й тоді час-до-часу відходили на роботи транспорти, то все таки не надто часто. Праця полонених не мала ще тоді в приватних підприємствах (особливо в хліборобстві) такого масового застосування, як пізніше. Полонені, що перебували у Фрайштадті в перші місяці існування кооперативи, були більш-менш певні, що житимуть у таборі довше і тому охоче брали від продавців чеки на дивіденд та зберігали їх. Із призначеної по 1-му адміністративному періоді на дивіденд суми 916 кор. 62 сот. (4 відсотки

від уторгованої від полонених протягом періоду суми) залишилось несплаченого дивіденду тільки 213 кор. 20 сот.

Обидві останні зміни дуже тяжко порушували принципи демократичної споживчої кооперації. Всяка організаційна форма щільно пов'язується з обставинами, серед яких вона твориться, мусить відповідати вимогам життя. І, власне, життя довело, що не може існувати демократична споживча кооператива у таборі полонених, де люди не мають волі рухів, де наставлена над ними влада може їх масами перекидати повсякчасно з місця на місце.

В такому вигляді вдержалася кооперативна чайня ще майже рік. Розуміється, що не могла вона тепер надто цікавити масово мешканців табору, що зацікавлення полонених кооперативою щодалі занепадало. З давніх членів кооперативи залишилася в таборі лише невеличка частина, а більшість роз'їхалась на роботи.

Тільки дві групи полонених постійно цікавилися кооперативою: частина членів української таборової організації, що її, дякуючи заходам "П. В." й Союзу Визволення України, пощастило затримати постійно в таборі для культурно-національної праці, та гурток полонених жидів — членів жидівської організації, що працювали по таборових канцеляріях і тому жили постійно в таборі.

Протягом 1917 року кілька разів виринала думка, щоб чайню, як кооперативу, зліквідувати, та щоб перебрала її центральна українська таборова організація й провадила її під своїм зарядом далі. Думка ця завойовувала чимраз більше прихильників серед тих членів кооперативи, що належали до української організації, і восени 1917 року її здійснено, 20 вересня, ухвалою Загальних Зборів, кооперативу зліквідовано, і чайню, разом із усім її майном та фондами передано таборовій, головній Українській Раді, яка провадила її під своїм керівництвом та на свій рахунок аж до половини вересня 1918 р. Безпосередньо керувала чайною призначена для того дирекція, що складалася з трьох полонених та референта від "П. В." Вищий нагляд і контролю над чайною належали президії Головної Української Ради й загальним зборам усієї української організації, а після ліквідації їх — ліквідаційному комітетові.

Адміністративний персонал кооперативи складався з трьох чинників:

1. Управи; 2. Референта від "Просвітнього Відділу"; 3. Найнятих робітників.

Поділ функцій між членами управи був такий: голова завідував складом товарів, видавав їх із магазину господареві, при чому провадив відповідні книги й записки. Далі — скликав він засідання

управи й головував на них, вів протоколи засідань, здавав звіт про діяльність управи на зборах кооперативи, а у вільний від цих функцій час, наглядав за торгівлею в чайній.

Господар видавав одержаний з магазину крам на руки продавцям, цілий день наглядав за торгівлею й заварюванням чаю й кави, а ввечорі розраховувався з продавцями, перевіряв залишки краму від продажу, відбирав від окремих продавців уторговані гроші, здавав увесь денний виторг скарбникові і провадив про все те відповідні записи.

Скарбник приймав усі гроші, що надходили до каси кооперативи, відбирав щовечора від господаря денні виторги таборовими грошами (продаж полоненим відбувався виключно за окремі таборові гроші, бо лише такі одержували вони від комендантури та з таборової пошти), сортував ті гроші й відповідно запаковував та здавав референтові чайни, який вимінював їх на державну валюту. Крім того скарбник провадив різні виплати в межах табору та вів свою касову книжку.

Книговедець провадив усі книги кооперативи, а саме: журнал — головну, касову, товарову, книги членів, книгу фондів та складав двотижневий й двомісячний рахунковий звіт про діяльність.

Члени управи здійснювали свої функції засадничо безплатно, однак уступаючи членам управи, що бездоганно виконували свої обов'язки, ухвалювали збори винагороду за їхню місячну працю по 30 корон для кожного. Пізніше усталилась практика, що через саме це уділення абсолютної управи, члени її мали право на вищезазначену нагороду.

Референт чайни "Просвітнього Відділу" провадив усі більші закупки поза табором і виплати, відбирав таборові гроші від скарбника, обмінював їх у комендантурі на державну валюту і зберігав у себе в депозиті; брав участь у всіх засіданнях Управи й Надзірної Ради і на зборах, та інформував їх про становище на торговельному ринку, і заступав кооперативу перед комендантурою та взагалі зовнішнім світом. За свою працю не одержував ніякої винагороди.

Робітників мала чайня звичайно 10-14: 4-5 продавців, а решта — для обслуговування казанів, рубання дров, ношення води, прибирання і т. д. Робітникам плачено щоденно від 60 сотиків до 1 корони і видавано даром чай та якусь кількість солодоців.

Економічне значення кооперативи "Власна Поміч" для полонених. Економічне завдання кооперативи полягало в тому, щоби звільнити полонених бодай до певної міри від визиску приватними підприємцями, і прибутки, що йшли до кишень приватних, чужих людей, повернути на користь самих полонених. Завдання це

кооператива виконала дуже успішно. Кожному, хто порівняє цифри прибутків до суми обігів, вразить те, що прибутки були надто високі. Але не можна й прирівнювати їх до тих величезних прибутків, що до заснування кооперативи тягли з полонених приватні таборові крамарі. Вони самі признавалися, що на полонених збили такі капітали, що можуть жити до кінця свого життя з самих відсотків.

Наведемо кілька прикладів:

Протягом 1915 року ціни на чай вагалися між 5-7 кор. за кг. Приватний підприємець, що тримав чайні в обох таборах, продавав тоді варений чай по 3 сотики за півлітра, і то не чай, а, як казали полонені, штучно закрашену воду. Кооперативна чайна продавала по тій самій ціні чай аж до кінця 1917 року, коли кілограм чаю на ринку коштував уже 20-30 корон. Літом і восени 1918 р., коли чаю на ринку вже зовсім не було, а в покупців коштував він по 200-250 корон за кілограм, кооператива продавала півлітра доброго чаю по 7 сотиків.

Подібна історія була з кавою. В році 1915 коштувала кава на ринку 3-4 корони за кілограм, а в таборовій чайній продавалося півлітра за 8 сотиків, і то не кави, а радше вареної цикорії. Кооператива продавала по тій самій ціні каву добру аж до часу, коли ціна її підскочила втричі.

Також солодоші й овочі продавала кооперативна чайня значно дешевше за приватних крамарів.

З усього того мали полонені подвійну користь: одно, що мали вони змогу купувати в кооперативі дешевше й кращі продукти, як то було до заснування кооперативи, і друге — своєю конкуренцією не дозволяла кооператива існуючим ще якийсь час побіч неї приватним крамарям у таборі підвищувати ціни на ті продукти, що їх продавалося в чайні. Можна, отже, сміливо сказати, що своєю діяльністю кооперативна чайня заощадила полоненим десятки, а той сотні тисяч корон. Без неї були б полонені й далі здані на ласку й неласку приватних підприємців, а ті — в часи нечуваної загальної дорожнечі й спекуляції були б зовсім певно безнастанно добивались у комендантурі підвищення тарифу цін на всі продукти й були б немилосердно здирали з полонених, даючи їм за високі ціни сурогати найгіршої якості. Коли так не сталося, то заслуга в цьому кооперативи "Власна Поміч", а прибутки з неї йшли на духовні й матеріальні потреби самих полонених.

При кооперативі "Власна Поміч" крім обігового фонду були — запасний, для забезпечення паїв, допомоговий, а також фонди виключно на потреби полонених.

Фонд для поліпшення харчування створено ухвалою Загальних Зборів з 23 листопада 1916 р. з метою зібрати деякі засоби, що могли

би бодай трохи допомогти поліпшенню дуже тоді вже лихих та скупих харчів для полонених. До цього фонду надійшло з чистих прибутків чайної 1.087 кор. і ці гроші передано було комендантурі табору з проханням закупити для таборових кухонь деяких продуктів.

Фонд будови пам'ятника померлим полоненим існував при кооперативі від вересня 1916 р. і складався з сум, призначуваних на це загальними зборами, а також із добровільних пожертв. З чистих прибутків кооперативи надійшло до цього фонду 956 кор. 50 сот., а разом із добровільними жертвами фонд мав рівно 1.000 корон. Цією сумою кооператива бажала спричинитися до будови пам'ятника померлим полоненим фрайштадтського табору, якого мала будувати адміністрація табору з так званого 4-відсоткового фонду (складався із частини 4-х відсотків — платні полонених, що їх командування затримувало при виплатах для різних потреб полонених).

Фонд для підтримки культурно-національної праці серед полонених українців. Цей фонд закладено при кооперативі "Власна Поміч" у березні 1916 р. Призначення його було — давати потрібні матеріальні засоби українським інституціям та організаціям, що одна по одній виростали в таборі й що ціллю їх було ширити освіту й національну свідомість серед полонених українців у фрайштадтському таборі й по можливості поза ним.

За кожного розподілу чистого прибутку Загальні Збори призначали більшу частину його до цього фонду. Крім того згідно з ухвалами зборів надходили до нього також і дивіденди, не вибрані покупцями.

Спочатку цей фонд ділився на кілька підфондів: бібліотечний, театральний, видавничий та ін. Так було аж до часу поки в таборі існували поруч одна одної різні самостійні українські Товариства. А від часу, як усі Товариства зцентралізовано, то створено один фонд Головної Української Ради, яка цим фондом доцільно розпоряджались.

За час існування кооперативи "Власна Поміч" призначила зі своїх прибутків для підтримки культурно-національної праці серед полонених українців 26. 789 корон.

Фонд жидівської організації виник при кооперативі у травні 1916 року. В той час, заходами кількох ідейних одиичів з-поміж таборових жидів, і за допомогою українських організацій, зорганізувався так званий жидівський "Просвітній Гурток", який незабаром об'єднав у собі більшість полонених жидів у таборі. Гурток цей бажав

теж одержувати з прибутків чайні деякі матеріальні засоби та мати в Управі кооперативи відповідне представництво і просив українську організацію підтримати його в тій справі. По довгих переговорах між обома організаціями складено таку угоду: жидівський "Просвітній Гурток" може одержувати 7 відсотків від тих частин чистого прибутку, які будуть призначатися загальними зборами кооперативної чайні на культурно-національні цілі і тільки в розмірі, що відповідає членству відсотків жидів у кооперативі. Претенсії жидівського "Просвітнього Гуртка" будуть підтримувані членами української організації на зборах кооперативи. Жида, з свого боку, зобов'язалися поводитися лояльно супроти українських організацій та голосувати спільно з українцями на зборах кооперативи за суми, пропоновані на українські цілі. З того часу призначувано до фонду жидівської організації умовлений відсоток чистих прибутків. Після того, як Головна Українська Рада перебрала кооперативу, вона перебрала також і це зобов'язання щодо жидів. Та коли по вибуху революції в Росії жида — неорганізовані й організовані — стали дуже вороже ставитися до ідеї Самостійної Української Держави й почали проти неї запеклу контрагітацію, Українська Головна Рада порвала з жидівським "Просвітнім Гуртком" усякі зносини й стала вважати себе звільненою від зобов'язання щодо жидів.

Загалом до фонду жидівської організації за весь час видано 1.158 кор. 69 сотиків.

Крім сум, які кооперативна чайня жертвувала через вищезгадані фонди на різні цілі, склала вона ще дві значні пожертви: НА УКРАЇНСЬКІ ШКОЛИ НА ВОЛИНІ 694 кор. 12 сот., яку суму, доповнену добровільними пожертвами полонених, до 1.100 корон, переслано на цю ціль до Союзу Визволення України у Відні і ТАБОРОВУ БІБЛІОТЕКУ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА 100 корон.

Кооперативна чайня, як школа кооперації. Вживаючи заходів до заснування кооперативи, "П. В.", а також захоплені кооперативною ідеєю учні кооперативних курсів думали створити в таборі зразкову споживчу кооперативу, що була би практичною школою кооперативної справи для полонених. Одначе, через різні обмеження з боку військової влади та через особливі умовини життя в полоні, кооперативна чайня не тільки не могла стати такою зразковою кооперативою, а була примушена чимраз більше відступати від цього типу й немилосердно калічити принципи демократичної споживчої кооперації.

Та, незалежно від усіх своїх організаційних хиб, кооперативна чайня все таки мала велике виховне значіння для полонених, і багатьом із них дала змогу практично познайомитися з

Д-р Володимир Левіцький зі слухачами кооперативного курсу 1915 р.

Барик кооперативної чайні. Одні стрижуться, а інші сидять і під гутірку п'ють чай та каву.

кооперативною справою. Як школа кооперації, проявила "Власна Поміч" свою діяльність ось у чому:

1. Загальні Збори кооперативи відбувалися правильно при кінці кожного адміністративного періоду, то значить щодва місяці, а Надзвичайні Загальні збори — в міру потреби. Протягом 20-тимісячного існування кооперативи відбулося всіх загальних зборів 12. За той час відбулося, крім того, 30 так званих чергових зборів, скликуваних щодва тижні. Отже, разом відбуто 42 збори, на яких було пересічно по 200 членів та багато гостей не-членів. Учасники зборів мали змогу прислуховуватися до звідомлення про діяльність чайні, брати участь у дискусіях про різні справи кооперативи та взагалі знайомитися з кооперацією.

Ідея кооперації для полонених українців не була байдужа. І, в наслідок школи, пройденої практично в таборі, в робітничих осередках, де було більше скупчення полонених, вони почали творити, на кооперативних засадах, ощадно-позичкові каси. У квітні 1917 р. Головна Українська Рада одержала повідомлення з одного такого робітничого осередку (від колишніх таборян) у Петенбах'у: "І січня 1917 р. ми заклали ощадно-позичкову касу (за тим зразком, як нас учено на кооперативних курсах у Фрайштадті). У квітні відбулися Загальні Збори членів каси, де ухвалено з чистого прибутку послати до фрайштадтського табору: на бойовий фонд 8 кор. і на книжки й часиписи 8 кор. Членських вкладок до каси маємо вже 117.00 корон та добровільних внесків 68 кор. 50 сот. Разом — 185 кор. 50 сотиків.

Це — наслідки кооперативної праці в таборі.

2. Склад управи чайні мінявся щомісяця, а Надзірної Ради — щодва місяці, причому поновний вибір тих самих членів траплявся хіба тільки винятково. Такий короткий адміністративний період було запроваджено для того, щоб якнайбільше осіб перейшло практику кооперативної праці.

За час існування кооперативи засідало в управі 72 різних осіб (разом із заступниками більше, як сто), а в Надзірній Раді 71. Всі ці люди могли за час свого урядування досить докладно познайомитися з усіма справами кооперативи.

3. Також і робітники чайні, в числі 10-14 осіб, часто мінялися, і за час існування чайні перейшло їх більше, як 100. І вони теж мали нагоду зблизька придивлятися до кооперативної праці.

Отже, кооперативна чайня дала змогу широким колам полонених українців більшою чи меншою мірою познайомитися з кооперативною ідеєю зблизька.

Кооп. "Власна Поміч" і українські таборові організації. В час заснування кооперативної чайні у таборі було вже, крім "Про-

світнього Відділу", що складався з галицьких українців, цілий ряд українських організацій полонених, що існували, як самостійні товариства. Товариства ці гуртували вже тоді при собі сотні найкращих людей з-поміж полонених національно вже свідомих. І власне цим людям завдячує кооперативна чайня свій початок та свій дальший розвиток. Члени українських товариств із великим запалом узялися були до організації кооперативи, відразу масово вступили в її члени, і це було причиною, що кооперативна чайня вже від початку набрала чисто українського характеру. Дякуючи цій обставині, на перших Загальних Зборах кооперативи пройшли майже без жодної опозиції постанови, що кооператива, хоч до неї можуть належати всі полонені, без різниці національності, має носити назву: **"Власна Поміч, українська кооперативна чайня"** та що урядовою мовою кооперативи має бути мова українська. Цей український характер "Власна Поміч" зберегла через увесь час свого існування. Дбали про це спочатку окремі таборові українські товариства, а пізніше — українська таборова центральна організація, яка клала в обов'язок кожному полоненому українцеві стати членом "Власної Помічі". Кожну справу кооперативної чайні, що чим-небудь торкалася інтересів українців у таборі, що могла бути використана на користь культурно-національної праці серед полонених українців, обговорювано заздалегідь у самій українській організації, давалося її членам відповідні вказівки так, що на кожних Загальних Зборах кооперативної чайні являлися всі свідомі українці організовано, і своїми організованими виступами дощенту розбивали всяку опозицію проти кооперативи. На зборах кооперативи не могла пройти жодна постанова, не могла бути выбрана жодна управа проти волі організованих українців.

Таким чином, не зважаючи на те, що між "Власною Поміччю" й українськими таборовими організаціями не було ніякого формального зв'язку, останні були фактично повними господарями в кооперативній чайні, дякуючи своїй організованості та чисельній перевазі організованих українців у кооперативі, де творили вони щонайменше 75 відсотків усіх членів кооперативи.

Поруч українців досить значну групу в кооперативній чайні творили ще жиди, жидівського "Просвітнього Гуртка". Щоб мати теж донкий вплив на справи чайні, жидівський "Просвітній Гурток" унішшов у переговори з українською організацією й вона, беручи на укладу відсоток жидів у кооперативі та в таборі, признала жидам право на 7 відсотків із тих частин чистого прибутку, які передавала кооператива на культурно-національні цілі, та що-другий місяць щомісячно в Управі та двоє в Надзірній Раді.

Інші національності: москалі, білоруси та грузини, яких було в кооперативі теж по кілька осіб, не мали на справи ніякого впливу.

Коли в жовтні 1916 р. всі українські табори товариства об'єдналися й підпорядкували себе Українській Громадській Раді, був плян охопити цією централізацією також і "Власну Поміч". Та плян цей важко було здійснити, по-перше, тому, що кооперативна чайня різнилася своїм суто економічним характером від інших українських товариств, а, по-друге — годі було в'язати її й підпорядковувати цілком організації суто-національній тоді, коли кооперативна чайна формально і деякою мірою й фактично була інституцією інтернаціональною. Треба було шукати якогось посереднього виходу із ситуації, і такий вихід знайдено. Кооперативну чайню залишено й надалі зовсім товариством самостійним, одначе, для щільного контакту з нею Загальні Збори всіх українських таборових організацій дали право засідати в головній Українській Раді кожноразовому голові кооперативи, а також її референтові від "Просвітнього Відділу".

Такі взаємини між "Власною Поміччю" та українськими таборовими організаціями утримались аж до дня 20 вересня 1917 року.

Дня 6 жовтня 1917 р. відбулися чергові Звичайні Збори кооперативної чайні, на яких, крім звичайних справ, переведено ухвалу про засадничу реорганізацію кооперативи "Власна Поміч". На підставі цієї ухвали, кооперативна чайня "Власна Поміч" із усім її майном цілковито перейшла до рук української таорової організації — Головної Української Ради. Таким чином надалі діяльність чайні була зосереджена виключно в руках членів українських організацій, що творили Головну Українську Раду.

Потреби реорганізації виникли з багатьох причин, а головне тому, що з цілком незалежних від чиеїсь волі причин, провадити далі діяльність чайні так, як досі, було майже неможливо. Населення табору змінювалося майже щотижня, бо все відходили транспорти козаків до Володимира-Волинського, де формувалась І-ша Козацько-Стрілецька Дивізія (Сірожупанників).

Оцінюючи значіння кооперативної чайні для українських таборових організацій та освідомлюючої праці серед полонених українців узагалі, треба ствердити, що значіння це було дуже і дуже велике. Все матеріяльне існування тих організацій базувалося великою мірою на кооперативі. Кооперативна чайня поставила матеріяльно на ноги величавий український таоровий театр, підтримувала своїми засобами весь час таоровий журнал "Розвагу"; на її засоби купувалося великі маси української літератури, розповсюджені не лише в таборі, а й по всіх закутках Австро-

Угорщини. З її фондів покривалося щонайменше 75 відсотків місячних витрат усіх українських таборових товариств.

Коротко кажучи, кооперативна чайня "Власна Поміч" у Фрайштадтському таборі була тією мамою-годувальницею, до якої в скрутну для себе хвилину зверталася кожна українська таборова інституція. Та й сама цифра: **26.789 корон, витрачених чайною на культурно-національну працю серед полонених українців**, говорить сама за себе.

Закінчуючи на цьому огляд діяльності української спілкової чайні у фрайштадтському таборі, не можна поминути мовчанкою імен тих людей, що своєю працею поклали основи під кооперативу та особливо dbали про добрий розвиток. Ось вони:

ЧЛЕНИ ПРОСВІТНЬОГО ВІДДІЛУ:

Д-р Володимир Левіцький, що своїми кооперативними курсами підготував кадри членів для кооперативи, керував усією акцією для заснування кооперативної чайни, склав проєкт статуту і, на великий жаль усіх членів кооперативи, через тиждень після заснування її мусів покинути Фрайштадт та перенести свою діяльність до українських таборів у Німеччині.

Д-р Осип Охримович, що поруч д-ра Левіцького, своїми викладами про кооперацію й заходами до організації кооперативи теж чимало прислужився справі заснування кооперативної чайні, а потім, як референт чайні від "Просвітнього Відділу", майже повні три роки був її опікуном та провідником.

Полонені: Павло Гаценко, Василь Клепач, Вікентій Мусієнко, Грицько Цилюрник, Тихін Жмака, Іван Брюховець, Семен Палієнко, Конон Ісаєнко і Гребенюк — всі із Полтавщини; Іван Івченко і Павло Дубрівний — з Чернігівщини; Кость Даниленко, Іван Маренич, Сидір Авраменко, Дмитро Піддубний і Грицько Пилипенко — з Харківщини; Володимир Степанович — з Волині; Іван Лазько, Юрій Мочульський — з Катеринославщини; Михайло Омельченко і Іван Ведвідь — з Київщини; Олекса Сімчук з Поділля; Дмитро Кленецький — з Херсонщини, Іван Кудрявцев — Новгородської губернії (росіянин) і Я, Шкільник — із Полтавщини (жид).

Всі наведені вище особи, як члени — основоположники, а пізніше, як члени Управи та Надзірної Ради поклали особливі заслуги коло заснування й розвитку кооперативи "Власна Поміч".

Василь Прохода

ВПЛИВ "ФРАЙШТАДТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ" І СВУ НА УКРАЇНСЬКУ ЧИННІСТЬ У СТАРШИНСЬКИХ ТАБОРАХ У ТЕРЕЗІНІ ТА ЙОЗЕФОВІ

Василь Прохода (1890-1971) підполковник Армії УНР народився 25 грудня 1890 р. на хуторі коло станиці Павлівка. Після закінчення Городського училища в станиці Уманській, не маючи засобів до дальших студій, деякий час працював секретарем у мирового судді, волосним писарем на Запоріжжю.

В 1912 р. склав іспит за 6 класів реальної школи, а в 1914 р. був покликаний до війська. Після закінчення військової школи був висланий на фронт в Карпати і 1915 р. попав у австрійський полон. В полоні включився до активної співпраці "Союзу Визволення України" у Відні в роках 1915-1917. З 1918 року стало перебував у рядах сірожупаників, беручи участь у визвольній боротьбі за державність України.

1927 р. закінчив Українську Господарську Академію в Подебрадах ЧСР з титулом інженера-лісівника. Був залишений для наукової праці асистентом УГА в Подебрадах. Активний співробітник у громадському житті і наукових українських установх Чехо-Словаччини.

1945 р. його заарештували совети на Познанщині, де він працював при будові доріг, і вивезли до концентраційного табору Воркуту, там перебував до 1956 р. Після 10-ітної каторги, як чеський громадянин, повернувся до Пряшева на Словаччині.

В 1965 р. після великих заходів і труднощів пощастило йому прихати до своєї родини в Сан-Дієго, ЗСА.

В Америці відразу включився в громадське і журналістичне життя. Був сталим співробітником час. "Українські Вісті" в Новім Ульмі, "Український Історик", "Наукові записки УТГІ" в Мюнхені. "Вісті Комбатанта", автор і член Редакційної Колегії монографії "Союзу Визволення України" у Відні 1914-1918 рр., автор історії 3-го тому УГА-УТГІ, залишив друковані праці: "Записки непокірливого", "Симон Петлюра" і багато статей та рецензії на різні публікації головню на теми історичні.

Здавалося, що твердження: "Було колись в Україні... не вернется" мало б міцно затриматись в середовищі полонених офіцерів колишньої російської армії, які були українського

походження. Але воно спочатку порушилось не якимись значними подіями, лише дуже скромною непомітною чинністю хорунжого Костя Курила, що мав у казематі для 18 офіцерів біля свого ліжка скриню з українськими книжками.

Табір в Терезіні був штрафним і містився в казематах великої до 300 метрів довгої двохповерхової будови повздовж кріпостного валу воєнної певности королеви Марії Терезії, що зі сторони міста була відгороджена високою мурованою стіною. Це була так звана "тюрма семисот" для офіцерів, що вільно чи невільно не виявили як полонені належної лояльності до австрійської влади та робили спроби втечі з інших таборів. В ній дотримувався відповідний режим, але до внутрішнього життя офіцерів адміністрація не втручалась. Тому це була своєрідна республіка, чинність в якій регулювалась під доглядом старшого в таборі полковника Гавронського, польського походження, але вірного російській монархії штаб-офіцера.

Загальний настрій в таборі був російсько-патріотичного характеру з переконанням перемоги російського війська над німецьким. Вільний час більшість офіцерів проводила в різного роду карточній грі переважно — преферанс, вінті, навіть "шмен де-фер". Але більш активні молодші офіцери витворили різного роду культурні товариства й гуртки такі, як драматичний, хорового співу, бібліотечний, руханково-спортовий "Сокіл", видавничий — часопису "На Чужбині", шахматний, кооперативний для їдальні й крамнички та інші. В цих товариствах і гуртках працювали малосвідомі українці з переконанням, що "Було колись... — не вернеться". До них належав спочатку автор цих рядків та подібні йому. Але воно вернулось...

До цього спричинилась скринька "Пандори" з українською літературою, на якій майже постійно сидів Кость Курило за читанням книги. Він виписав цю літературу з Відня відразу як попав до австрійського полону. В цьому йому допоміг його старий приятель Андрій Жук, член Президії СВУ. Батько Костя Курила був полтавським козаком і мав хуторець біля Миргорода, на якому господарював старший син, а молодший Кость став студентом Петербурзького Лісового Інституту. Ще в час першої революції в Росії в 1905 році він став завзятим українцем та був виключений з Інституту за участь у студентському страйку. Після відбуття однорічником військової служби йому пощастило розпочати студії в Ново-Александрівському сільсько-господарському Інституті (Пулаві), але вибухла війна й К. Курило, як прапорщик резерви, був посланий на австрійський фронт, де довго не воював. Після виключення з Лісового Інституту він став одноступенем українських соціал-демократів, серед яких найбільш діяльним був Лев Юркевич, який все своє життя й маєток присвятив справі пропаганди соціалізму. Для цього

він видавав в 1910 р. на власний кошт часопис "Наш Голос", а в 1911 р. розпочав видання літературно-наукового місячника "Дзвін", намагаючись притягти до співробітництва й російських соціал-демократів, але "езуїтська політика" В. Леніна стала тому на перешкоді.

Тоді Л. Юркевич разом із Андрієм Жуком, В. Степанківським, запросивши Вячеслава Липинського та В. Кушніра, створили групу "Вільної України" з метою видання органу "Вільна Україна", але до видання її не дійшло. Та проте ідея "Вільної України" не завмерла. В 1914 році з ініціативи Андрія Жука за підтримкою Мар'яна Меленевського, Олександра Скоропис-Йолтухівського і Володимира Дорошенка з вибухом війни постав Союз Визволення України 1914 р. у Львові, до якого спочатку належали також Дмитро Донцов та Микола Залізняк. Лев Юркевич поставився до нашої СВУ неприхильно і коли Львів був окупований російським військом, виїхав до Відня, а звідти за допомогою Президії СВУ дістався до Женеви, де почав видавати часопис "Боротьбу" з ворожим наставленням до СВУ.

Кость Курило, діставшись в полон, увійшов в зв'язок із Андрієм Жуком, а також із Л. Юркевичем, від яких дістав "Вістник СВУ" та "Боротьбу". В Терезіні він почав шукати українців серед полонених офіцерів. Його головною зброєю в національному усвідомленню була бібліотека української літератури. Вона стала основою для заложення "Кружка членів Малорусской библиотеки", що став діяльним чинником національного відродження та постановня незалежності від росіян "Малорусского хора" й "Малорусской драматической труппи"...

На голову Кружка членів "Малорусской библиотеки" був обраний хорунжий Кедриновський, що до війни був культурним працівником в Казахстані, бібліотекарем К. Курило, а секретарем В. Прохода. Біля цієї бібліотеки зосередилась уся українська національно-культурна чинність в таборі полонених офіцерів. Тоді часопис "Боротьба" Л. Юркевича був визнаний шкідливим для ідеї української самостійності, а натомість "Вістник СВУ" став дороговказом для боротьби за Україну. Ще до постановня бібліотечного гуртка Кость Курило одержав від Андрія Жука вістку про українізацію полонених вояків із російської армії у Фрайштадт у Горішній Австрії та перебіг в ньому на ширшу скалю національно-культурної праці. Про наслідки цієї праці говорилось в часопису "Розвага"*, що був першою ластівкою національного пробудження серед запомороченого вояцтва. В часопису *розважалось* в таборі полонених вояків над долею власної Батьківщини. Успішний перебіг діяльності

*Таборова часопись полонених українців у Фрайштадті

полонених-українців у Фрайштадті викликав більшу рішучість офіцерів-українців в Терезіні число яких з 12, що в початку підписали статут Гуртка членів української бібліотеки, збільшилось до 50.

"Розвага" мала вплив на заложення в Терезіні Українського хору з диригентом хорунжим Сергієм Калитенком та Українського драматичного гуртка під режисурою артиста Харківського театру хор. Костенка.

До лютневої революції 1917 року в Росії українським гурткам в Терезіні, у ворожому оточенні сотень російських офіцерів, доводилось виступати під "малоросійськими" назвами, особливо на виставах і концертах, що мали більший успіх від російських та охоче відвідувались і москалями. Останні, правда, глузували над "хахлами", що своїми виставами надавались лише бавити їх. Але після державного перевороту в Петрограді сталась революція і в таборі. Тоді на велике здивування москалів пролунало слово Україна й український. Коли ж у Києві постала Українська Центральна Рада, то це викликало ще більшу ворожість не лише монархістів, але й демократів. Співжиття на культурному полі стало неможливим. Це спонукало українців за порадою Президії СВУ звернутися за посередництвом таборової комендантури до австрійського військового міністерства про переведення їх до українського табору Фрайштадт. На це була одержана відповідь, що офіцерам не дозволено перебувати в солдатських таборах. Тоді заходами СВУ був укрінізований старшинський відділ табору полонених в Йозефові (Йозефштадт), з заміною в ньому російських офіцерів українцями...

Першими до Йозефова прибуло з Терезіна в початку червня 1917 р. двадцять офіцерів — українців, а через місяць ще стільки ж на місце вивезених москалів. Також почали прибувати українці з таких офіцерських таборів як: Гарт, Браунау, Мархтрєнк, Кляйн-Мюнхєн, Мюлінг, Мост (Брюкс), Ліберець (Райхєнберг), Візенбург. З автрійських офіцерських таборів Йозефів був найменшим, бо мав лише 120 офіцерів, а тому він найлегше надавався для укрінізації з заміною в ньому москалів українцями. В ньому без огляду на велику ворожість і ненависть до українства, переважно штаб офіцерів, ще в 1915 р. постав український нелегальний український гурток, душею якого були хорунжі: Яків Сич*, Микола Букшований та підпоручник Малєвич, яких підтримували капітан Петро Ганжа та підполковник

*Яків Омєльянович Сич, народжений 1886 в с. Бандурка на Катєрино-славщині, був управитєлем Глєдоської двохклясової школи, дє дуже вміло переводив українську освідомлюючу працю як в школі так і Глєдосах за допомогою своєї дружини учительки Віри Михайлівни. В 1914 р. він якось не використав права звільнення учитєлів від військової служби, був

Іван Перлик. В липні місяці з виїздом москалів у таборі була заложена "Громада полонених старшин українців у Йозефові", статут якої був поданий для відома комендантурі. На голову Управи Громади був обраний Петро Андрієвич Ганжа, старий капітан російської служби, родом з Чернігова, співчуваючий українським соціал-демократам. Тоді в Громаді виділились гуртки, з яких найбільш діяльним були драматичний з режисером Костенком та співочий з диригентом С. Калитенком. Видавався стінний тижневик "Наш Голос", редакційну колегію складали хорунжі: Яків Сич, Василь Прохода та Микола Букшований. Дуже активно проходила чинність під керуванням Костя Курила в читальні та бібліотеці, що поповнилась творами всіх українських письменників, "Записками Наукового Товариства ім. Шевченка", восьмитомовою "Історією України-Русі" М. Грушевського, річниками "Літературно-наукового Вістника", "Нашої Хати" та інших журналів. Для читальні одержувались; крім німецьких, українські часописі, серед яких поважну ролю відігравали: "Розвага" з Фрайштадту, "Розсвіт" з Раштадту, "Вільне Слово" з Вецляру й "Просвітний листок" із Зальцведелю, українських таборів у Німеччині.

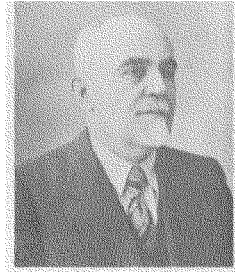
В залі читальні, що мала сцену для театральних вистав і концертів, постійно відбувались відчити на українознавчі теми та щотижня політичні віча, на яких обговорювались питання подій в Україні та національний рух у військових частинах російської армії. З радістю вітались постанови Всеукраїнських військових з'їздів та I-й Універсал Української Центральної Ради про національно-територіальну автономію України. Але проголошення 2-го Універсалу Укр. Центр. Ради викликало сильне огірчення, а ще більше обурення викликав розстріл Богданівців російськими кирасирами...

Остаточо українізація старшинського відділу табору Йозефів закінчилась призначенням австрійською адміністрацією комендантом сотника австрійської армії д-ра Ст. Томашівського. З його ініціативи в кінці жовтня місяця медична комісія визнала сім старшин, в тому числі й автора цих спогадів, напів-інвалідами з метою висилки в Україну. Там вони мали інформувати про діяльність полонених українців та їх самостійницькі настрої. Тоді обмін полонених провадився між Росією й Австрією через неутральну Швецію. Але большевицька жовтнева революція стала цьому на перешкоді.

Інваліди були зібрані в пересильному таборі в Мості (Брюкс), де безцільно просиділи там півроку. Лише в травні 1918 р. вони виїхали до Києва безпосередньо. А тимчасом по договорі з Українською

мобілізований, пройшов школу прапорщиків, попав на австрійський фронт де довго не затримався і першим у таборі полонених у Йозефові розпочав національно-освідомлюючу працю серед старшин-українців В. П.

Центральною Радою розпочалось формування й була зформована з полонених українців з таборів Фрайштадт і Йозефів Сіра дивізія. Це був вислід національно-культурної праці в таборах із витворенням української спільно-громадської і політичної свідомости як козаків, так і старшин, що дали кадри для дивізії. А поза ними ще тисячі стали борцями за українську самобутність.

Д-р Роман Домбчевський

МАТЕРІЯЛИ Й ДОКУМЕНТИ З НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІДОМЧОЇ ПРАЦІ СВУ В ТАБОРІ КНІТТЕЛЬФЕЛЬДІ СЕРЕД ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ

Д-р Домбчевський Роман (1884-1952) під час студій у львівському університеті брав активну участь у студентському житті, діяльний член української соціал-демократичної партії. Під час 1-ої світової війни активний співпрацівник "Союзу Визволення України" у Відні над національним освідченням українських полонених у таборах Кніттельфельд і Фрайштадт (1914-1918 рр.). Був членом дипломатичної місії УНР в Празі до 1922 р. Після війни в роках 1924-1928 мав адвокатську канцелярію в Миколаєві над Дністром, а з 1928-1939 у Стрию, громадський діяч, публіцист.

З приходом советів у Галичину 1939 р. був арештований і в Одесі засудили на 8 літ каторги в квітні 1940 р. і вивезений на заслання, де 1952 року помер.

Загальні умови. Я прийшов до табору 10 грудня 1914 р. в ролі підофіцера-перекладача, приділеного до перекладача-офіцера. З самого початку я зорієнтувався, що українців поміж полоненими солдатами мусить бути дуже багато. Цей факт можна було сконстатувати з урядових списків полонених, судячи з імен та прізвищ полонених, а також губернь та повітів, з яких вони походили. Крім того зауважив я у багатьох полонених, що їхня російська мова недоладна, розмовляють вони властиво по-українському, з домішкою певних завчених російських фраз та слів.

Мушу зазначити, що моє відрядження до табору полонених сталося цілком випадково. Я виконував функцію перекладача й писаря в одному зі шпиталів у Клягенфурті. У Кніттельфельді працював д-р К. Глязер лікар-воєк із Кракова, що знав мене особисто і порекомендував офіцеру-перекладачеві, згадавши, що знаю трохи російську мову. Цей звернувся до властей і мене приділено до табору полонених Кніттельфельд.

А втім ще давніше я був добре зорієнтований у справах українців, що живуть у Росії, виринула в мене сама собою думка, що треба в таку хвилину використати становище й робити все можливе для освідмлення полонених українців. Тим більше, що вже тоді існував і був у повному розмаху праці "Союз Визволення України", публікації якого, книжки й періодичні видання я діставав.

Насамперед, я старався відшукати свідомих українців. Думав, що коли й не натраплю на таких, що цілком розуміють вагу сучасної хвилі і сприятимуть акції "Союза Визволення України" і галицьких українців у справі визволення України, то всетаки вдасться знайти багато таких, яким ступнево ця думка стане близькою. А втім, коротко кажучи, ситуація була така, що кожний галицький українець, в якого була б лише крихітка національного почування, мусів би вважати за свій обов'язок зробити ВСЕ, що можливе, для освідмлення своїх братів із Наддніпрянщини.

Перші знайомства з солдатами — українцями. Першими моїми знайомими стали канцеляристи. Був там один у канцелярії за перекладача унтер-офіцер із саперів Гнат Воробчук із Поділля. Українець із нього був малосвідомий; родина його — батько і брат, як він оповідав, свідоміші. Однак й він трохи поінформований про українську справу, тільки тримається тієї думки, що повну автономію і права могли б вибороти собі українці в Росії і лише шляхом "всеобщей" (загальної) революції.

Пізнав я декількох селян із Полтавщини, яких поволі привчив розмовляти між собою тільки рідною мовою, не закидаючи помосковському. Аж нарешті поробив знайомства, які самого мене справді врадували і були, як на ті умови, навіть несподіванкою. Одного разу коли був я в житловому бараці і про щось розмовляв із полоненими українською мовою, підійшов до мене жвавий, симпатичний молодий солдат, коло нього був ще й другий. Він запитав мене відразу, чи я не галицький українець. Потім пішла гарна розмова, а за кілька днів був він у мене в канцелярії ввечері. Ми тоді розговорилися ближче і виявилось, що це — мій партійний товариш, член УСДП з Катеринославщини, Дмитро ШАБАЛА, який був національно свідомий. Знав він добре Володимира Винниченка, Володимира Левинського та інших партійних товаришів. Він був добре освідмлений, орієнтувався в політичній ситуації і в політиці СВУ та галицьких українців у сучасну хвилю, як не можна краще. Хоч сказати, що знав добре про ролі Німеччини й Австрії в цій війні, про становище українців.

По дорозі в полон познайомився він із Українськими Січовими Стрільцями, зокрема з Степаном Ріпецьким. Нав'язалася між ним і

Степаном Ріпецьким переписка*, а рівночасно "Союз Визволення України" вислав йому й полоненому Пшеничному (українець з Поділля) свої видання. Зазначу, що дуже гарні три листи Дмитра Шабали, які він писав до Ст. Ріпецького та професора Гриця Микитея, уміщено було в "Україніше Нахріхтен" — орган СВУ.

Відтоді мої знайомства з національно-свідомими українцями пішли вперед скорою ходою. Дмитро Шабала був рухливий, кинувся по таборі і робив щодня нові знайомства, особливо при нагоді роздавання української літератури полоненим.

Дальші знайомства. Відтоді ми з Шабалою познайомилися з учителями-українцями, гарними людьми: **ОРИЩЕНКОМ, ЛАЗЬКОМ, КАЩЕПОЮ**, а також із деякими свідомими робітниками та селянами українцями. Гурт наш збільшувався, а осередньою притягаючою точкою його була та українська преса, що її діставав я і деякі полонені від "Союзу Визволення України" та від галицьких українців.

Вибирати людей можна було. Українці жили в бараках групами, розмовляли своєю мовою, співали своїх пісень. Не раз увечорі почуєш було, як із барака лунає пісня: "Тече річка невеличка з вишневого саду", "Гей, на горі та женці жнуть", "Реве та стогне..." і т. д. Трапилися поміж полоненими такі щиро-козацькі типи, неначе зняті з якогось історичного портрету, що й не вагаючися скажеш, що цей або той — українець.

Перший гурток. Література.

До половини січня 1915 р. познайомився я з деякими новими людьми. Помагав мені Шабала, трохи Воробчук, а навіть один учитель-українець, який працював у канцелярії — Микола Гайовий. Він не зовсім був зрусифікований, останнім часом трохи освідомився, але ж на війну, як казав, ішов охоче, щоб розбити германський імперіалізм! Та й побоювався нас, мовляв, щоб не було тут якої інтриги!

Я мав усі числа "Вістника" СВУ, так само "Діло". СВУ прислав ще "Україніше Нахріхтен". Десь на початку січня дістали ми ще брошуру д-ра Л. Цегельського "Дер кріг ді Україна унд ді Балкан штаатен" та В. Дорошенка — "Півтораста літ української політичної думки". Часописи розхоплювали — годі було їх настачити! Вечорами сходились: я, Шабала, Орищенко, Лазько, Кащеп, Воробчук,

*Один з листів Шабали дуже цікавий і Степан Ріпецький передрукував в своїй книзі "Українське Січове Стрілецтво" Нью-Йорк, 1956 р. ст. 96-97. Проф. Гриць Микитей служив під час війни у військовій цензурі у Відні, використовував своє урядове становище для справи української пропаганди серед полонених, стоячи в цій справі в зносінах з СВУ у Відні. Редакція

Пшеничний, Бауман, Йовків і ще деякі, і я розмовами старався доповнити все те, чого не було в літературі для читання. Допомагав мені учитель Орищенко, сильного характеру українець.

До скромної лектури прибула ще з часом книжечка — "Царі, пани і люди" та брошурка Парвуса — "На оборону демократії проти царизму".

Обговорюючи наші справи в тіснішому гуртку, що складався з вищеназваних осіб, ми сконстатували, що українців у цьому таборі буде дуже багато, — чи не третина. Нам починало бути всього замало: місця на сходини і літератури для ведення освідомної праці. А люди горнулились, питали книжок, тішились своїм рідним словом. У самих полонених можна б було подекуди надибати книжки, взяті з Галичини: "Кобзаря" видання Романчука, твори І. Франка, календарі "Просвіти" тощо. Цими книжками вони й ділилися між собою.

Мої заходи коло дозволу ведення роботи. На той час припадають мої перші заходи добути дозвіл на ведення акції, спроби звести ввесь той рух до чогось конкретного, хоч би до якихось організованих рамок. Про існування й програму СВУ для визволення України я знав уже в той час докладно. Я думав, що діяльність СВУ, а також галицьких українців спрямована, крім усього іншого, найбільше: 1) на розвиток відповідної міжнародної акції, для забезпечення у дипломатичних колах справи Самостійности України 2) на відповідну акцію серед українського громадянства Росії, яка з одного боку викликала б певні свідомі виступи проти Росії, а з другого — приготувала б все, що потрібно для організації громадянського життя на випадок заняття центральними державами української території, коли б справді настала можливість будування Самостійної України.

Про акцію серед полонених таку, як вона тепер ведеться, я зовсім не знав. Тільки в останніх днях грудня 1914 р. дістав я листа від Гриця Микитея, який уже трохи мене поінформував, про дещо навіть докладно.

Виписка з листа Гриця Микитея до д-ра Р. Домбчевського з 28 грудня 1914 р. "... В кожній справі початки тяжкі, але справа пізніше стала на належний шлях. Розповідь коротко, як стоїть справа акції серед полонених українців. Провадить її "Союз Визволення Українців", який закупив український відділ міжнародної бібліотеки в Женеві.² Крім того, по вигнанні москалів із Черновець пощастило врятувати недоторкнену українську книгарню³ Друкуємо у Відні нове видання "Кобзаря" — цими днями виходить із друку.⁴ Далі, з рамени СВУ почали міркувати про здобуття дозволу Міністерства війни на об'їзд місць перебування полонених та відокремлення українців від москалів. У цьому допомагає український посольський клуб, а найбільше посол Василько, а також Залізник,⁵ який сидить у військовому Міністерстві. Після вжитих заходів повелосся добути дозвіл на те, що відповідні люди можуть об'їздити місця перебування полонених, списувати українців та

постачати їм нашу літературу, пресу.⁶ Тим часом військове Міністерство погодилося побудувати нові бараки в Фрайштадті коло Лінцу, куди малося звозити з усіх місць перебування наших українців. Тут мається на увазі zorganizувати для них школу з відповідними викладами. Це вже сталось і такі виклади провадить проф. Василь Сімович.⁷ Крім того, до так званого фервальтунгдінсту покликано цивільних людей, очевидно, протекціонерів, а саме: Володимира Кузика — суддю з Перемишля, Мар....., Бобикевича і наймолодшого — Савчака, яким платять по 150 корон місячно. Але ці люди, крім виготовлення списків, до властивої справи не беруться, бо не надаються.⁸

Але виявилася прикрість. Коли мали з інших таборів перевозити українців (військові команди окремих таборів мали відокремлювати українців) то з цим не пішло все гаразд. Москалі і жиди, думаючи, що для українців готують спеціальне "панське" приміщення, заявляли себе українцями, а коли їх перевезено до Фрайштадту, тут поскидали маски й почали вигукувати: "Боже, царя храни". Крім того, серед них виявилось повно шпигунів, головно підпрапорщиків, які залякують українців та заздальгидь обіцяють, що після повороту додому справлять українцям у Росії "лазню"!

Як бачите — це вже лихо, а як зарадити йому, треба ще подумати. Взагалі справа ця і вся акція надзвичайно делікатної природи, і треба дуже "спритних" до цього людей з нашого боку. А тут лихо в тому, що кожний із фамілії⁹ хоче впахти до служби своїх "пупелів", а не годящих людей, і через це справа також терпить.

Подібна акція провадиться і в Берліні, і в тій цілі виїхав туди посол д-р Євген Левицький¹⁰ і то вже напостійно".

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТА МИКІТЕЯ: 1. Гриць Микітей учитель гімназії і за 1-ої Світової війни працював у військовій цензурі й на цьому становищі зробив чимало для пропаганди української визвольної справи серед полонених. В 1918 р. був він представником ЗУНР у Києві, в 1919 р. редактором "Стрільця", 1920 р. — представником ЗУНР і УНР в Югославії, в 1920 р. до 1923 р. членом уряду ЗУНР у Відні, в 1925 — 1930 рр. по повероті до Галичини був редактором часопису "Рада", не перестаючи бути учителем Академічної Гімназії. 2) Це було кілька книжок із бібліотеки ім. Льва Толстого в Женеві, що їх купив там відпоручник СВУ д-р Е. Любарський-Письмений. 3) До Чернівців по книжки їздив з доручення СВУ д-р Василь Сімович, привіз багато українських книжок із однієї приватної книгарні. 4) "Кобзар" Шевченка, в двох томах, вийшов у Відні 1915 р. накладом СВУ, 21 тисяча примірників. 5) Посол М. Василько з М. Залізником хотіли взяти справу полонених українців у свої руки і оббивали пороги відповідних установ, шкодячи в цій справі СВУ, але це їм не пощастило. 6) Дозвіл на працю серед полонених дістав СВУ власне відпоручники СВУ обїздили табори для перепису полонених і виділення українців в окремих табір. 7) Проф. В. Сімович працював над організацією культурної праці серед полонених у Фрайштадті, як відповідальний перед СВУ його відпоручник. 8) Кілька названих тут осіб, це й були оті протеговані Васильком. Призначалися вони до таборів звичайно в характері перекладачів. 9) Під "фамілією" треба розуміти політичний провід галицьких і буковинських українців, в особах д-ра Костя Левицького і М. Василька, з іншими особистими прихильниками з поміж посольських українських кіп. 10) Посол д-р Євген Левицький до "Фамілії" не належав, а до Німеччини виїхав у порозумінні з президією СВУ, для української пропаганди серед німців, до пропаганди серед полонених не мав він ніякого відношення. Василько і в

Чімеччині хотів "взяти в свої руки" справу пропаганди серед полонених, але тут йому вже цілком не повезло.

Відгуки читачів "цим ми, полонені українці, висловлюємо подяку від щирого серця Високоповажаному Панові проф. М и к и т е ю за турботи і нашим землякам — Союзу Визволення України та за надіслані нам книжки, а також за те, що ви й тут, на чужині, подбали про нас і кидаєте ясні промені світла в наші темні душі розумними книжками. Сіяне Вами добре зерно впаде на добрий ґрунт.

Щастя Вам, Боже, на все гоже!

Підписи:

робітник Дмитро Шабала, селяни: Микола Мельник, Олекса Пшенишний, Олекса Патратій, Павло Козин, Іван Бацман, Т. Степаненко, В. Попружняк, Іван Коцюба, А. Розз'яврот, Дмитро Малюпак, Василь Палесика; робітники: Д. В. Терешко Терещенко, О. Зверев, К. М. Сукач, Т. Юків, Ф. Гордієнко, Іван Шуліка. Учителі: Григоренко, Іван Газів, Мирон Дяків. Великороси: А. Шульгин, Іванов, С. Херняк, А. Халин, Савва Бабич, М. Боруля.

Заходами референтури для справ полонених у "Союзі Визволення України" Дмитро Шабала був невдовзі звільнений з полону в розпорядження СВУ й через неутральну Румунію нелегально виїхав на Україну в справах "Союзу Визволення України".

Редакція

Про акцію між полоненими довідався я також від одного полоненого російського полкового лікаря поляка д-р Вишинського вшехполяка і справжнього русофіла. Він був в одному таборі полонених на Угорщині саме в той час, коли прийшов із міністерства наказ — виділити всіх українців до табору полонених Фрайштадт.

Все те, про що я довідався, втішило мене і моїх кількох однодумців полонених. Бо умови для моєї праці були трохи затяжкі, невідгідні. Мені траплялося зазнавати деяких прикрощів від австрійських офіцерів і солдат. Наприклад, деякі німці-офіцери готові були бачити в кожному солдаті слов'янина-русофіла, і тоді факт моїх щиро-сердечних розмов із полоненими солдатами російської армії вважали за кримінал, не звертаючи на те, якої думки я і той, хто вдягнений у шинелю російського солдата...

Перекладач д-р Казимир Павликовський. Був це офіцер поляка, директор однієї варшавської фабрики мережок, галицький уродженець і правник з львівського університету, політично — русофіл. Він скільки міг старався умовити мене й полонених українців, щоб нічого у полоні не робили, а сиділи тихесенько, бо як повернуться в Росію, яка, як він твердо вірив, переможе напевно і займе всю Галичину, то тоді буде біда... А втім робив те саме і з полоненими поляками, між якими було досить гарного анти-

російського, незалежницького елементу. Людина з нього, в суті речі, не лиха, але всеж — офіцер, і хоч ми жили з ним дуже по-людському, все таки приходилося себе безнастанно в'язати. Солдати-вартові стримували мене від розмов із українцями полоненими, особливо вечорами.

Я побачив, що серед такого оточення, а також на існуючі військові приписи мусить той, хто хоче бодай трохи попрацювати серед полонених, мати спеціальний дозвіл. В цій справі я написав відповідного листа до Гриця Микитея, й одночасно порадився з офіцерами, яких я встиг поінформувати і прихильно настроїти їх до нашої праці — вніс відповідну заяву до комендантури. Найголовніші моменти з неї... "Австрія й Німеччина в цій війні приділяють багато уваги українцям-полоненим із російської армії. Ведеться з означеною ціллю акція, а провадить її "Союз Визволення України" у Відні за дозволом військових властей. Для українців відбуваються відчити, роздається їм відповідна література і т. д. Корисність і цільовість такої акції в час подій всесвітнього значення не можна одразу оцінити.

Я прошу: 1) дозволити ширити українську літературу і пресу серед полонених українців, що можна замовити в "Союзі Визволення України" у Відні. 2) Про дозвіл делегатів СВУ приїхати з інформаційною метою до табору".

В кінці січня 1915 р. прийшли з Відня через відповідний відділ Генерального Штабу перші дві пачки книжок в українській і російській мовах, а частина книжок була прислана з СВУ безпосередньо мені. Книжки українською мовою були вислані від "Союзу Визволення України", а російські походили від військових властей. Це були переважно видання Ладизжикова.

Факт прибуття книжок до табору через військову установу з одного боку, а моя заява до комендантури — з другого, зробили своє. Можливо разом із книжками ще прийшов спеціальний "папір" від Генерального Штабу до комендантури табору в справі української пропаганди.

Авдієнція у оберста Гофбацера. Тодішній комендант полк. Гофбацер покликав мене і заявив із великою втіхою, що я порушив цю справу і він підтримає мене у започаткованій акції. Висловив бажання, щоб йому представити кількох свідомих полонених українців, як моїх мужів "довір'я". Через кілька днів після приходу книжок я представив йому: Шабалу, Орищенко і Лазька.

Комендант мав із нами трохи невдалу розмову. Заявив, що бажає визволення українського народу з під Росії та просив, щоб ми провадили нашу роботу таким робом, щоб не викликати непорозумінь із москалями-чорносотенцями, бо тоді мав би він

прикrostі. Дозволив нам сходитися вечорами в канцелярії, обіцяв дати шафу на книжки, пізніше окреме приміщення для читальні і ін. Крім того дозволив мені вже і в урядових годинах займатися справами, які виникатимуть із ведення бібліотеки і т. п. Ведення бібліотеки на моє прохання доручив: Шабалі, Орищенкові й Лазькові. Тоді моїм шефом — перекладачем був д-р Йосиф Рамоу-словенець, дуже поганого характеру людина.

Після цієї авдієнції робота пішла жвавіше. Незабаром прийшли з СВУ ще книжки. Я, з свого боку, написав першого довшого листа, подібного майже до справоздання, до СВУ. Ми сходилися майже вже регулярно вечорами в канцелярії перекладача, там читали і обмірковували прочитане.

Моя кореспонденція з союзом визволення України. На кінець січня і лютого 1915 р. припадають мої листи до СВУ і перший лист СВУ до мене з 6-го лютого 1915 р. Кореспонденція пожвавилась; я відповів листами, де подав деталі про наш гурток у Кніттєнфельді. 24 лютого 1915 р. в своєму листі СВУ за підписом О. Скорописа сповіщає мене про уділення мені міністерством війни дозволу вести пропаганду серед українців полонених у Кніттєфельді, далі лист без дати — з відповіддю, що на допомогу в праці прийде професор Василь П а ч о в с ь к и й, а в листі з 20 березня 1915 року за підписом знову ж О. Скорописа повідомлено мене в справі виділення полонених українців до окремого українського табору у Фрайштадті.

Дальша праця. За увесь цей час працювали ми в тому тісному гуртку, як могли. Окрім усіх тих зовсім уже свідомих полонених українців, яких я вже згадав, сходилися ще від випадку до випадку кілька різних цікавих українців. Число тих, які сходилися вечорами, було різне — часом доходило до 40-50 осіб, так, що в маленькій канцелярії перекладача не ставало вже місця і ми перейшли до більшого помешкання.

Данило Щербина. В лютому 1915 р. познайомився я з артистом трупи М. Садовського Данилом Щербиною, при викликуванні тих полонених, для кого були листи. Він пристав до нашого гурту. Виявилось, що гурток наш дістав у його особі надзвичайно корисну силу. Людина він національно був дуже освідомлений, енергійний, демократичної вдачі і поглядів, і він став щирим агітатором, поруч із Шабалою, Орищенком та іншими, для нашої справи. Він зараз же постягав до нашого гуртка багато інших українців.

Важкі умови праці. Умови праці серед полонених українців у цей час були досить важкі. Всі полонені були розміщені в трьох таборах: "А", "В", "С". Перехід із одного табору до іншого для полонених був дуже

трудний. Щоб зібрати наших людей на вечірню збірку або загалом мати їх у канцелярії перекладача (бо там зосереджувалася вся праця моя), треба було завжди або добиватися для них перегусток або проваджати їх. Це забирало багато дорогого часу. Крім того бараки дезинфекційовані, і тим, які були вже дезинфекційовані, суворо заборонялося переходити в район бараків ще недезинфекційованих. По дозвіл на такий перехід для окремих людей, як Шабала, Орищенко, Лазько, Щербина і ін., мусів я ходити завжди до лікаря, шефа табору, до комендантури і т. д., словом — переходили цілий ряд інстанцій.

Моя поїздка до Відня. Приїзд проф. В. Пачовського. В 2-й половині березня я чекав з дня на день прибуття перекладачів, які перебрали б офіційальну роботу, щоб мене вже було зовсім звільнено. З їх прибуттям також була зв'язана можливість поїхати мені до Відня й бути особисто в СВУ, змалювати стан речей, попросити книжок, особистих інформацій та ін. Не дочекавшись прибуття їх, я все таки до Відня поїхав.

Коли я повернувся з Відня 31 березня 1915 р., то застав важливі зміни. Приїхав до помочі мені проф. Василь Пачовський, прийшов новий перекладач поляк д-р Юзеф Чехович, і прийшов новий комендант табору генерал-майор фон-Гофман — людина стара, на пенсії. Всі ці події закінчили, можна сказати, перший період національно-освідомлюючої акції серед полонених українців у таборі Кніттельфельд. До того часу я був сам, справа йшла вузьким річищем, треба було поборювати багато різних труднощів. Відтепер почалася справа нашої акції серед полонених українців іти жвавіше та ширшим шляхом.

Закінчуючи справоздання з праці за період цього часу вважаю потрібним звернути увагу на найважливіші моменти, а передовсім про діяльність бібліотеки, виклади, читання часописів і книжок, політично-дискусійні вечори та інше.

Бібліотека. Наша бібліотека складалася з періодичних видань: "Вістник Союзу Визволення України", "Україніше Нахріхтен", "Діло", "Свобода" і випадкових книжок довоєнного видання та книжок СВУ. Бібліотекою завідували: Шабала, Орищенко, Лазько і Кащепя — народні вчителі.

Бібліотека — це інституція, яка тішилась поміж полоненими найбільшою популярністю. Не лише українці, а й москалі приходили часто по книжки

Найохотніше читали і питали полонені Т. Шевченка "Кобзаря", а потім "Історію України" Аркаса. Зауважу, що про Шевченка знає майже кожний полонений українець, знає теж багато москалів і

інтелігентніші особи інших націй. Про козацькі часи дуже люблять слухати й охоче оповідають, якщо знають, полонені українці. Видно, що цей період нашої історії живо затримався ще в душі народу, в його споминах та має ще й досьгодні певне значення для українця, хоч би якої кляси чи суспільної верстви він був. З брошур найбільше до вподоби припадала: "Царі, пани і люди"

Праця прибирає більш систематичний характер. Збільшилася вже наша бібліотека і сходи́ни наші відбувалися вечорами частіше і численніше. Я міг уже більше часу присвятити нашій організаційній справі.

Справа виділення українців. 30 березня 1915 р. коментант табору остаточно устійнив акцію виділення українців в окремі бараки. Для цього він дав нам зовсім окрему групу бараків, т. зв. табір "Д". Було там 60 житлових бараків — 250 — 300 осіб кожний, відповідне число їдалень, магазини, кухні, канцелярії, лазня і ін. Все збудовано чистенько і гарно. Говорючи з комендантом та евіденційними офіцерами, я запропонував переведення поділу всіх полонених за народністю. Зробив це я для того, щоб заспокоїти деяких дуже полохливих зпоміж полонених українців, які, бачачи, що чорна сотня пятакає щось про сеператизм і мазепинців, казали, що було б краще, якби виділювано всіх за народністю, бо тоді можна було б посилатися на наказ властей. Так і сталося, комендант схвалив плян такого виділення і цю вістку сприйняли українці дуже радісно.

Виділення чорносотенців і підпрапорщиків. Списуючи українців, ми уважали на те, щоб не потрапили поміж наших які чорносотенці, особливо, так звані "шкура" — підпрапорщики. Наші мужі довір'я переконтролювали списки по бараках, непідходящих виключалося, а годящих додавалося. Добре орієнтуватися в цій справі багато допоміг нам факт, що майже все чорносотенне виділено з самого початку ще в так зв. "інтелігентський барак ч. 30". Це був типовий русофільський барак — там уся безбарвна т. зв. інтелігенція усіх народностей. Цей барак своєю чорносотенною поведінкою встиг заслужити собі досить погану славу. З українців потрапило туди

*Це було видання української соціал-демократичної групи, що постала в другій половині 90-их років, але, крім видання кількох брошур, нічим себе назовні не проявила і в 1905 р. приєдналася до УСДРП. Брошура "Царі, пани і люди" була видана в Женеві 1902 р. кількатисячним накладом і лежала тут безхазяйним добром. Щойно тепер заходами СВУ була перевезена до Відня і поширена серед полонених. Ред.

лише кілька мало свідомих осіб. Всі свідоміші українські інтелігенти залишилися разом із своїми солдатами.

Міністерський розпорядок. В половині лютого звернувся я до СВУ, чи не міг би він постаратися, щоб Міністерство Війни призначило мене на стало до праці серед полонених українців у таборі. Інакше не було б кому зайнятися цією справою, якби мене кудись відрядили. Тим часом полонені вже призвичаїлися до мене, і комусь другому треба було б починати все наново, особливо такому, що не був би ознайомлений з об'єктивними умовами в таборі.

В кінці лютого 1915 р. я дістав одночасно лист від СВУ і розпорядок Міністерства, в якому говорилося: "резервовий фрайтер д-р Роман Добчевський є мужем довір'я "Союзу Визволення України". Він має подати українців полонених комендантурі табору і їх мається виділити в окремі бараки. Як скінчиться дезинфекція табору, то д-р Домбчевський буде тримати для полонених українців "елементар Унтерріхт" (елементарне навчання). Це все має робити в цивільному одязі".

В половині березня остаточно звільнено мене від військової роботи, а залишено мені тільки найважливіші урядові папери для перекладу. Я дістав малу канцелярію для себе, а другу маленьку для своїх хлопців-українців.

Спис українців. Згідно зарядження комендантури почали ми списувати всіх українців у таборі на підставі урядово-офіціальних і приватних списків і дійшли до числа коло 4.600 осіб на всіх 20 тисяч полонених, що були на той час у таборі. Селяни вітали думку створення Самостійної України і ставилися до неї дуже прихильно, особливо у зв'язку з розв'язанням певних наболілих суспільних проблем, головно організаційної реформи. Свідомі ж робітники-українці теж цілком погоджувалися, що суспільний гніт робітників, членів поневоленого народу, збільшується ще вдвічі гнітом національним, темнотою робітників і тому домагання Самостійної України — це основна справа українського робітництва. Дуже багато псували поміж нашими людьми в цій справі деякі росіяни й жиди, що звали себе російськими соціал-демократами. Ми їх ближче не знали, тому не могли перевірити приналежність їх до с.-д. партії. А в дискусії виявлялося часом, що деякі з них поінформовані про соціал-демократичні програми, хоч і не всі і недокладно, а в українській справі були, як не "табули-раза", то віяла від них проста ворожість.

Типом таких осіб, які галасували про "общій путь", був Коган — жид із Одеси, який заявляв, що він член РСДРП. Одного разу привів його до мене Шабала — треба, мовляв, справу з ним поставити ясно, бо агітує проти теперішньої акції СВУ, посилаючися на свою

програму. Дискусія-суперечка у нас вийшла з приводу брошурки Парвуса "На оборону демократії".*

Загальне читання і дискусійні вечори. З 2-ої половини січня 1915 р., як тільки прийшли перші книжки, ми вечорами відбували сходи й читання. "Вістник СВУ" і інші українські часописи полонені читали собі самі, то ж і не було потреби читати їх спільно, але окремі статті передискутовувано. Дуже часто читав я, відразу перекладаючи на українську мову, "Україніше Нахріхтен" особливо голоси німецьких політиків, професорів, такі статті дуже цікавили полонених. Я ввесь час старався пояснювати полоненим відносини поміж українцями і Німеччиною та Австрією, ця справа була, так би мовити, "каменем преткновения" для багатьох. В наслідок плянної, довготривалі русофільсько-шовіністичної акції (а навіть із писань ліберальної преси), переважаюча більшість інтелігенції, ставилась вороже до Німеччини та її мілітаризму. В ідеї, що пропагувалася Самостійність України, вони вбачали "інтригу" Німеччини. І лише були одиниці, які твердо стояли на ґрунті Самостійности України.

Загальна характеристика табору. Табор мав кілька окремих груп, що відділялися дротовою огорожею. Для українців був призначений табор "Д". Всіх полонених було понад 20 тисяч. Крім українців були: москалі, поляки, жиди, німці, естонці, литовці, румуни, білоруси, вірмени, грузини, чехи, черкеси, башкіри, болгари, татари, черемиси, монгольські племена з азійської Росії.

Ступінь інтелігентности між полоненими був дуже різний. Загалом полонений народ мало освічений. Москалі відзначаються тим, що досить нахабні — чи як прийде до тебе в урядовій справі, чи приватно.

Українці відрізняються своєю зверхною культурою, любов'ю до чистоти. Українець ніколи не прийде до людини з драстичним питанням, з нечемним, нахабним домаганням. Завжди стриманий, урівноважений, уважливий. Видно певну резерву у ставленні до інших людей. Не говорю, як член мого народу, не хочу навіть генералізувати того, що тут бачу і в чому переконався, але це є щоденний факт, і над цим я не раз зупинявся. Виходить так, що українець-селянин виглядає, як старої культури аристократ у порівнянні з москалем.

*Це брошура російського соц.-демократа жидієського походження Парвуса, видана групою україн. соц. демократів із передмовою автора, в якій Парвус висловився за Самостійною Україною. Спершу вона була видана листівкою в російській мові.

Поляки — знов такі, як і галицькі. До них пасує німецьке слово "фльотт". Є між ними теж чисто етнографічні, ширі типи, але є й такі відемні постаті, як галицькі економи, або шляхтичі з усією їхньою економською або шляхетською культурою. Робітники з Крулевства справляють не погане враження — москалів ненавидять щиро.

А жиди — як жиди скрізь. У таборі існують цілі базари, де вони переторговують. Полонені інших народностей ставляться до них із певною ненавистю, а вони до них знову — з погордою. Є й між ними людяні, інтелігентні типи, але значна більшість торгує — торгує всім, навіть симпатіями чи то до Австрії, чи до Росії.

Цікаво виглядають знатуралізовані німці. Деякі зпоміж них — справжні російські патріоти. Загалом відрізняються від полонених інших народностей зверхністю, а оскільки я довідався господарюють у себе вдома далеко краще за слов'ян, серед яких живуть.

Дуже гарно представляються грузини. Це — завзятий, свободолюбний і войовничий народ. Вони охоче пішли б боротися проти москалів, коли б лише можна було.

Всякі "поступовці" теж йшли трошити мілітарну силу германця, бо потім, як це станеться, Росія їм дасть свободу. Селяни йшли тому на війну, бо певні, що після неї дасть їм цар землю. Він обіцяв за японську війну і хоч не дав, то тепер напевно дасть!

Всі ж разом переконані, що Росія вже не буде такою самою, як була, проведе різні реформи, автономії народам дасть і т. п. Розуміється, що обґрунтувати цей погляд ніхто досі не зміг.

Загалом же свідоміші елементи з Росії обіцяють не віддати зброї доти, доки після закінчення війни не буде в Росії кращих порядків. Це одиниці так думали. Велика ж маса була зовсім пасивна: коли б швидше додому, а решта — хай чорт побере!

Ставлення полонених інших націй до українців. Беручи назагал, до українців, які змагають до самостійности, ставляться з увагою та симпатією всі поневолені нації під царським режимом — грузини, литовці, естонці, білоруси, багато поляків і деякі поступові москалі. Натомість шовіністи москалі, чорносотенці і певна група поляків ставилася надзвичайно вороже. Дуже часто можна почути про затію проти єдності Росії "кучки мазепинців" і про "хахлів" цілі несамовиті історії. Були і шикани на українців із боку москалів — старших бараків і різні несправедливості, наприклад — старший барака москаль подавав на роботу українців, якщо за ті роботи нічого не платилося: коли ж платилося, подавав самих москалів і інше.

Поки що мають чорносотенці досить роботи, ходячи по табору та списуючи всіх "неблагодійних" до "чорної книжки". Переважно потрапляють сюди українці, грузини, поляки і поступовий елемент москалів. Деякі "інтелігенти" спровадили нелегальну літературу від

видавництва Ладичникова. Коли почали читати, то дійшло було аж до бійок і великих авантур. Провід у цій акції мали в своїх руках підпрапорщики і чорносотенний елемент.

Взагалі табір полонених Кніттельфельд — малий образ імперії Росії.

В кінці березня 1916 р. з доручення СВУ у Відні до табору Кніттельфельд для національно-культурної праці прибув проф. Василь Пачовський. Спільними силами розпочалась плянова і систематична праця серед полонених. Був уложений плян праці, що поступово переводився в життя.

Гурток "Союза Визволення України". На підставі декрету СВУ у Відні дня 20 травня 1915 р. були скликані Основуючі Збори "Гуртка Союза Ви-волення України". Згуртувався в ньому національно-свідомий елемент, головно народні вчителі: Іван Лазько, Юрій Мочульський, Орищенко, Дяків, Кушепа. "Гурток СВУ" працював на підставі статуту. Найголовніше його завдання було: 1) На підставі програми СВУ вести національне освідомлення полонених українців у таборі; 2) по повероті в свої рідні сторони, без огляду на наслідки війни, усвідомлення національно-політичних завдань і організація громадянства, йдучи далі по лінії накресленою в час війни СВУ, яке веде до здобуття Самостійности України.

Способи досягнення мети: 1) Організувати для полонених українців у таборі різні курси, зокрема для неписьменних. 2) Спільне читання творів українських письменників. 3) Виклади з історії України, української літератури, географії України і загальної, з кооперації, суспільних наук та ін. 4) Уладження концертів, театральних вистав і ведення хору. 5) Ведення бібліотеки в таборі. 6) Ведення самоосвіти для членів "ГурткаСВУ".

Решта параграфів є аналогічні до статутів, на підставі яких існували Товариства в Галичині перед першою Світовою Війною.

Читання по бараках. Рішено видати старшим бараків по два примірники Кобзаря та вишукати по бараках таких людей, які читали б вечорами. Так само й інші книжки потроху роздати, коли є досить однакових примірників. А також ухвалено, щоб члени "Гуртка СВУ" відбували розмови з полоненими, де тільки можна, на різні освідомчі теми.

Згодом була улаштована читальня в одному з більших бараків.

Реферати, відчити та дискусійні вечори. "Гурток СВУ" постановив час-до-часу улаштовувати реферати та дискусійні вечори. 18 травня 1915 р. полонений учитель Іван Лазько виголосив реферат на тему: "Рідна мова та її значення". Після реферату відбулась

оживлена дискусія, в якій дискусанти порушували питання: чи потрібна нам українська мова і чи маємо дбати за розвій своєї культури?

Дня 24 травня 1915 р. серед численного гурту полонених перепровадив дискусію учитель Орищенко на питання: "Чи не загрожує майбутній Самостійній Україні небезпека від інших держав?"

З цим питанням доводилося всім нам зустрічатися часто в розмовах із полоненими і він у дискусії дав добру відповідь на нього. Серед розмов виникла справа священства і релігії. Орищенко обговорив і цю справу, з'ясувавши її в питанні: яку користь приносять і яку можуть і повинні принести священники своєму народові?

25 травня мусів Орищенко піти на агітацію до одного з бараків, в якому було кілька москалів, що бунтували людей проти єднання в окрему українську групу. Тоді говорив він про Переяславську умову, про те, як стоїть справа Самостійної України, що це вийде на користь навіть мооскалям.

26 травня дискутовано в більшому гурті людей про те, що було причиною війни, хто викликав її та яким шляхом дійдемо ми до бажаної мети. Справу обговорював на основі політичної плятформи "Союзу Визволення України" полонений учитель Іван Л а з ь к о . Дня 30 травня відбувся виклад д-ра Р. Домбчевського на тему: "Економічне становище селян українців у Галичині". Ця тема була найцікавіша для селян-хліборобів із Наддніпрянщини, яку вислухали з великим зацікавленням, що підтверджувалося в речевій дискусії.

Курси. Для провадження курсів було в комендантурі виеднано спеціальне приміщення. Були зорганізовані і систематично відбувалися на них навчання: неписьменних, малограмотних, української мови, рахунків, німецької мови, історії України і літератури, географії України. Для "Гуртка СВУ" і бажуючих полонених із відповідною освітою було уладжено курс із українознавства, на якому викладали проф. Василь Пачовський і д-р Р. Домбчевський.

Хор. Хор започаткував артист Данило Щербина від народних українських пісень. Згодом диригентуру хором перебрав на себе д-р Р. Домбчевський. Проби відбувалися правильно в понеділок, середу і п'ятницю пополудні від 3 до 5 години. Вивчали гарно "Ще не вмерла Україна" та багато інших пісень народних, що співають без нот на три голоси.

Фортепіяно прийшло і за цей короткий час дуже прислужилося при навчанні хору та при сольоспівах.

Репертуар доповнено піснями: Людкевича — "Чорна рілля",

Колесси — "Гей гук мати, гук"!, Стеценка — "Розлилися круті беріженьки" та ін. Ці ноти привіз проф. В. Пачовський.

Справа переселення українців до Фрайштадту. Коли стала актуальна справа переїзду українців до табору Фрайштадт, то Війс. Міністерство зажадало число українців у Кніттельфельді. "Гурток СВУ" докладно перевірів список українців, які мешкали в таборі "Д", викресливши всіх жидів, росіян, які походили з українських земель, поляків, румунів і своїх "перекінчиків", що ворожо ставилися до визвольних проблем Самостійної України. Було подано 4953 особи, які двома транспортами переїхали до Фрайштадту.

Бібліотеку і все шкільне устаткування (таблицю, образи, мапи) ми забрали з собою до Фрайштадту.

В Кніттельфельді залишилося декілька інтелегентних осіб українців, але до державної самостійности вони були "хиткі", приміром: учитель із Кубанщини Вітковський, замлевласник Василь Ващинський з Катеринославщини, Гнат Воробчук та ін.

З приїздом до Фрайштадту "Гурток СВУ" відразу включився до активної праці над освідомчою роботою серед українців полонених.

Інж. Павло Дубрівний.

ТОВАРИСТВО "СІЧ" ІМ. ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА У ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ.

Для національного освідомлення полонених поруч із рядом культурно-освідомчих товариств було założено руханкове (спортове) Т-во "Січ" ім. гетьмана Петра Дорошенка. Найголовніші постанови статута Т-ва "Січ" були наступні: обсяг діяльності — табір полонених у Фрайштадті. Мета Т-ва — виховувати своїх членів на свідомих громадян України, розвивати почуття обов'язку служіння українському народові. Виробляти і зміцнювати розуміння єдності і спільності національних інтересів усіх українців, почуття дисципліни й солідарності. Приучувати січовиків до найбільшої рішучості при виконванні власних постанов і своїх громадських обов'язків.

Способи до досягнення цієї мети — загальна освіта членів через улаштування курсів, викладів та рефератів, концертів, забав, походів у дні національних свят, прогулянок і т. п. Для розвитку фізичних сил — ведення гімнастичних вправ і спортивних ігор.

Членом Т-ва може бути кожний українець, що визнає самостійність українського народу та не сплямований ніяким нечесним учинком. Січовик має право брати участь у курсах, викладах, прогулянках та інш. імпрезах, що їх організовує Т-во, а також користуватися бібліотекою, матеріальною підтримкою з допомогою фонду Т-ва, тощо.

Січовик зобов'язаний виконувати приписи статуту, ухвали Загальних Зборів та Старшини Т-ва, а також накази провідника гімнастичних вправ; завжди і всюди виступати, як свідомий українець, де лише того треба, обстоювати і боронити права свого народу, вживати на кожному місці рідної мови та всюди поводитись, як слід культурній і освіченій людині. Всіма силами ширити національну свідомість поміж своїми земляками, а також розповсюджувати відомості про Україну поміж чужинцями.

Склад січової старшини: кошовий (голова), осавул (провідник гімнастичних вправ), який заступає кошового, писар, скарбник, обозний і чотири чотарі, які стоять на чолі чот та виконують доручення кошового й осавула.

Січова Рада (загальні збори) збирається на заклик січової старшини на звичайну нараду що-два місяці, а на надзвичайну — в міру потреби.

Товариство "Січ" мало свій прапор — жовтоблакитний — і свої січові відзнаки, що їх обов'язково мусіли носити члени Товариства. Проект відзнаки артиста-малювача полоненого Юрія Балицького. 14 липня 1917 р. відбулись установчі збори Товариства "Січ". Д-р Осип Охримович, пояснивши важливіші постанови статуту, подав вичерпні відомості про січовий рух на західно-українських землях. З його доповіді присутні дізналися, що Т-ва "Січ" тишилися великими симпатіями серед народу, хоч були ці організації ще зовсім молоді. Проте рух цей незабаром поширився на всю Галичину, особливо в горах і на Підгір'ї. Проти цих товариств сильно виступали краєві польські власті, а також москвофіли, так звані "кацапи", переважно духовенство. Але січового руху це не спинило, не помагали переслідувачам ні арешти, ні грошові кари. Щойно після того, як убито графа Потоцького, настали для всіх товариств у Галичині кращі часи. Нерідко відбувалися з'їзди, що набирали характеру величавих українських національних маніфестацій. Найвеличавішим був січовий з'їзд у Львові перед війною в червні 1914 р.

Взагалі, — закінчив свою доповідь д-р Охримович, — січовий рух має величезні заслуги перед нашим народом, як спричинник кристалізації національної свідомості, вироблення почуття людської гідності, відваги, самопевності і т. д. Т-во "Січ" виховували своїх членів на людей національно глибоко свідомих, доказом чого є факт, що "Українські Січові Стрільці" — це переважно члени січових товариств.

Закінчив доповідач ствердженням, що січова організація дуже надається й для земель Східної України, бо там ще донині живуть козацькі традиції, головна на Чернігівщині та Полтавщині.

В наслідок виступу д-ра Охримовича, в члени Т-ва "Січ" записалося зразу біля 200 полонених. Обрано старшину Т-ва згідно з статутом і полагоджено інші формальності.

Збори закінчилися українським національним гимном.

У Т-ві "Січ" згодом був зорганізований увесь активний і національно-свідомий елемент табору — членів було 304 осіб. Крім щоденних руханкових вправ, старшина "Січі", під проводом ідейного і незвичайно енергійного свого голови, Миколи Лозовика (учителя гімназії з Києва) інтенсивно провадила національно-освідому

роботу серед членів товариства. Для цього влаштовувано виклади з української історії, літератури, географії, з військової історії, з польової військової служби і тактики, фортифікації тощо. Крім того зорганізовано було для січовиків курс науки про політику і державу, що його провадив з 26 серпня 1917 р. д-р Роман Домбчевський. Викладів відбулося 14, постійних відвідувачів було 150 осіб.

Маніфестація в таборі полонених Фрайштадт із приводу революції в Росії 1917 р.

Учасники курсу дуже цікавилися викладами і після кожного викладу відбували дискусії.

Зацікавлення січовиків вивченням української мови в слові й письмі навело січову старшину на думку влаштувати декляматорські курси з нагородами за кращі деклямації. Змагання відбувалися двічі на місяць на Січовій Раді (загальних зборах). Такі прилюдні виступи січовиків перед широкою аудиторією призвичаювали полонених до висловлювання своїх думок не тільки в тісному хатньому гуртку, а й перед громадою. А крім того, члени товариства навчалися справедливо й організовано признавати кожному те, чого він заслужив.

Перше декляматорське змагання відбулося 7 жовтня 1917 р. На початку професор Ст. Смаль-Стоцький і кошовий Микола Лозовик з'ясували кількома словами велику силу слова і вміння ним орудувати, розповівши про ту величезну пошану, яку мали в давній Греції славні промовці й декляматори, та висловивши гаряче

бажання, щоб і наш український народ полюбив і шанував своє рідне слово, як ті давні греки.

Після цього виступали змагуни-декляматори з визначеним січовою старшиною віршем "Я не боюсь тюрми" Кониського. Січова Рада присудила найкращим виконавцям три нагороди в висоті: першу — 3 корони, другу — 2 корони і третю — 1 корона.

На цьому ж вечорі, крім того вірша, деклямували — Шевченка: "Сонце сходить", Франка X-ту главу і вступ до поеми "Мойсей", Старицької-Черняхівської "Сповідь Наливайка", Гребінки "Варена". Всіх декляматорів нагороджувала Січова Рада щирими оплесками. Вечір закінчився співом січовиків: "У січі, у січі гуртуємось, брати", національним гимном та "Не пора, не пора, москалеві й ляхові служити".

Таких декляматорських змагань відбулося 7. Але на дальших вечорах премії видавалося вже не грошима, а книжками й посвідками, що їх по-мистецькому виконав артист-малюк Юрко Балицький. Книжки, як нагороди, були таких авторів: Т. Шевченка, Ів. Франка, Ст. Руданського. Крім деклямацій виступав і таборовий хор. Співали: "Гей, устанем, друзі, разом", "Золоті зорі", "У січі, у січі гуртуємось, брати", "Де Дніпро наш котить хвилі", "Гей же, до бою!", "Вічний революціонер" та інші. Грала й таборова оркестра.

Січова старшина зорганізувала курс української граматики з особливою увагою до вправ на письмі (диктат). За найкраще написані диктати теж давалося нагороди — книжками й мистецькими посвідками. Таких вправ із української граматики відбулося 21, а слухачів було 280. Курс цей провадив професор Ст. Смаль-Стоцький, а допомагав йому Микола Лозовик.

Вибух революції в Росії приносить українському народові несподівану волю. Постає Самостійна Українська Держава на чолі з Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом. Полонені українці зорганізовані в Т-ві "Січ" з великим одушевленням, завзяттям і напругою підготовляють себе, щоби стати зі зброєю в руках в обороні і для закріплення свободи молодій Українській Державі. Вони пильно слідкують за подіями, що відбуваються на Рідній Землі.

Т-во "Січ" ім. П. Дорошенка стало підставою української військової організації — "Перший Курінь Оборони Рідного Краю". З бігом часу цей курінь розгорнувся в Першу Українську Стрілецько-Козацьку Дивізію, а народна назва Сірожупанників, бо козацтво мало як уніформу — сірі жупани з відзнаками на комірах: у старшин жовто-блакитна стрічка з золотими колосками пшениці, а в підстаршин із срібними, що символізувало родючість української землі та багатство її на хліб.

Назва "Сірожупанників" офіційно була усталена наказом Головної Команди Військ УНР 2 липня 1919 р. ч. 98.

Бойова Управа по формуванні 1-ої Української Стрілецько-Козацької дивізії (сірожупанників) на чолі з академіком д-ром Степаном Смаль-Стоцьким.

Про активну чинність Сірожупанників у боротьбі за Державність України докладно подано в нарисах учасників у цій боротьбі: Павла Дубрівного, Йосипа Мандзенка, Миколи Бутовича і Василя Проходи.

Инж. Пало Дубрівний сотник Армії УНР у нарисі "Сірожупанники" (Перша Українська Стрілецько-Козацька Дивізія) подає про організацію "Першого Курія Оборони Рідного Краю" з полонених українців у таборі Фрайштадт, його від'їзд до Володимира Волинського на формування військової частини. З цим транспортом виїхав із табору майже увесь національно-свідомий елемент. Для вербування добровольців до формування військової частини в таборі організовано Бойову Управу. Національно-культурне життя продовжувалося далі, але повільніше через брак національно-свідомих працівників.

"За Державність" — матеріяли до історії війська українського. Збірник ч. 10. Торонто, 1964 р. Видання Український Воєнно-Історичний Інститут.

Йосип Мандзенко генерал хор. Армії УНР у нарисі — "Табір полонених українських старшин в Йозефштадті Австро-Угорщини"

подає про національне пробудження по таборах полонених: Гарт, Терезенштадт, Кляйн-Мюнхен, Мюлінг, Візельбург, Йозефштадт та творення українських гуртків під впливом СБУ у Відні.

"За Державність" — матеріяли до історії війська українського. Збірник ч. 11 Торонто, 1966 р. Видання Український Воєнно-Історичний Інститут.

Микола Бутович сотник Армії УНР беззмінний ад'ютант штабу Дивізії Сірожупанників у своїх нарисах: "Формування Сірої Дивізії у Волод. Волинському", "Переїзд Сірої Дивізії на Чернігівщину" і "Повстання проти гетьмана" докладно розповідає про всі ці етапи з життя дивізії.

"За Державність" — матеріяли до історії війська українського. Збірник ч. 11. Торонто, 1966 р. Видання Український Воєнно-Історичний Інститут.

Інж. Василь Прохода підполк. Армії УНР як ад'ютант і начальник штабу в своїх нарисах подає в хронологічному порядку про бойові операції на большевицьких і польських фронтах у "Вісті Комбатанта" в числах: 4, Торонто-Нью-Йорк, 1967 р.; 3 і 4, Торонто-Нью-Йорк 1968 р.; 2 і 6, Торонто-Нью-Йорк 1969 р.

З "трикутника смерти" з Осторополя та Любара біля Старого-Константинова сірожупанники вирушили в перший Зимовий Похід, як 4-та дивізія сірожупанників у складі Волинської Групи під командою ген. О. Загородського. Повернувшись з Зимового Походу сірожупанники й далі продовжували боротьбу за свою державність у складі 2-ої Волинської дивізії як бригада сірожупанників 11 і 12 полки аж до інтернації до табору Каліш у Польщі.

Бойові традиції сірожупанників та їх дружність у свідомості обов'язку перед Батьківщиною залишились на завжди в історії визвольної боротьби.

Осип Безпалко

ПОСТУПОВЕ ПРОБУДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГІДНОСТИ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ

Безпалко Осип (1881 — ?), політичний діяч і публіцист на Буковині (1906 — 1918), голова буковинської соціал-демократичної партії, керував її органом "Борба" в Чернівцях (1908-1914), активний співпрацівник Союзу Визволення України у Відні над національним освідомленням українських полонених у таборах Фрайштадт — Горішня Австрія, в Раштаті, Зальцведелі і Вецлярі в Німеччині в роках 1915-1918, член Укр. Нац. Ради Буковини, Націон. Ради ЗУНР. З 1922 року лектор німецької мови Україн. Господ. Академії в Подєбрадах ЧСР. Як публіцист — численні політичні статті, розвідки про німецько-слов'янські взаємини в початках 19-20 століття.

В 1947 р. совети з ЧСР заслали до концентраційного табору.

Початкова робота обмежувалась на обсервації. Душевний стан полонених був і залишився досі, навіть між найідейнішими з них, пригноблений. До звичайних відносин полонених, в яких незнання кінця часу полону грає велику роль, а до того дуже негативно впливає на них пропаганда ворожого елемента, що з поворотом додому чекає їх кара, а навіть смерть. Цих думок не можна у них розсіяти. Все вони ними зайняті. Вони намагаються втекти з табору не на те, щоб дістатися до Росії, а щоб утечею доказати свою пьольність і геройство.

Праця між такими зневіреними й боязкими масами, розуміється, утруднена і повинна була бути з самого початку незвичайно уміркована. Тому в нашій таборі відбилася негативно на нашу дальшу працю радикально-національна агітація, яку розпочали з самого початку між цими масами деякі члени нашого товариства. Маючи на увазі, що до згаданого повище душевного стану полонених треба було ще додати національну байдужість, а навіть і ворожнечу до революційних і національних постулатів. Я відразу зрозумів, що

до цих мас треба так заговорити, щоб поперше — розбудити їх суспільну совість, подруге — обговорити інтереси й болі їх класи — селянина і робітника, дати їм віру, що колись суспільні відносини мусять поліпшитися, а головно переконати їх, що говорить до них не член якоїсь чужої суспільности, але товариш їх класи, їх інтересів і що живуть люди в чужих краях (Німеччина, Австрія), які їм є близькі, які мають ті самі інтереси, а знову, навпаки, що Німеччина з своїм "мілітаризмом", проти якого вони йшли боротися, має рідного брата в мілітаризмі російським.

Я й повів агітацію у той бік. Передусім старався підкопати їх ворожнечість до Німеччини і Австрії, обговорюючи політичні відносини, мілітаризм, конституцію, національні відносини в цих державах порівнюючи з Росією.

Я завважив, що навіть ідейні національно-свідомі одиниці боролися все з своєю совістю і почуваннями, які їх в'язали з російською державою тому я обговорював на окремих викладах капіталістично-імперіалістичні причини новочасних воєн, вияснював словянофільську і російську пропаганду в цій війні. Також вияснював, як Росія висилала свої народи битися за чужі інтереси англійського і французького капіталу, пануючого в Росії, і за інтереси своєї панівної верстви, яка держить у неволі російські народи. Оцим я дав усім тим, що хиталися, принципіальну підставу для ворожнечі до "своєї батьківщини" (царської Росії). Обговорюючи так усі суспільні питання, не поминаючи й національного, але в зв'язку з цілим життям народу, здобув я довір'я і зрозуміння в масах полонених до праці. Така форма трактування національного питання подобалася також чужинцям: москалям, полякам, грузинам і жидам. Дійшло до того, що самі москалі (робітники) ганьбили "хахлів", що вони соромляться своєї мови.

Ми тут певно не мали б ніяких прикростей з боку полонених, коли б не ширилася національна ненависть до москалів, коли б не ставлено гостро жадання відокремлення інших народів від українців, коли б у тім відокремленні наші просвітні працівники не брали чинну участь, коли б ми були обмежилися на відокремленні чорносотенних елементів і то в таємниці через військові власті. Успіх праці такий, що я певний того, що ті, які ходять на загальні читання і що його зрозуміли, стали завзятими ворогами російських порядків, російського уряду, зрозуміли потребу національного життя, і стануть вдома до кожної боротьби за свої права.

На соціальному кружку, який відвідувало яких 80 осіб, обговорював я соціальне питання, розуміння історії людськості, ромуління теперішнього капіталістичного ладу. Всі ці читання незвичайно

займали слухачів і вони певно, вернувши додому, не залишать ці студії, а будуть їх продовжувати.

Навіть у навчанні німецької мови, безперечно трудної задачі для вчителя і слухачів можна похвалитися великими успіхами. У 150 записаних на початку видержали досі коло 70, отже половина. Коли взяти на увагу малу витривалість наших селян і трудність мови, то це не аби який успіх. Ці 70 слухачів, читаючи трудні уступи, розуміють їх, розуміють бесіду і деякі з них уже добре говорять.

Фрайштадт, 30 травня 1915 р.

Д-р Василь Сімович

ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНО-ПРОСВІТНЬОЇ ПРАЦІ СЕРЕД ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ.

Д-р Сімович Василь (1880-1944) син учителя з галицького Поділля. Український мовознавець і педагог, дійсний член НТШ і комісії української мови УВАН. Учитель учительського семінара в Чернівцях до 1914 р., а потім працював у таборах Союзу Визволення України у Відні для полонених українців, як керманіч таборових курсів і шкіл: Фрайштадт — Горішня Австрія, Раштат, Зальцведель, Вецляр — Німеччина, редактор таборових часописів "Розвага", "Розсвіт", "Вільне Слово", "Просвітний Листок", календаря полонених українців "Розвага" на 1916/17 р. та інших таборових видань в роках 1915 редактор видавництва "Українська Накладня" в Берліні 1920-1918 рр. Друковані праці: Українська граматика, розвідки грамоточні, правописні та про нових українських письменників, видання кобзаря Шевченка з коментарієм, творів Франка та ін. З 1923 року був редактором Педагогічного інституту ім. Мих. Драгоманова у Празі. В роках 1933 1939 редактор журналу "Життя і Знання" Т-ва "Просвіта" у Львові. З 1940 року був професором української мови і деканом університету ім. Франка у Львові.

Мене вислано до табору полонених Фрайштадту в половині грудня 1914 р. з завданням організувати систематичну просвітню роботу серед полонених, перебрати над нею нагляд та керівництво. В тім часі було коло 1200 полонених у таборі, але згодом їх прибуло до 10 тисяч. Серед тих, яких я застав, можна було помітити деякий слід роботи моїх попередників — тільки ж поведення більшости супроти мене було як не вороже, то дуже неприхильне. Я старався виміркувати в чім річ, і дійшов до такої думки, що проти роботи ведеться тиха агітація, що її провадять старші бараків — російські підпрапорщики і чужинці, які лякають несвідомих людей великими карами з боку російського уряду по повероті до Росії. В приватних розмовах із командантом табору полк. Льонгардтом, в якого я шукав поради, я почув нарікання, що його про ніщо не повідомлено, що він, хоч правда, додумується, яка це робота, повинен би офіційно

знати про неї, і зажадав від "Союзу Визволення України" у Відні виєднання покликання його до Міністерства Війни. На замітки про погрози з боку ним наставлених старших, я дістав відповідь: "Вони не мають чого боятися, ви їм скажіть, що ми так довго не перестанемо воювати, доки Україна не буде наша, що вони не вернуться більш до Росії, а будуть всі нашими підданими". На це я відповів йому: "такої агітації я провадити не можу, бо вона тактично недобра, а крім того, вона суперечить думкам СВУ". А втім, розуміючи, що післаний у культурних справах я просто не хотів вести ніякої політичної агітації, тим більше, що від перших днів мусів наслухатися нарікань на біду в Австрії, на погану їжу, ха ріпу, від якої люди хворіли, тощо.

Про заміну старших у бараках нашими довірочними людьми не хотів полковник і слухати, виходячи з чисто військового становища, що, мовляв, старший російський підпрапорщик не слухатиме молодшого рангою. Зате радо годився на те, щоб вислати з табору шкідників, і просив, щоб у цьому напрямі робити заходи у Військовому Міністерстві. Я подав від себе плян просвітньої роботи, який я міг серед тих тяжких і непригожих обставин нашвидку виробити. Плян полковникові подобався, він обіцяв мені помагати на кожному кроці, а покищо висловив бажання, щоб СВУ вистарався у Військовому Міністерстві про дозвіл поставити Фрайштадтський табір у вииняткове становище: краще харчування, окремі видатки на шкільні цілі, більша платня для старших у бараках та ін. Вже тоді виринула в мене думка в голові, що добре булоб мати свого власного священика і про це я сповістив полковника, який тільки міг згодитися з нею. Всі ці бажання я подав на письмі СВУ і сповістив полковника, що приобіцяно все зробити так, як ми обговорили.

За той час треба було миритися і з тим станом, який був.

Серед нових полонених найшлося ще більше чужинців — річ у тому, що списки українців в інших таборах роблено не за національністю полонених, а за територією й знанням німецької мови. Німцям і жидам дано вигідне становище по різних майстернях. І коли вони могли діставати кращу їжу й користуватися різними привілеями, то українці мусіли відбувати свої щоденні роботи, вдовольнятися звичайною їжою, тощо. Через те у них почала проявлятися ворожнеча до чужинців, яку треба було навіть приборкувати. Та це з часом зовсім забувалося так, що протягом яких двох місяців не було помічено якоїнебудь неприхильности, головно супроти жидів, становище яких в Австрії до цієї пори виводить зовсім із рівноваги полонених українців. Вони ніяк не можуть і не хочуть розуміти, що жидам повинна належатися рівноправність. Може це тому, що добра

половина з комендантури у таборі Фрайштадті хрещені й нехрещені жида, а вони їх безпосередні наставники.

Я мав враження, що мене мають за "платного австрійського агента", який за гроші хоче перетягти полонених на бік Австрії. Над тим, хто такий я і хто мої співпрацівники, часто велися дискусії по бараках. Довірочні полонені боронили нас, як уміли, та ми знали, що треба на це часу, щоб таку думку зовсім винищити. І, правда, тепер хоч такі думки ще сям і там ширяться, то все таки їх уже менше. Що більше, мене стали вважати чимось ближчим собі і багатьом не хочеться вірити, що я австрійський українець. "Дядько Василь", як мене звичайно звать, на їх думку, коли не Полтавець, то бодай з Київщини.

Перші часи перебування в таборі були дуже погані. Треба було все держати себе в руках: ніколи не можна було забувати язика в роті, треба було "гострити", чи хотілося, чи ні, багато чого не треба було чути, багато треба було вислухати нарікань на австрійські порядки і лайок на Україну та її самостійність. На жаль такі лайки виходили не від чужинців, а таки від своїх же земляків здебільшого волиняків та вороніжців. Сам термін "Україна", "українець" видавався їм то смішним, а й дивним. І коли тепер уже майже всі розуміють його і навіть здебільшого вживають, — це теж великий плюс у роботі.

Час перебування в таборі для працівників СБУ був обмежений зразу до 4 години по обіді. Коли зважити, що до 10 години провітрювалися бараки, що пів до 12 год. роздано обід, який тягся до 1-ої год., то цього часу було дуже мало, щоб можна було систематично щонебудь робити. Цю справу представлено комендантові й він дозволив на роботу спочатку до 6 год. вечером, а далі до 8 години. Від початку березня в нас уже є дозвіл перебувати серед полонених до 10 години. Це дуже важна річ, бо загально-доступні читання, які зорганізовано вже в 2-ій половині грудня, могли відбуватися тільки вечером.

Перші читання я вів по бараках — не було іншого місця. Шум, гамір за дня, вигуки, свисти, а то й насміхи, демонстрації з боку старших у бараках, співи "Боже царя храни" — сильно утруднювали таку роботу. Треба було вистаратися, щоб дістати сяку-таку залю, щоб туди перенести всю роботу. І справді вдалося виеднати на ту ціль т. зв. їдальню і коло 20 грудня почалось там читання зразу від 5-6 год. вечером, а далі постійно від 6-8. Незабаром викінчено ще один великий барак, що був первісно призначений на церкву і туди перенесено вечірні читання.

Люди зацікавилися читанням, обидві залі були все повні. До того можна було ще й по обіді читати і цю справу використано як слід. Я перебрав на себе читання в великій залі, в їдальні читав п. Гаврилко,

який крім того ходив по бараках задля агітації, а по обіді там або тут займався читанням п. Голубець. Ми рішили почати з белетристики. Я сам прочитав такі твори наших письменників: байки Глібова і Гребінки, вірші Т. Шевченка, оповідання Квітки, Вовчка, Грінченка, Франка, Стефаніка і Лазаревського. пробував і Винниченка. При читанні я кожну річ виясняв. Шевченка передовсім сильно коментував, не лишив ні одної речі непоясненою. Кружок слухачів ріс. Почалися дискусії під час читання. Я радо переривав читання і роз'яснював все, що треба було. Бували й напасті з боку ворожих елементів, були провокації і треба було все себе держати в руках. Ніколи не довелося лишити людей без відповіді. В середині січня 1915 р. число учасників загальнодоступних читань доходило до двох тисяч. Та несподівано з великого барака зроблено чайню.

За нами лишилося ще право читати вечорами — вдень читання в тій залі стало неможливим. З надвору перенесено "крутілки", завелися карти. На мої скарги в тій справі, я дістав відповідь, що полонені мусять якось проганяти час. Отже треба було зрезигнувати з "чайні" вдень. За днем пішов незабаром вечір, бо арендар чайні Реттер (жид) став нарікати, що йому тільки вечером іде торг, а йому його відбирають. Скінчилося на тому, що чайня стала доступна нам тільки на вистави і концерти, а ми мусяли обмежитися на їдальні.

Таким чином для систематичної роботи лишилося нам їдальню, що перехрестили ми на читальню. Туди ж зараз і перенесено з бараку бібліотеку. Для бібліотекаря виєднано приміщення в читальні, пороблено полиці, заведено своїх сторожів і в січні 1915 р. ми могли вже правильно функціонувати — бібліотека й загальні читання. Крім того з кінцем січня вже був малий хор, що його зорганізував композитор о. Євген Турула. Хор міг відбувати проби щодня від 10 до 12 год. в читальні. Для хору було відділене місце; позичено в Фрайштатдському конвенті гармонію, люди стали цікавитися співом, хор ріс із дня на день так, що відділене місце вже не поміщало всіх співаків. Крім того спів зацікавив і не співаків, полонені почали товпитися до читальні і перешкоджати своїми увагами, а до того ще почали заганяти до читальні на час провітрювання бараків всіх людей, треба було всьому тому зарадити. Заведено для співаків відзнаки, за якими їх пускали сторожі до середини. Комендант дозволив не брати співаків до роботи, а вхід дозволявся тільки тим, що туди входив із книжкою. В читальні читати можна було зранку від 8-10 год, а по обіді від 2-4.

До половини січня день занять у читальні виглядав так:

8-10 год. люди читають собі книжки, від 10 до 12 проба хору, від 2-4 відчинена бібліотека, від 5-6 читають книжки і від 6-8 загально-доступні читання.

В половині січня співакам удалося виєднати осібногo півбарака. Зараз зашальовано цю частину, утворено приміщення для сторожів і туди перепровадився хор. Тепер могла вже зорганізуватися сяка-така оркестра. В початках лютого 1915 р. у музичному бараці від 10-12 год. рано день у день відбувались проби співу, по обіді грає оркестра. Музичного бараку можна було вже й уживати вечорами задля читання для меншого гуртка слухачів, а крім того, до 10 год. можна було провадити там якийсь систематичний курс.

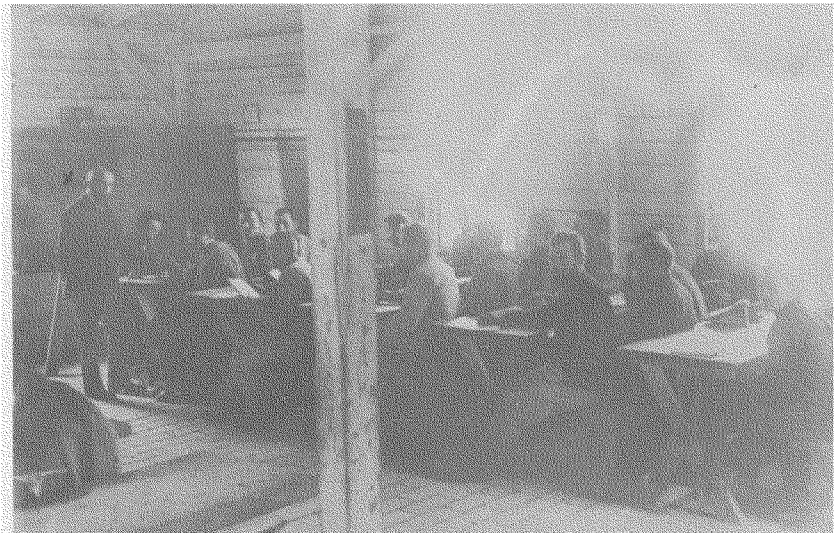

Д-р Василь Сімович із слухачами курсу українознавства 1915 р.

Віддавна, ще з грудня 1914 р., з'являлися між полоненими охотники вчитися німецької мови. Я зрозумів, що при допомозі такого зорганізованого курсу можна навчити учасників багато й по українськи, й тому радо зорганізував такий курс. СВУ прислав на мою пропозицію для ведення такого курсу п. Осипа Безпалка, який і почав свою роботу з кінцем січня 1915 р. Навчання відбувалося щодня від 9-11 год. ранку в читальні. Учасники курсу дістали свої відзнаки і право не ходити на роботу. Таке ж саме право виєднано для всіх інтелігентів, здебільшого вчителів, які мали зате помагати нам у нашій роботі. Що правда, цей "привілей" доводив дуже часто до зависливих виступів з боку інших "непривілейованих", які мали по своїм боці старших у бараках. Нераз їх дуже обиджали старші, не давали обіду, хліба, видаляли книжки з рук, дерли й кидали до виходків. Багато боязьких елементів поперетягали вони на свій бік,

багато покинуло співати та вчитися, але це роботи не спиноло. Публічні концерти з одного боку, великі успіхи в знанні німецької мови з другого, то знов сям там поміч коменданта, що карав старших за їхні цькування, робило своє.

Майже рівночасно зорганізовано в половині січня курс української граматики для інтелігентів у бібліотеці, яку сильно поширено і в якій вставлено піч. Граматичні вправи разом із диктатами відбувалися від 4-5 год. по обіді, вів їх я сам. Курс закінчився з кінцем березня 1915 р.

Д-р Роман Домбчевський провадить курс німецької мови 1915 р.

На лютий припадає засновання драматичного кружка з самих інтелігентів учасників граматичного курсу. Проби стали відбуватися щовечора в музичному бараці. П'єсу вибрано "Суєту".

Прихід п. Безпалка до праці улегшив мені роботу настільки, що він узяв на себе вечірні читання, а я рівночасно міг стати "режисером". Аудиторія на вечірних читаннях сильно зросла, бувало й по 1500 людей на них. Тепер уже можна було говорити й на інші теми. Пан Безпалко дуже зручно провадить ці читання, наводячи завжд; паралель між росієськими й австрійськими та німецькими порядками. Стали й чужі ходити на читання, головно жидівські соціал-демократи.

Щодо вистави, та справа не наладилася ще й досі — через технічні причини, а то й через виїзд учасників із табору, — крім того

брак сцени, на яку годі здобутися, вистава не відбулася. З переводом співаків в окремий барак справу перебрав на себе Д. Щербина, фаховий артист з трупи М. Садовського, який під моїм проводом буде керувати цією справою.

Утворення музичного бараку дало спромогу поділити роботу інакше, а то й поширити її. Курс німецької мови перенесено в половині лютого до музичної залі від 8-10 год, а за той час можна було в читальні назначити бібліотечні години. Зате лишалося свобідне приміщення після обіду і на той час призначено курс для неграмотних, зорганізований у половині лютого 1915 р. Навчання відбувалося щодня від 2-4 год, а далі як найшлися охотники вчитися рисунків, від 1-3 год щодня. Зате наука рисунків під проводом п. Голубця відбувалася щодня від 3-5 год.

Курс для анальфабетів згодилися вести полонені учителі: Падалка й Головин. Він тривав до половини травня 1915 р. Учителі вчили за нашими вказівками — я часто навідувався туди й дійшов до переконання, що навчання йде дуже гарно і що вчителі могли все виказатися гарними поступами. Крім читання і писання по-українськи, учасники курсу дістали також початки рахунків. Виїзд на роботу й агітація противників сильно прорідили ряди учасників та, коли буря ушухне, коли вернуться нормальні відносини, проведеться новий курс для неграмотних. Для другого табору він уже наладжується.

Розклад роботи в половині лютого такий:

читальня:	музичний барак:
8-10 рано бібліотека	Німецька мова
10-12 (рапорт коменданта)	Спів
1-3 з полудня — курс неграмотних	Музичні вправи
3-5 " рисунки	Музика
6-8 вечір загально-доступні читання	Драматичні проби.

В бібліотечній залі від 4-5 год. українська граматики.

Ще в 2-ій половині січня почали в бібліотеці збиратися інтелігенти й переговорювати з п. Гаврилком у справі заснування окремого гуртка, який провадив би плятформу СВУ, але з сильно мілітарними цілями. До тих нарад мене не допускали, мені тільки переказував п. Гаврилко, що йому вдалося зібрати 20 осіб, які приобіцяли зі зброєю в руках здобувати волю України. Вважаючи, що ця справа не торкається просвітної і культурної роботи, задля якої мене післано, я до неї не встрявав. Тим часом п. Гаврилко виїхав до Відня, як думалося на завжди, й мене, як висланця СВУ, втаємничено в цю

справу. Показалося, що та двадцятка людей сильно перебракувала поміж собою членів, що це так званий ширший кружок, який має нам помагати в роботі, а що, крім того, склався гурток вужчий з 8 певних, як вони казали, людей, який хоче назвати себе відділом СВУ, що вже готові статuti, що вже відбулося два засідання "Відділу". Справа мене дуже втішила. Я сам прочитав статут, подав деякі ради, дещо справив, протоколи відіслав до СВУ, а на своє велике здивовання почув такі думки, що робота п. Гаврилка принесла багато шкоди, що він брав усе загостро, що треба багато виправляти, що більше, треба її відтепер вести мирним шляхом — починати від соціяльних питань до національних, ходити по бараках із такою роботою, просити коменданта після вивозу ворожого елемента, настановити своїх старших бараківих, які помагали б роботі, — словом почалася незвичайно гарна акція. Гурт національно-свідомих зріс до 11 осіб, які сходилися двічі на тиждень. Мене на сходини не кликали, одначе про вислід нарад завжди сповіщали. Річ у тім, що на погляд членів передо мною деякі почуваються спутаними, то й краще, коли я не ходитиму на ці сходини, а тим більше, що наради починалися о 9 або 10 год. вечора, коли мені не можна бути в таборі. Для учасників нарад я виклопотав дозвіл бути в бібліотеці до 10-11 години вечором.

Погляд на негативний бік роботи п. Гаврилка у відпоручників СВУ був майже однудушний. Це міг сконстатувати й п. Скоропис-Йолтуховський, який був на таких сходинах кружка. Коли ж п. Гаврилко повернув до табору, то його погляди на роботу не змінилися.

Поправити всі ці відносини мав так зв. *Соціяльний Кружок*, заснований у порозумінні зі мною й п. Базпалком. Він склався з кінцем березня 1915 р. Зразу в викладах і читаннях Соціяльного Кружка мали брати участь тільки члени; потім уряджено пускати туди всіх, хто захоче. Це були загально-доступні читання популярного й наукового змісту — здебільшого на соціяльні теми, а бере в них участь інтелігент, селянин, робітник і взагалі кожний, хто трохи начитаний і може стежити за викладами. Викладали на переміну: п. Безпалко, д-р О. Охримович і я.

Через те, що робота росте, треба було завести окремий дневник зайнят, який і пущено в рух у 2-ій половині березня 1915 р. А що число вчителів зросло, що в роботі треба порозуміння, заведено на припоручення СВУ щотижневі сходини членів "Просвітнього Виділу". Вони й відбуваються щотижня: на них обговорюються справи табору, розділяються роботи на тиждень, подаються звіти з роботи і т. д. Сходини відбувалися зразу то в приватних мешканнях, то в рестораціях, а з кінцем травня вже в самому таборі в учительській канцелярії, яку відступив на ту ціль комендант табору.

З початком квітня почалися систематичні виклади зі скіоптиком. Влаштовувано їх від часу до часу і перед тим, тільки ж не було фахової людини, яка вміла б з тим апаратом поводитись. Крім того, до таких викладів треба окремо приготуватися, а з учителів, зайнятих у Фрайштадті, досі ніхто не мав часу. З початком квітня 1915 р. прийшов задля того д-р Микола Чайковський, який веде всі ці виклади вже два місяці. Цілий час із браку діапозитивів треба було обмежуватися на т. зв. індиферентні виклади з різних ділянок знання — географії, природознавства, археології ін. В половині травня полагоджено й цю справу. Закуплено фотографічний апарат і вже яких два тижні роблять свої діапозитиви з української історії, географії й історії літератури самі фахові-полонені під проводом д-ра М. Чайковського. При цьому є ще й така користь, що ті з полонених, які цікавляться фотографічною справою, можуть учитися фотографувати. Виробленими ж діапозитивами можна обслуговувати й інші табори, де живуть українці.

Вкінці треба згадати про "кризу", яка зазначилася у відносинах до нашої роботи з боку полонених на початку травня. На початку цього звідомлення зазначено, що СБУ дістав дозвіл на вивіз небажаних 1270 людей з Фрайштадту — ще в місяці січні 1915 р. Задля того й пороблено списки, в які втягнуто всіх неукраїнців і шкідників ідеї самостійної України, і вивозом мала зайнятися місцева команда табору. Тільки ж у таборі вибух несподівано плямистий тиф і справа вивозу затяглася так, що комендант уже серйозно і не думав про вивіз. За той час комендант устиг поставити підпрапорщиків і старших у дуже гарні умови, настановив уряд надстарших, дав їм дуже добру їжу, з другого ж боку інтенсивна робота з нашого боку, бо ж ми на ніщо не оглядалися, — це все разом докупи довели до того, що в таборі був сякий-такий спокій. Правда, підпрапорщики робили своє нишком і скарги учасників читання, що, мовляв, того або цього несправедливо поставлено на рапорт, що не дано співакові хліба, та ін., і надалі не переводилося. Тільки ж на це ніхто не звертав уваги. Та й так багато з "ворожих" елементів устигло привикнути до нашої роботи, самі ж підпрапорщики почали ходити до читальні, брати книжки і всі могли навч перекопатися, що гостро справи не можна було ставити, що з часом можна було все поладнати.

Тим часом комендант скористався наказом Міністерства: дати певну кількість людей з табору на роботу і по нараді зі мною рішив вислати всі "ворожі" елементи. Списки були перестарілі і так були зроблені дуже недбало, туди втягнуто багато жидів і німців, які були не зовсім ворожі, а не втягнуто ворожих українців та великоросів, — треба було їх переробити і цю справу перебрав я на себе. При перевірці показалося, що в списки втягнуто багато гарних людей, а

шкідників немає — робота забрала мені цілих два тижні — перша партія мала відіхати 1 травня, друга пізніше, — словом мали виїжджати не всі враз. Через те підпрапорщики мали час насторожити людей проти нас і нашої роботи. Посипався ряд реклямацій, звернених передовсім проти п. Гаврилка, а далі й проти всіх нас і тих, що нас слухають. Оголошено бойкот читальень. Всім, хто туди ходив, загрожувано карою в Росії. Між іншим зазначувано, що ведуться докладні списки тих, що слухають "Україну" (так ворожий елемент називав національно-свідомих осіб) — при ревізії не найдено списків, та все таки в таборі вперто балакають, що вивезені підпрапорщики й "вольноопределяющийся" (однорічник) Троцький поїхали зі списками "Українців" і "демократів", що передовсім ці понесуть відповідну кару по повероті в Росію.

Переляканий народ перестав ходити на читання. На викладах, як видно з книги зайнять, на яких бувало 1000 осіб, число учасників спадало до 30, а то й менше. Полохливіші стали тиснутися до мене з просьбою, щоб їх записати на виїзд і число таких охотників росло не днями, а годинами, так що я вважав за потрібне не показуватися в таборі в деякі години. Вкінці зорганізовано збройний напад на читальню. Під час промови п. Безпалка — Значення 1-го травня — розбито вікно, в другім таборі кинено під час читання п. Гаврилка три великих камені, під час мого читання в музичному бараці кинено на мене каменюку й тільки припадок міг мене врятувати. (Всі камені збережено для архіву). Зачалися ширитися поголоски, що читальню підпалять, що нас усіх повбивають, а все це робилося в ім'я збереження життя Росії "заблудшим вівцям". Тоді ми подумали про самооборону, зложену зі своїх прихильників. Після кількох енергійних відбоїв настав спокій. Поволеньки вертається нормальне життя. З кінцем травня можна було вже зорганізувати новий курс німецької мови. Число учасників на читаннях все збільшується, головно на т. зв. Соціальному Кружку. На мою думку великий вплив на те, що настав спокій, міг мати, крім коменданта, який загрозив карою тим, яких зловлять, коли перешкоджуватимуть, і пан-отець Гнідий, який при сповнюванню своїх обов'язків (сповідь, проповідь) мав нагоду вплинути на успокоєння умів, а може й те, що п. Гаврилко, проти якого передовсім зверталася ціла акція виїхав із табору Фрайштадт. Все ще таки треба бути приготованим на нові пакості, коли виїжджатиме на роботу новий транспорт.

Разом із вивозом на роботу в'яжеться ще й організація роботи в 2-му таборі, куди не було нам доступу через хворобу. Коли вигасла епідемія, зараз переведено туди цілий 5-й батальйон, а незабаром перевезено туди з Райхенбургу нових 3000 полонених, між якими можна було вже почати роботу. Що правда, два випадки хвороби, в

якій дошукувались тифу, спинили організацію на якийсь тиждень. Та все таки по Зелених Св'ятах можна було вже її почати систематично. Шкода, що там стоїть до нашої розпорядимости один тільки барак—церква. Вечірні читання в чайні, що почалися з 13 квітня від 8-10 год., доводили до великих конфліктів між читачами й публікою. Нераз треба було просити помочі в австрійського війська, такий був нелад у чайні і так по провокаторському поводитися під час читання "чорносотенці". Це відносилось головно до п. Гаврилка, бо д-р Чайковський ніколи не мав перешкод із своїми викладами при скіоптиконі. Та скандали не покінчилися й по відході п. Гаврилка і ще 15 травня довелось п. Голубцеві пережити в цій чайні під час викладу багато неприємних хвилин (вигуки, — каміння). Всю роботу прийшлося перенести до бараку-церкви. Там щодень відбуваються загальні читання, ведеться новозорганізований курс німецької мови, там буде вестися курс неграмотних. Бібліотеку тепер поділено. Бібліотекар 2-го табору дістав дозвіл, коли він хоче, ходити до 1-го табору до бібліотеки і брати для свого табору книжки. На жаль книжки мусять міститися в його "халабудці-" через те є небезпека, хоч справлено йому колодку до "халабудки", що багато книжок може пропасти. Здається, в 2-му таборі владиться незабаром курс історії української літератури, на який збирають охочих українців-учителів.

Поділ роботи представляється тепер ось як:

1-й табір	11-й табір	
Читальня	Музичний барак	Церква
8-10 год. німецька мова 11 кл.	Нім. мова 1 кл.	Німецька мова
10-11 " (Рапорт)	Музика і спів	
3-5 "	Музика і спів	
8-10 год. веч. Заг. читання	Соціяльний Кружок	Загальне читання

Кожної неділі і свята Служба Божа на переміну у 1 і 11 таборі з проповіддю; по обіді концерт.

Треба зазначити, що тепер удень ніяке заняття є неможливе. Настрій у полонених дуже поганий: апатія, туга за рідним краєм, одноманітність помічається навіть у найбільш загорілих наших прихильників, а ще до того літо, чудова природа Фрайштадту, зелень довкола — нікого не вдержиш у бараці. Добре, що заведено примусовий щоденний прохід із музикою — трохи полонені розважаються. Може участь їх у новозаснованому нами часописі "Розвага" приведе їх до якоїсь душевної рівноваги, або хоч причиниться до усунення страшної апатії та порожнечі.

Загально взявши, мені здається, що наша робота, не зважаючи на

величезні перешкоди й на те, що ми маємо перед собою цілком несвідомий елемент, який жив у гніті та духовній неволі, не лишиться без наслідків, що таки до цієї пори багато зробилося. Передовсім треба зауважити великий зріст національної свідомости. Салдатський жаргон здебільшого вже давно уступив місце українській народній мові. Коли ще й досі є велика кількість невірних, коли ще й досі скептично ставляться до нашого відродження, то дискусії, ведені самими селянами на цю тему, незвичайно розбудили інтерес до справи. Тепер ні один, нехай і найгірший воріг, уже не буде знати, як це було на початку, що існує Україна і українець, хоч може до будови її не схоче прикласти руки. Я певен, що в тих, що у Фрайштадті, згине вже бодай старий, осміяний "хахол" та "малорос", і вони вже знатимуть, що їх повинна ображати така назва.

У Фрайштадті, 31 травня 1915 р.

ДО ЗВІТУ ПРОФ. Д-РА ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

Які тяжкі були часи культурно-освітньої роботи СВУ у Фрайштадтському таборі, призначеному для полонених, австрійським військом, вояків російської армії — українців свідчить звіт покійного д-ра Василя Сімовича, що з доручення СВУ перебрав керівництво цією роботою. Дуже утруднювали її, передусім, чужинці — неукраїнці, що дісталися до табору, як уродженці України й різного роду "малороси", чорносотенці, не тільки що залякували решту полонених карою російського уряду по повероті з полону за участь у роботі, але й активно перешкаджали членам "Просвітнього Відділу" і їх прихильникам різними провокаційними виступами-лайкою, фізичним насильством, киданням каміння, погрозами кари з боку російського уряду по повероті з полону до дому, тощо. В таких обставинах культурно-освітню й національно-освідомчу роботу треба було вести дуже обережно. Цього не міг зрозуміти, палкий патріот, покійний Михайло Гаврилко-молодий, талановитий різбар. Він своїми надто гострими виступами, в справі національного освідомлення полонених "братів-незрячих хліборобів", тільки залякував, несвідомих земляків і давав ґрунт для вилазки ворожих елементів, всяких: вірноподданих-підпрапорщиків та інших ворогів української справи. На цьому тлі у Гаврилка, виникали непорозуміння з д-ром В. Сімовичем і СВУ, врешті, мусів, відкликати М. Гаврилка з Фрайштадського табору.

Редакція

Василь Пачовський.

ВИКЛАДИ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ОСВІДОМЛЕННЯ ПОЛОНЕНИХ У ТАБОРІ КНІТТЕЛЬФЕЛЬД.

Пачовський Василь (1878-1942). Педагог, поет і письменник. Працював як культурно-просвітний діяч із рамени "Союзу Визволення України" у Відні серед українських полонених у таборі Кніттельфельді (1914-1915). Працював 10 років у Карпатській Україні, редактор тижневика "Народ" в Ужгороді, активний організатор Т-ва "Просвіта" в Ужгороді, учитель гімназії у Берегові. Друковані праці: збірки поезій — "Розсіпані перли", "На стоці гір", драматичні п'єси: "Сон Української ночі", "Сонце руїни", "Сфінкс Європи", "Роман Великий"; поеми — "Марко проклятий" і "Пекло України". Видав "Історію Підкарпатської Русі", перевидав в Мюнхені 1946 р. як "Історія Закарпаття".

Після приходу мого до табору 30 березня 1915 р. почали ми з д-ром Домбчевським серію викладів. Через брак приміщення скликали ми найсвідоміших полонених до канцелярії й почали свою працю.

Зміст слова д-ра Р. Домбчевського був такий: Згадавши, що в хвилину, коли відбуваються ці сходи, ми маємо свято Воскресіння Христового і всесвітню війну, яка рішатиме про майбутню Європу і про долю України. Д-р Домбчевський поділив свій виклад на такі головні пункти:

I. Особливість становища: 1) взаємини між українцями перед війною; 2) наявність у таборі мешканців усіх земель України і нагода порозуміння; 3) Австрія і Росія — два типи держав; 4) національне питання — головна причина війни; 5) становище Росії в українській справі під час війни; 6) ставлення наших союзників до української справи.

II. Наші змагання — Самостійна Україна: а) міжнародне значення території; б) українська справа підставою величчя Росії; в) спільність нашої культури по обох боках кордону. Внутрішні умови: а)

неприхильність українців до Москви; б) Росія зрадила свій плян — замість ударити на Берлін, пішла на Галичину.

III. Справа України — справа демократії України і Європи.

IV. Згадка про померлих і тих, що впали в бою, та ще Т. Шевченка, революціонерів, Павлика, Січових Стрільців і потерпілих визначних діячів як митрополита Шептицького і проф. М. Грушевського.

V. Наша справа та її майбутнє.

Моя промова була спрямована до сердець слухачів, вона була насичена зразками народних пісень із воляцького життя давніх часів та тяжкої рекрутчини. Я насамперед привітав присутніх від галицьких українців і вигукнув — "ХРИСТОС ВОСКРЕС!" для всієї України. Згадав про нинішнє свято на Україні і переніс думки слухачів у рідні села, у садочки, до рідних церков, змалював тугу рідні і нудьгу перебуваючих тут, у неволі, але ствердив, що все це — для кращої долі України, яка в цій війні кується, щоб приказка: "Нема правди в світі, тільки у рідної матері", перетворилася на приказку: "Правда і в морі не втоне". Далі пояснив різницю між Україною і Москвою, пояснив назву "Українець", "хохол", "малорос". Згадав слухачам про багатство, обшир, соняшність нашої землі, а поруч того — злидарство українських мас через експлуатацію їх московським центром. Навів думки Європи про Україну і намагався збудити віру в краще майбутнє, покликаючися на багатство нашої народної культури. Подав причину застоїв і нещасливих подій історичних та змагання всіх дітей України до єдиної великої мети — Самостійної України, — в тій цілі подав начерк програми нашої діяльності в таборі між полоненими. Опісля прочитав Шевченкову поему "Розрита могила".

Учасників було коло сотні, багато з них плакало під враженням пісень і згадок про Великдень у рідній стороні.

ДРУГИЙ ВИКЛАД 11-го квітня, по поверненні з Відня, мав за зміст: "Нарис значення історії та історії літератури для українського народу".

Обговоривши значення історії та історії літератури для кожного народу, перейшов я до загальних обрисів української історії. Подав обшир, число, розміщення українців у нинішній добі, перейшов до назви "українці" та "русини", чужинці серед українців, віра українців — православні, греко-католики, римо-католики, штунда. Поділ історії України. Найбільші постаті в кожному періоді. Почуття гордості з своєї історії.

Історія літератури та значення її. Поділ історії літератури: старовинна, козацькі пісні і хроніка, новітня — з показом найвидатніших постатей з російської й австрійської України. Наша культура, поняття культури та багатство її у нас: поезія, пісні, музика,

малярство, приповідки, казки, звичаї. Старовинність нашої культури та її майбутнє.

На викладі було понад сто осіб. Після викладу зголосився подільський українець — писар із закінченою двокласовою школою з Кам'янця-Под. Антін Дзенгелевський. Він просив вяснити йому деякі різниці між Москвою та Україною. В розмові сказав мені, що був вигнаний з 9-тьма товаришами зі школи за читання "Кобзаря", розповів про свою мандрівку по Галичині. Підкреслив, що для того, щоб пустили люди солдатів ночувати, треба було розмовляти по-українському або по-польському.

ТРЕТІЙ ВИКЛАД 13 квітня 1915 р. обіймав: початковий період нашої історії й обрядові пісні. Передісторичний період скито-сарматський, мандрівку народів. Слов'яни, розселення племен, поділ українського народу на племена, громадське життя, побут, городи, торгівля, вдача, віра і звичаї. Образи цього життя в обрядових піснях, релігійних, казках, легендах, які читаємо в оригіналі.

На викладі було понад 120 людей, виклад був трохи трудний, бо сам матеріал був затяжкий, тому я повторив основні риси цього викладу вдруге 15 квітня і пригадав про головні речі для пам'яті слухачам. Після викладу для заохоти співано пісень.

ЧЕТВЕРТИЙ ВИКЛАД 15 квітня 1915 р. обіймав самостійну державну організацію за часів поганських. Оповів про заснування Києва (легенда про Кия і Либедь), першу організацію на зразок хозарської держави, легенду про Кожем'яку і про Святогора та Муравицю, прихід Рюрика і дружини Аскольда (в Київ), і Дир у Києві, Олег, його походи та його смерть — тут прочитав поему Руданського "Віщий Олег". Ігор та його походи на Кавказ і Царгород, і смерть його. Ольга та її християнська віра, візита до Царгороду. Святослав — князь-запорожець, його походи, велич його держави, лицарськість. Боротьба з греками і болгарами, славна смерть на Хортиці. З того періоду нашої історії взяла Росія ідею здобуття Константинополя і стремління до Персії та Індії.

Виклад надзвичайно сподобався слухачам і викликав дискусію. Учасників було 150 у приміщенні, крім того облягали всі вікна бараку.

16 квітня не було проби співу, тому я провадив читання творів Руданського, Федьковича (вояцькі поезії) і розповів життєпис Т. Шевченка.

З викладами найбільша трудність у тому, що приміщення замале і відчит затягається. Маємо дістати театральну залю на відчити й оркестру. Залю нашу прикрашено портретом Шевченка, завішеним червоною китайкою, синьо-жовтою стрічкою, яку ми вивісили, як відмінність супроти московського прапору. Стіни вкрито мапами. Одначе, в цьому приміщенні тепер провадиться контролю урядових

списків протягом цілого дня, тому не можна читати вдень, а тільки після 5-ої години.

Крім того, час-до-часу виникають труднощі через те, що немає офіційного призначення для мене з міністерства, тільки подано число акту мого приділення на маршруті, і на основі того за порукою д-ра Домбчевського мені дозволено провадити роботу.

А оце 13 квітня пішла проти мене інтрига — чи зі сторони братів-слов'ян, (москалів), чи наших сусідів поляків із Галичини, ніби то я говорив щось проти німців. Д-р Домбчевський пішов до ад'ютанта комендантури і навів на доказ моєї лояльності мої статті в пресі і відразу замкнулися губи наших "приятелів".

Школи анальфabetів не можна організувати через брак місця, те саме з читальнею. Через це робота йде поволі та проте, читають дуже радо і книжок не вистачає — треба буде знову доповнити, скільки змога нашу бібліотеку.

Инж. Павло Дубрівний

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ РОБОТА В ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ*

Павло Дубрівний народився 14 січня 1894 р. в козацькій родині (батько Омаліян, мати Настя з дому Збиранко) в містечку Синявка, на Чернігівщині.

По закінченні учительської семінарії 1914 р. був покликаний до російської армії. В березні 1915 р. в Карпатах біля Дуклі попав до полону Австро-Угорщини. В полоні відразу включився до активної праці "Союзу Визволення України" (СВУ) у Відні. За культурно-освітню працю, головню в шкільництві, серед полонених Т-во "Просвіта" ім. Михайла Драгоманова, в лютому 1918 р. в таборі Фрайштадт був іменований почесним членом.

В роках 1918-1920 учасник визвольної боротьби за українську державність у рядах Сірожупанників. Сотник Армії УНР. Лицар ордену "Залізного Хреста". Співредактор військових часописів: "Воля" у Конотолі 1918 р. і "Вісті Сірих" у Луцьку 1919 р.

В 1928 р. закінчив Українську Господарську Академію в Подєбрадах із титулом дипломований інженер агрономії і цього ж року абсолютував 2-річну чеську Високу Педагогічну школу в Празі.

1928 р. був агрономом Філії Т-ва "Сільський Господар" в Яворові. В роках 1929-1932 був редактором двотижневика "Сільський Господар" і всіх фахових видань Крайового Господарства Т-ва "Сільський Господар" у Львові.

Співробітник у періодичних виданнях: "Життя і знання", "Господарсько-Кооперативна часопис", "Кооперативне Молочарство" та в Сільсько-господарській енциклопедії у Львові.

В роках 1933-1939 повітовий агроном Філії Т-ва "Сільський Господар" у Калуші.

За німецької окупації Галичини був окружним агрономом на повіті: Калуш, Долина і Галич.

В таборі ДП Байройт із рамени Делегатури Укр. Технічно-Господ. Інституту в Регенсбурзі організував ряд фахових курсів, а також середню сільсько-господарську школу, якої був управителем.

В 1945 році був запрошений на лектора Україн. Технічно-Господ. Інституту в Регенсбурзі. Пізніше габілітований на доцента УТІ в Нью Йорку.

Дня 18 квітня 1970 р. Професорська Рада УТГІ в Мюнхені надала науковий ступінь професора агрономії Агрономічно-Лісового Факультету. Член-кореспондент НТШ і член-кореспонденту УВАН в Нью Йорку, член Т-ва Українських Інженерів в ЗСА, член ОБВУА і Ордену лицарів "Залізного

Хреста", член Т-ва абсолювентів УГА-УТГІ, членом Українського Вільного Козацтва. Редактор публікації: "Крайове Господарське Т-во "Сільський Господар" у Львові 1899-1944 рр." і співредактор — Історії Укр. Господ. Академії в Подєбрадах і Укр. Технічно-Господ. Інституту в Регенсбурзі.

Друковані праці: у виданнях Т-ва "Сільський Господар" понад 50 фахових науково-популярних статей, статті в "Наукових Записках" УТГІ Мюнхен, у воєнно-історичному збірнику "За Державність" Торонто, "Вісті Українських Інженерів" Нью Йорк, "Вісті Комбатанта" Нью Йорк.

Підручники: "Управа пашної моркви" (методичний підручник для Хліб. Вишколу Молоді). Видання Т-ва "С. Г." у Львові, 1938 р.

Хліборобство — підручник для середніх сільсько-господ. шкіл, Видання Делегатури УТГІ, Байройт, 1942 р. Циклостиль.

Загальне тваринництво. Видання Делегатури УТГІ. 1948 р. Байройт. Циклостиль.

ВСТУП. Національно-освідомна і культурно-просвітня робота серед полонених українців — вояків російської армії в таборі Фрайштадт — була зорганізована добре і проваджена пляново. Вона послужила зразком для інших таборів у Німеччині: Вецляр, Раштат і Зальцведель.

За матеріялами з архіву Союзу Визволення України у Відні, просвітню роботу можна поділити на три періоди: I — від 15 листопада 1914 р. до 21 серпня 1915 р.; II — від 21 серпня 1915 р. до 8 вересня 1916 р. і III — від 8 серпня 1916 р. до 22 лютого 1918 р.

Характеристику I й II періодів буде подано майже повно за архівним матеріялом Союзу Визволення України, "Вістником" СВУ за 1914 — 1918 рр., журналом "Розвага", видаваним у таборі Фрайштадт у рр. 1915-1918. Натомість III період, в якому найбільше зроблено, буде, на жаль, схарактеризований неповно, через брак архівного матеріялу. Свого часу весь архів СВУ у Відні був переданий до музею визвольної боротьби України в Празі. На превеликий жаль, цей архівний матеріял дістався в руки большевиків-москалів, і що з ним сталося — невідомо.

Єдиним джерелом є таборовий часопис "Розвага" та пам'ять ще живих свідків — членів президії СВУ: Андрія Жука, Володимира Дорошенка й активних працівників таборових українських організацій: о. Костянтина Даниленка, поета Олекси Варавви (Кобця) та автора цього нарису.

ПІОНЕРИ. Національно-освідомчу й культурно-просвітню роботу серед українців полонених у таборі Фрайштадт (Горішня Австрія) почав Михайло Гаврилко — політичний емігрант, родом із

Полтавщини, за фахом скульптор. Нар. 15 листопада 1882 р., з доручення СВУ, він перший прибув до табору Фрайштадт.

Михайло Гаврилко в національному питанні був безкомпромісовий, гостро наставлений проти московщини у всіх її проявах. І вже першими своїми публічно-політичними виступами відразу вороже настроїв таборову масу проти себе. Щоправда, в тій масі переважав чужий, ворожий українській ідеї, елемент — москалі, жидаї і поляки. Вони вважали акцію СВУ за інтригу Австрії й Німеччини супроти Росії, бо ж платформа СВУ була ясна — **САМОСТІЙНА УКРАЇНА**, — значить — поділ російської імперії. Тому чорносотенний елемент, що складався переважно з так званих "сверхсрочних" підпрапорщиків, у супроводі однорічників — елементу інтелектуального, повели енергійно широку акцію, вживаючи всіх можливих засобів: демонстрації під час відчитів, застрашування — хто буде ходити на відчити, читатиме українські книжки й часописи, і, взагалі, хто матиме стичність із австрійськими "шпигунами" (так вони називали перших працівників СВУ у таборі) — відповідатимуть перед урядом Росії по повероті з полону додому. Були навіть погрози побиття "шпигунів" та їх наслідувачів.

Одначе, не зважаючи на всі підступи чорносотенців, переважно, москалів, українська ідея поволі перемагала, і приспане віками національне "я" пробуджувалося, немов той сфінкс виринаючи із попелища. За один лишень місяць М. Гаврилкові вдалося згуртувати коло себе 21 інтелектуальних осіб — переважно народних учителів і студентів вищих шкіл. З цим гуртом він заснував бібліотеку і щоденно читав доповіді з історії України та реферати на політичні теми. Рівно через один місяць — 15 грудня 1914 р. — на допомогу Гаврилкові прибув до табору Микола Голубець — за фахом артист-малювальник, людина лагідної вдачі, стримана. До національного питання він підходив з великою обережністю. Але, через витворений раніше настрій, його таборяни зустріли також вороже. М. Голубець провадив щоденно вечорами загальні читання — читав і пояснював твори українських письменників, а також читав історію України Аркаса.

В половині 1914 р. прибув до Фрайштадту д-р Василь Сімович із завданням — почати систематичну культурно-просвітню роботу серед полонених українців. До приїзду його робота не була унормована, мала характер хаотичний, загальні читання й відчити відбувалися по окремих бараках, де мешкали полонені. Д-р В. Сімович, насамперед, виєднав у комендантури табору окремий барак під читальню, що міг умістити до 1.500 осіб. В читальні були виділені окремі приміщення для бібліотеки, для палітурні, а також помешкання для бібліотекаря і сторожа.

В жидівські свята в читальні відбувалися жидівські Бого-

служення, неділями молилися в ній баптисти, а поза тим вона була призначена на загальні читання, що відбувалися кожного вечора від 6 до 8 год. Читальня була прикрашена портретами князів, якими послуговувалися під час викладів історії України. Це були портрети князів: Ігоря, Олега, Святослава, Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Романа, Василька Теремовельського, Данила, Лева, Юрія I, київського князя Опелька, литовських князів: Витовта і Свидригайла, князя Константина Острожського, гетьманів та полковників: Дмитра Вишневецького, Сагайдачного, Богдана Хмельницького (олійний образ), Виговського, Юрія Хмельницького, Брюховецького, Тетері, Ханенка, Петра Дорошенка, Многогрішного, Самойловича, Івана Мазепи, Скоропадського, Полуботка, Апостола, Розумовського, Богуна, Кривоноса, Кричевського, Гонти, Залізняка, митрополита Петра Могили, Тараса Шевченка. Всі портрети за винятком Т. Шевченка, намалював артист-маляр М. Голубець.

Робота відразу набрала іншого характеру. Полонені дуже зацікавилися загальними читаннями, що їх відвідувало часами понад 1.500 осіб. І тому довелося провадити рівночасно двоє читань — друге відбувалося в бараці, призначеному під церкву.

22 грудня 1914 р. до табору прибув композитор о. Євген Турула. Він відразу організував хор — спочатку церковний, впроваджуючи ступнево співи світського репертуару. Полонені охоче горнулися до хору.

Михайло Гаврилко, Микола Голубець, д-р Василь Сімович і о. Євген Турула були тими піонерами, що пробивали "китайський мур" у національному освідмлюванні своїх "незрячих" братів із над Дніпра. Про цю тяжку роботу докладно оповідає д-р Василь Сімович у своїй статті: "Початки національно-просвітньої роботи серед полонених українців у Фрайштадті".

При кінці січня 1915 р. прибув до табору Осип Безпалко. На бажання самих полонених, він зорганізував перший систематичний курс німецької мови. Навчання почато при кінці січня 1915 р. Викладаючи німецьку мову, він старався порівнювати граматичні правила німецької з українською мовою, отже, слухачі одночасно вчилися й українській граматики. Поза тим, О. Безпалко провадив по бараках гутірки, порушуючи обережно національні справи, а також почав читати реферати на суспільно-громадські й політичні теми.

Щоб належно поширити національну й культурно-освітню роботу серед мас полонених, потрібно було мати відповідний кадр працівників. Для цього д-р В. Сімович 15 січня 1915 р. почав курс української мови для інтелігентних полонених — переважно учителів, які прихильно ставилися до української справи. На цьому курсі

граматичні правила української мови викладалися в супроводі щоденних писемних вправ у писанні під диктат. А вже 15 лютого 1915 р. було зорганізовано перший курс для зовсім неписьменних, на якому вчили учителі — полонені: Падалка, Головин і Тарасовський. Наука на курсі відбувалася під безпосереднім наглядом д-ра Василя Сімовича.

ПРОСВІТНІЙ ВІДДІЛ. При кінці березня 1915 р. прибув до Фрайштадтського табору д-р Осип Охримович, а з початком квітня 1915 р. — д-р Микола Чайковський та о. Омелян Гнідий — православний священик із Буковини, як душпастир. Таким чином, кадр культурних робітників збільшився до 8 осіб. З такою кількістю культурно-освітню роботу можна вже було поглибити й поширити. Однак, щоб мала вона пляновий і систематичний характер, працівники постановили створити так званий **"Просвітній Відділ" СВУ**, на чолі з д-ром В. Сімовичем. Просвітній Відділ відбував щотижня, а на випадок потреби і двічі на тиждень, спільні наради, на яких усі члени здавали звіти про роботу, обмірковувалися методи праці, намічалася плани дальшої роботи, а водночас полагоджувано різні адміністративні справи в таборівій комендатурі.

Д-р Микола Чайковський читає лекцію з географії 1915 р.

Починаючи з квітня 1915 р., "Просвітній Відділ" організував цілий ряд систематичних курсів: української мови, географії України, історії України, історії української літератури, німецької мови, кооперації, політичної економії, загальної географії, рахунків, сільського господарства, садівництва, рисунків і малювання, співу й музики та курс для неписьменних.

Д-р Осип Охримович із слухачами курсу політичної економії 1916 р.

Одночасно відбувалися реферати й доповіді на політичні й суспільно-громадські теми. Зокрема було обговорено національне й суспільно-громадське життя українців під Австрією.

Про хід курсів і доповіді докладно подано в розділі Курси. Поруч із цією роботою Просвітній Відділ звернув особливу увагу на підготовку відповідного кадру культурних робітників і з поміж самих полонених, які б допомагали йому в національному освідомлюванні полонених. З цією метою, з початком травня 1915 р., було організовано так званий "Соціяльний Кружок", переважно з інтелегентних полонених, які вже твердо стали на ґрунт самостійности України. Таких осіб спочатку було з півсотні, а з бігом часу число їх доходило до 200. В цьому гуртку члени Просвітнього Відділу давали цілий ряд рефератів і читали доповіді на різні політичні, суспільно-громадські, економічні, культурно-освітні теми. Після кожної доповіді відбувалися досить жваві дискусії й докладно обмірко-

увалися питання, порушені доповідачем. Для членів "Соціального Кружка" читано спеціальні лекції з українознавства на рівні університетських викладів.

При кінці квітня 1915 р. Михайло Гаврилко виїхав із Фрайштадту, а зате прибули нові сили: 1 червня 1915 р. д-р Володимир Левіцький, 13 червня 1915 р. — д-р Роман Домбчевський, 7 серпня 1915 р. — поет Василь Пачовський.

Разом із д-ром Р. Домбчевським із табору Кніттельфельд прибуло понад 30 осіб уже національно-свідомих, як вислід праці д-ра Р. Домбчевського у таборі. Вони відразу включилися в культурне життя фрайштадтського табору, підсиливши "Соціяльний Кружок".

В червні, липні й серпні 1915 р. Просвітній Відділ, підсилений свіжими лекторськими силами, працював інтенсивно. Робота провадилася одночасно в обох таборах. 15 липня 1915 р. д-р Р. Домбчевський зорганізував у другому таборі "Соціяльний Кружок", аналогічний тому, що діяв у таборі першому. Членами цього гуртка були переважно інтелігентні полонені, що прибули з табору Кніттельфельд.

ПРОСВІТНЯ СЕКЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПРОСВІТНЬОГО ГУРТКА. В тягу роботи Просвітній Відділ пересвідчився, що полонені були вже настільки національно-підготовані, що можуть самостійно провадити просвітню роботу. **20 серпня 1915 р.** виникла таборова організація з самих полонених, під назвою "Просвітня Секція" "СУСПІЛЬНО-ПРОСВІТНЬОГО ГУРТКА". Праця її була унормована відповідним статутом та регуляміном. Проводила вона її через відповідні секції **ПРОСВІТНЮ, ВИДАВНИЧУ Й АРТИСТИЧНУ.** Основним завданням Просвітньої Секції було зорганізувати курси з різних ділянок науки влаштувати доповіді, реферати, літературні вечорниці, провадити бібліотеку.

Перше засідання Просвітньої Секції відбулося 1 вересня 1915 р. Як видно з протоколу, на порядку дня було: 1) Вибір голови й секретаря Секції; 2) справа курсу для неписьменних і 3) вільні внески.

Управу Секції вибиралось на 2 місяці й затверджувалось загальними зборами Суспільно-Просвітнього Гуртка.

Першим головою був Кость Голобродський, а секретарем—Юрко Мочульський. На цьому ж засіданні обмірковувалось справу курсу для неписьменних. Та, на жаль, цю найважливішу роботу годі було провадити систематично. Вже на цьому першому засіданні довелось відкласти курс неписьменних до того часу, коли повернуться до табору полонені з польових робіт.

Посол Яцко Остапчук сидить 3-й від ліва з слухачами двеляматорського курсу. Сидить перший від ліва Федір с. Івана (брата Т. Шевченка).

На другому засіданні Просвітньої Секції було обговорено справу регуляміну, який доручено виробити д-рові М. Чайковському. На пропозицію К. Голобородського, було ухвалено помагати членам Просвітнього Відділу в їхній роботі. Першим до праці зголосився: Орищенко, Голобородський, Лазько, Степанович, Олянчин, Шевченко, Мочульський, Слюсар і Лошаченко. На цьому ж засіданні Просвітня секція перейняла на себе обов'язок оповіщати полонених табору, на яку тему й де відбуватимуться виклади, реферати і загальні читання та повідомляти про прізвища викладачів.

З інших питань, які порушувано на засіданні, згадаємо справу курсів фотографії, що їх перед тим провадив д-р М. Чайковський. Ухвалено знову розпочати ці курси, але, через брак відповідного помешкання, рішено поділити всіх учнів на малі групи — по 2-3 чоловіка.

Поставлено також відкрити курси математики й фізики для членів СПГ з відповідною підготовкою. Виклади розпочати в I таборі з 15 вересня, а в II — покищо провадити вечорами загальні читання. Цю справу доручено полоненим Омельченкові й Корнятовському. Вкінці одностайно схвалено внесення д-ра М. Чайковського, щоб члени секції, особливо ті, які зголосилися допомагати Просвітньому

Відділові, обов'язково були на загальних читаннях, а потім подавали до відома секції свої спостереження — позитивні і негативні.

На третьому засіданні Просвітня Секція обговорила регулямін секції, внесла поправки до проекту й ухвалила, щоб д-р Чайковський остаточно зредагував його до наступного засідання. Далі йшла справа з призначенням референтів для загальних читань на наступний тиждень, а також вибору тем для тих читань. Зголосилися зробити виклади: Мочульський, Орищенко, Лазько, Олячнин і Голобродський. Щоб оживити й зацікавити полонених викладами, вирішено, що читання мають відбуватися при скіоптиконі. На цьому ж засіданні докладно обговорено потребу й постановлено почати популярні виклади з історії України для загалу табору. Для цього ухвалено курс історії України поділити на кілька серій (див. в розділі "Курси"). Для викладів призначено по два доповідачі на кожну серію. Для першого викладу зголосилися Голобродський і Мочульський, яких секція й затвердила. Ухвалено теж, щоб для загальних читань вибирати такі теми, щоб виклад можна було закінчувати за один вечір.

І, нарешті, вирішено, щоб на кожний тиждень призначити адміністратора, який стежив би за загальними читаннями.

Як видно вже з цих трьох протоколів, Просвітня Секція старалася спланувати просвітню працю в таборі, що йшла вже кілька місяців перед тим, але не була ще цілком упорядкована й велася без жодного плану. З самого початку всю роботу провадили майже виключно члени Просвітнього Відділу. Вечорами д-р В. Сімович виступав із лекціями з історії української літератури й української мови, д-р М. Чайковський читав лекції з біології, географії, провадив курси фотографії; були спроби організувати курси для неписьмених тощо. Але все це мало більш-менш випадковий характер.

Новозаснована Просвітня секція завзялася завести лад і вбгати всю роботу в якусь систему. Одначе, на самому початку зустрілася вона з перешкодами, що їх годі було усунути. Про перший такий камінь "преткновення" подає щоденник просвітньої роботи секції, куди кожний лектор записува свої побажання й спостереження під час викладу.

! вересня 1915 р. лектор Орищенко записав таке:

"Сьогодні вперше мені припало перевести загальне читання, але половину льокалю було занято жидами під "молельню". Я пішов довідатись і побачив, що вони вже скінчили молитись. Тоді я сказав сторожеві приладити все необхідне для читання в другій половині льокалю. Прочитав уже лекцію "Страйк і бойкот" до половини, як прийшли жиди і сказали, що не можна читати, бо тут зберігається "святиня". Я попросив дати скінчити лекцію й вони погодились. Але

через кілька хвилин знову прийшов жидок із австрійським жовніром і категорично зажадав, щоб я перервав лекцію. Я мусів скоритися. Але на тому ще не скінчилося. Другого дня покликано мене до офіцера в тій справі. Я, почувавши себе людиною, держався дуже свobodно (хоч, може, це й неладно було з мого боку). Офіцер ударив мене і примусив держатись "по-солдатському". І, в наслідок лекції й поведінки перед офіцером, опинився я в арештантській до рапорту, але, дякуючи інтервенції представника Просвітнього Відділу, я вийшов із тієї халепи без дальшої кари".

В дальшій роботі Просвітньої Секції таких випадків більше не траплялось, але непорозуміння бували ще не раз. То вартовий не пускав лектора з першого табору до другого, то серед викладу до аудиторії з'являлись австрійські вояки й забирали слухачів на роботи. З цих причин Просвітня Секція не мала можливости провадити систематичні курси для загалу полонених ранковими годинами. Праця для них ведена переважно вечорами в обох таборах. А ранковими годинами відбувалися найбільше різні курси, доповіді й реферати для членів "Соціальний Кружок".

Від 1 вересня 1915 р. до 8 серпня 1916 р. Рада Просвітньої Секції мала 42 засідання, а загальних зборів Секції відбулося 6. Згідно з регуляміном, засідання Ради відбувалися систематично, майже щотижня. На засіданнях подавалося, звичайно, звіти лекторів про працю за минулий тиждень, а також затверджувалося виклади, теми й лекторів на наступний тиждень, найбільше — для загальних читань.

ТОВАРИСТВО "ПРОСВІТА" ІМ. МАХАЙЛА ДРАГОМАНОВА.

Просвітня Секція, провадячи свою роботу, рівночасно підготовляла матеріали до своєї реорганізації в автономне просвітне товариство за зразком тих, що діяли на західноукраїнських землях. 1 серпня 1916 р. на 40-му засіданні секції був остаточно схвалений і відданий до друку статут нового товариства. Найголовніші параграфи: 1. Товариство називається: **"ПРОСВІТА" ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**, — просвітня секція української таборової організації в таборі полонених у Фрайштадті. 2. Метою товариства згуртувати собі й вести всю просвітню роботу в тутешньому таборі, і то: а) задля національного освідомлення й загальної освіти полонених тутешнього табору, і б) задля виховання майбутніх діячів і учителів для дальшої роботи на російській Україні. 3. До тієї мети ведуть такі засоби: а) Улаштування систематичних курсів, загальних читань та викладів у тутешньому таборі з усіх ділянок людського знання, а передовсім — із українознавства; б) Улаштування літературних вечорниць; в) видавання популярно-наукових книжечок у порозумінні з редакційною секцією таборової організації; г)

удержування в таборі бібліотеки для полонених і підручної бібліотеки для учителів. 4. Членом товариства може стати кожний полонений українець фрайштадського табору, який заявить охоту працювати в просвітньому напрямку й якого прийме в члени Рада товариства.

8 серпня 1916 р. відбулись Установчі Збори і почало свою працю автономне Т-во "Просвіта" імени Михайла Драгоманова. Воно перебрало в спадщину всю просвітню діяльність, що її провадила Просвітня Секція Суспільно-Просвітнього Гуртка.

Безпосередньо після Установчих зборів відбулося перше засідання Ради Т-ва. На порядку денному було: 1. Читання протоколу останнього засідання Просвітньої Секції; 2. Справа свята в честь Івана Франка; 3. Звідомлення лекторів про працю за минулий тиждень; 4. Поділ праці на майбутній тиждень; 5. Вільні внески.

З протоколу першого засідання Ради Т-ва видно, в якому стані "Просвіта" перебрала просвітню роботу від Просвітньої Секції. За звітами, що їх подали лектори за минулий тиждень, справа представляється так: наука відбувалася в ранкові години — від 9 до 10-ої: д-р Р. Домбчевський — німецька мова, 3 виклади на нижчому курсі при 100 учасниках; Д-р М. Чайковський — німецька мова, 2 виклади на середньому курсі, при 85 учасниках; д-р О. Охримович — політична економія, 2 виклади при 132 слухачах. Він же — державне (політичне) право — 1 виклад при 90 слухачах. Д-р М. Чайковський, від 10 до 11 год. — біологія, 2 виклади, при 90 слухачах; він же — основи логіки, 1 виклад при 90 слухачах. У вечірні години: д-р В. Сімович — від 8:30 до 10:30 — історія української літератури, 2 виклади про Івана Франка, при 520 слухачах. Полонений Павло Дубрівний — від 7 до 8 год. — рахунки, 5 викладів при 173 слухачах; полонений Клинич — від 7 до 8 год. бджільництво, 1 виклад при 60 слухачах.

Якщо уважніше приглянемося до цих цифрових даних, то побачимо велику різницю щодо числа слухачів на курсах ранкових і вечірніх. Це дуже важливе, бо ця різниця помічатиметься весь час праці Т-ва "Просвіта". Пояснюється вона тим, що, не зважаючи на всі заходи перед таборовою комендантурою, ніколи не вдавалося звільнити учнів від таборових робіт, і тому вони не мали змоги відвідувати лекції вранці. Лише мешканці так званого "інтелігенц-бараку" могли ходити на ці лекції. Ця причина повсякчас руйнувала багато заходів "Просвіти", а особливо тяжко відбивалося це на курсах для письменних, які Т-во, при всьому своєму бажанні, ніколи не могло поставити як слід.

Окрім згаданих уже викладів, перейняла "Просвіта" від Просвітньої Секції ще виклади д-ра В. Сімовича з історії педагогіки.

На першому засіданні Рада постановила відкрити 4 курси для неписьменних, бо вписалось аж 254 особи, курс з історії України — лектор полонений Микола Славінський, і курс загальної географії — лектор д-р Мик. Чайковський.

В найгіршому стані прийняло нове Т-во загальну бібліотеку. Все тут провадилось "по-хатньому", не було призначено певного реченця, після якого не міг читач затримувати книжок. З цих причин книжок не повертали до бібліотеки місяцями, або вони й цілком пропадали. В каталозі трудно було щобудь знайти, не було ніякого порядку в видаванні й записуванні книжок.

Зважаючи на це, вже на другому засіданні Рада Т-ва доручила одному з членів упорядкувати бібліотеку й подати звіт на найближчому засіданні. Справа з бібліотекою ще довго не сходила з порядку дня, бо полонені вже звикли, що їм ніхто ніколи не нагадує за книжку, та й самі члени "Просвіти", а зокрема, бібліотекарі були тієї думки, що книжка ніде деремно не пропаде, а виконає своє призначення, особливо, коли її завезе хтонебудь на роботи.

З самого заснування "Просвіти", праця в ній обмежувалася майже виключно провадженням курсів, викладів, доповідей, рефератів, звітів про воєнні події і піклуванням про 2 бібліотеки — загальну й учительську. Щотижня члени "Просвіти" брали участь у засіданні Ради, де вислухували звідомлення лекторів і їхні бажання, спостереження й потреби. Присутні висловлювали свої думки з приводу кожного викладу й давали свої зауваження. Далі вироблялося плян праці на наступний тиждень і рішалось всі інші справи Т-ва. Праця йшла систематично день-за-днем, не було великих змін, ні взагалі нічого надто визначного. Через те більшість членів з поза Ради Т-ва й лекторів брала невелику участь у роботі. Всетакі "Просвіта" весь час поповнялася новими членами, які додавали нових сил до праці.

Спочатку робота "Просвіти" виглядала так: вранці, від 9 до 12 год. до обіду, постійно виклади на різних курсах. Ці виклади були певніші, ніж вечірні, бо відвідували їх полонені, переважно вільні від обов'язкової таборової праці, а саме — мешканці 10 барака для інтелігенції.

Ось ці виклади: 1 Українська мова, 2. Німецька мова на двох курсах. 3. Природознавство. 4. Політична економія. 5. Державне право. 6. Кооперація. 7. Історія педагогіки.

По вечері починалися вечірні курси: від 7 до 8 год. щдня — рахунки на двох курсах вищому й нижчому; від 7 год. до 9 год. вечора щодня три курси для неписьменних; природознавство; історія України; історія української літератури; сільське господарство; садівництво; бджільництво; загальна географія й географія України.

Від такого порядку "Просвіта" майже не відступала за весь час свого існування. Відпадали старі курси, натомість виникали нові.

Предметом особливого піклування були виклади вечірні, призначені для загалу табору. Дати освіти масам, викликати у них пошану до науки, довести їм можливість науки рідною мовою, а зокрема і необхідність такої науки, було головним завданням "Просвіти".

Однак, на перешкоді завжди була сила перепон: незвільнення охочих учитися з робіт, погане виживлення, брак опалу під час зимових холодів і т. п., а до того ще прилучилася заляканість наших людей, страх навіть перед самим словом "Україна". В таборі завжди були противники й ненависники української ідеї, які сіяли баламутство поміж полоненими, залякували їх карами, які, мовляв, "спадуть на їхні голови, коли зв'яжуться з "Україною" (так називали активних членів українських організацій табору).

Довший час у таборі багато полонених, особливо серед неписьменних, вірило, що за науку тут, в Австрії, доведеться потім платити в Росії, а до того ще й будуть покарані адміністративною владою. Тяжко було переконати таких людей, що це — нісенітниця, а неписьменні почали тим часом розлазитись на всі сторони і вчитися десь потайки. Крім того, з'являлися "добрі порадики" й доводили, що вчитися по-українському — це даремно гаяти час, бо так ніхто не читав і не читатиме, не писав і не писатиме — це тільки "Україна" тут вигадала.

Темні людиці підсичували той страх і доводили наших селян просто до божевілля, — вже саме перебування у Фрайштадті здавалось нашим людям за щось страшне. Деякі навіть додому не писали, щоб не довідалася влада про побут у Фрайштадті, а на пошти не хотіли розписуватись, коли одержували гроші або пакунки з дому. Божилися, що не вміють писати, і ставили три хрестики.

В такій атмосфері "Просвіта" провадила свою роботу. Багато гарних замірів Рада Т-ва не мала змоги здійснити. Однак, загаль табору побачив, що українською мовою можна провадити науку й вияснювати нею всі наукові проблеми.

Крім провадження різних курсів, "Просвіта" запровадила регулярно щотижня, від 8 до 11 год. вечора:

У вівторок — таборове віче — звіт про світові і воєнні події;

У середу — політичні дискусії з приводу світових подій;

У суботу — літературно-мистецькі вечорниці, разом із драматичним Т-вом імені Івана Котляревського.

Вечорі на політичні теми з дискусіями та звіти про світові й воєнні події відбувалися під проводом д-ра О. Охримовича й д-ра Р. Домбчевського.

Варто згадати ще за доповіді про окремі українські краї, як от,

про Буковину — проф. Ст. Смаль-Стоцького, про Холмщину — посла Яцка Остапчука, про життя українців у Канаді — поета Петра Карманського та інші.

Просвітня робота в таборі Фрайштадт стала зразком для таборів українських полонених у Німеччині: Вецлярі, Раштаті й Зальцведелі. Для провадження культурної та національно-освідомленої роботи у цих трьох таборах, виїхало з Фрайштадту в квітні 1916 р. на пропозицію СВУ, понад 20 активних членів "Просвіти", а саме: Іван Лазько, Юрко Мочульський, Кость Голобродський, Данило Щербина, Гриць Терешко, Іван Бабій, Домет Олянчин, Орищенко, Десятовський, Корнятовський, Омельченко, Чуб, Головин, Володимир Степанович, Дяків та інші. На пропозицію СВУ, від'їхали також члени Просвітнього Відділу: Осип Безпалко, д-р Володимир Левіцький, композитор Євген Турула, а при кінці жовтня — д-р В. Сімович і трохи пізніше — д-р М. Чайковський.

"Просвіта" дуже відчула від'їзд д-ра В. Сімовича, який був невисипущим працівником і провідником Т-ва. На щастя, майже в цей самий час військова влада приділила до табору у Фрайштадті, як зв'язкового між воєнним міністерством і СВУ, капітана професора Степана Смаль-Стоцького, який вклав надзвичайно багато сил у справу національно-культурного освідомлення полонених.

Від листопада 1916 р. всю просвітню роботу, аж до ліквідації "Просвіти", перебрали полонені цілком у свої руки. До найактивніших членів цієї доби належали: Микола Лозовик, Кость Даниленко, Олекса Кобець, Іван Мороз, Павло Дубрівний, Микола Славінський, Василь Шевчук, Олекса Сімчук, Денис Борисенко (розстріляний під Базаром більшовиками у числі 359 осіб), Гриць Щербацький, Венедикт Ілюченко, Олександр Харченко, Макар Роговий, Юрко Балицький, Федір Шевченко, Дмитро Піддубний, Іван Птиця, Петро Соха, Кулинич, Рибалка, В. Єфремів.

Допомагали їм д-р О. Охримович і д-р Р. Домбевський, та особливо — проф. Ст. Смаль-Стоцький, але останній, після того, як австрійський парламент був скликаний, теж майже перестав брати участь у праці "Просвіти", бо мув бути присутній, як посол, у парламенті. Однак, до покликання свого до парламенту, проф. Ст. Смаль-Стоцький вкладав у просвітню працю масу енергії, працюючи по яких 16-18 годин на тиждень.

Від початку свого існування, "Просвіта" вела докладні записи всіх викладів, рефератів, політичних дискусій тощо, в спеціально для цього призначеній книзі, що, на жаль, скінчилася під кінець 1916 року. Крім того, про працю Т-ва у 1916 р. говорять протоколи щотижневих засідань Ради Т-ва і товариських сходів членів, звичайних

і надзвичайних загальних зборів членів "Просвіти", щодвамісячні звідомлення членів Ради Т-ва та різні інші документи.

На жаль, працю "Просвіти" за 1917 рік, через брак книги записів (дневника) не можна так докладно змалювати, як за 1916 рік. Але робота в Т-ві йшла назагал одноманітно, без якихось значніших перемін. За винятком членів Т-ва, про яких згадано вище, всі інші лишилися в таборі і провадили без перерви ту саму роботу.

Особливою журбою Ради Т-ва були виклади й доповіді вечорами, призначені для загалу табору, який повсякчасно мінявся, бо одні виїздили з табору, а приїздили інші, нові люди. Ранками слухачі були сталі, бо були вільні від таборових робіт. Рахунки і курс для неписьменних провадилися переважно в ранішні години, і слухачі були сталі.

На третіх загальних зборах Т-ва "Просвіта", що відбулися 17 лютого 1917 р., голова склав докладний звіт про двомісячну діяльність Т-ва, подаючи до відома членів, що в цій каденції, в січні, засновано нове товариство "Сільський Господар", за зразком Крайового Господарського Товариства "Сільський Господар" у Львові. Члени цього т-ва незабаром мали почати виклади з сільського господарства: хліборобства, садівництва, городництва, годівлі сільсько-господарських тварин, бджільництва. Працю в товаристві "Сільський Господар" доручено очолювати і провадити агрономові з-поміж полонених Костеві Даниленкові, а допомагати йому приділено полоненого Кулинича.

26 серпня 1917 р., при т-ві "Просвіта" засновано учительський гурток із полонених українців. Гурток поставив собі за мету — об'єднати учителів українців, які живуть у таборі, щоб приготувляти їх до тієї праці, що чекає їх по війні на рідних землях. Гурток уже почав працю. Члени його сходилися щодня від 1 до 3 год. по обіді для спільного навчання з українознавства, з методики, дидактики, психології й педагогіки. Лекції читав переважно проф. Ст. Смаль-Стоцький, а допомагали йому полонені Микола Лозовик і Микола Славінський. Час-до-часу відбувалися конференції, на яких обговорювалося різні питання з навчання й методики, а також з українського шкільництва. Гурток налічував на день 26 серпня 1917 р. 12 членів.

З вибухом революції в Росії, праця в Т-ві "Просвіта" поглибилась і поширилась. Фреквенція на різних курсах значно збільшилась, особливо на курсах для неписьменних та українознавства. Мешканці табору переконалися в правдивості ідеї Самостійної України й почали масово вчитися української мови, історії України. А виклади проф. Ст. Смаль-Стоцького з Шевченкознавства набрали в таборі такої популярності, що аудиторія, розрахована на 1.000 осіб, не

могла всіх охочих умістити. Так умів подати аналізу Шевченкових творів професор Ст. Смаль-Стоцький, що аудиторія з тисячею людей годинами сиділа й уважно вислухувала про "Великий Льох", "Сон", "Кавказ" та інше.

Таких популярних викладів для загалу табору відбулося 14.

У квітні 1917 р. число активних членів Т-ва "Просвіта" знову зменшилося. На доручення СВУ з Відня, з Фрайштадтського табору, в процесі обміну хворих на сухоти полонених через Шведський Червоний Хрест, виїхало на Україну 17 осіб. Завданням тих осіб було вести пропаганду серед населення на рідних землях за Самостійну Україну. Серед них були такі особи: поет Олекса Кобець (Варавва), Кость Даниленко, Михайло Зимницький та інші.

Але праця в Т-ві йшла інтенсивним темпом і далі.

Політичні й суспільно-громадські та соціальні проблеми були під кермою д-ра О. Охримовича і д-ра Р. Домбчевського, а допомагав їм полонений Іван Мороз із Полтавщини, з фаху друкарський робітник і довголітній член соціал-демократичної партії.

Національне виховання й освіта перебували в досвідчених руках проф. Ст. Смаль-Стоцького, а допомагали йому полонені Микола Славинський, Павло Дубрівний, Василь Шевчук, Макар Роговий, Гриць Щербицький, Микола Лозовик і Федір Шевченко.

Т-во "Просвіта", крім інтенсивної роботи по різних курсах, піклувалося ще й бібліотеками — загальною в таборі і в шпиталі, а також учительською, яку перебрало під свій догляд від жовтня 1916 р. Однак як було зазначено, Т-ву не поталанило налагодити справи до кінця існування Т-ва. Навпаки, бібліотека щораз більше занепадала, бо нових книг ні звідки не можна було дістати, а постійні мешканці табору за такий довгий час перечитали вже всі книжки бібліотеки; натомість, мандрівні полонені кожного року вивозили позичені книжки з собою. Т-во не хотіло вживати супроти них ніяких репресійних заходів, притягаючи до цієї справи таборову комендантуру. Нічого не помагали нагадування учителів на курсах і прохання на різних викладах і вічах. (Докладно про бібліотеку — див. в розділі "Бібліотека") При ліквідації Т-ва бібліотека встачи мала до півтори тисячі книжок.

Крім бібліотеки, Т-во "Просвіта" мало ще майно: понад 300 діяпозитивів для викладів з історії України, географії та природознавства; скіоптикон, 7 географічних мап, що їх виготовили Ю. Балицький і Кулинич, рухому азбуку для курсів неписьменних, плякати для викладів із природознавства, агрономії, анатомії людини і фізики — малюнки й рисунки Ю. Балицького; кілька моделей до викладів із фізики й геометрії, та цілу серію образів князів і гетьманів

України для викладів з історії України — праці артистів-малярів Миколи Голубця і полоненого Юрка Балицького.

За час існування Т-ва відбулося 73 засідань Ради і сходин членів Т-ва, 9 загальних зборів та одні ліквідаційні збори, що відбулися 22 лютого 1918 р. В зв'язку з виїздом до Володимира-Волинського, першого транспорту зорганізованого в таборі 1-го куреня "Оборони Рідного Краю", Т-во "Просвіта" припинило свою працю, бо з транспортом відїхав майже весь актив Товариства.

Все майно Т-ва ухвалено передати ліквідаційній комісії, що залишалася в таборі.

На цих же зборах, за невтомну працю в Т-ві, іменовано почесними членами: з Просвітнього Відділу — професора Степана Смаль-Стоцького, д-ра Василя Сімовича, д-ра Осипа Охримовича, д-ра Романа Домбчевського, а з полонених — Павла Дубрівного (див. часопис "Розвага" ч. 7-8 від 17 лютого 1918 р.).

В березні почали прибувати до Фрайштадту нові транспорти добровольців-козаків і старшин до 1-ї Стрілецько-Козацької Дивізії. У зв'язку з цим, Т-во "Просвіта" в половині квітня відновило свою діяльність. Не зважаючи на те, що елемент був тимчасовий, перехідний, Т-во виробило плян занять і стисло його дотримувалося. З боку таборової адміністрації не було ніяких перешкод, тому наука на курсах відбувалася правильно — по 4 виклади вранці й по обіді, а, крім того, щодня вечорами відбувалися доповіді й віча на теми політичних і воєнних подій.

На курсах було звернено головну увагу на українознавство — українську мову, історію України, історію української літератури й географію України. В цю працю весь свій час і всю енергію вкладали проф. Ст. Смаль-Стоцький, д-р Р. Домбчевський і д-р О. Охримович, а допомагали їм полонені Федір Шевченко й Іван Мороз, а також національно свідоміші новоприбулі старшини й козаки.

За цей період годі подати цифровий матеріал, бо не залишилось ніяких протоколів і звітів, а в таборовому часописі "Розвага" теж про це мало згадується. В кожному разі, робота в Т-ві йшла без перерви аж до ліквідації табору, що сталося в липні 1918 року.

КУРСИ. ЗАГАЛЬНІ ЧИТАННЯ. Культурно-просвітня робота серед полонених велася головню за допомогою різних курсів. Але поруч систематичних курсів із стисло означеною програмою, Просвітній Відділ запровадив так звані загальні читання, що відіграли колосальну роль в національно-освідомній роботі серед полонених. На загальних читаннях викладачі йшли з друкованим і живим словом безпосередньо у середовище полонених. Матеріал подавано дуже легко й популярною формою з творів українських письменників, найголовніших моментів із історії

України, а час-до-часу порушувано різні питання з громадського й політичного життя нашого народу.

Загальні читання почав Михайло Гаврилко з листопада 1914 р., а допомагав йому артист-маляр Микола Голубець. Спочатку читання відбувалися по бараках, де мешкали полонені. Викладачам доводилося з великими труднощами поборювати різні перешкоди й тому читання мали характер доривочний. Не зважаючи на це, до кінця березня 1915 р. загальних читань відбулося коло 70, переважно на теми історичні, а також читалось і пояснювалось твори українських письменників.

З прибуттям до табору д-ра Василя Сімовича для керування культурно-просвітньою працею ці читання прибирають характер систематичности щодо викладів, тематики, часу і місця.

З 1 квітня 1915 р. загальні читання відбувалися щоденно, рівночасно в обох таборах, від 7 до 9 год. вечора — в I таборі в читальняному бараці, а в II таборі — в церкві (див. "Розвага", ч. 7 з 1915 р.).

Про читання стало повідомлялося загал таборян окремим оголошенням на таблиці, щоб люди заздалегідь знали, хто читає і що читатиметься.

Особливо великою популярністю пишалися виклади із скіоптиконом, які почав д-р Микола Чайковський 10 квітня 1915 р. Ці читання притягали поважну кількість слухачів — звичайно в аудиторії бувало понад 1.000 осіб. Слухачі спокійно й уважно слідували за ходом викладу. З 10 квітня і по кінець червня 1915 р. відбулося 78 викладів у обох таборах. Теми були різноманітні, як от: 1. Як людина навчилась літати? 2. Розвиток друкарського мистецтва. 3. Відомості з астрономії. 4. Передісторична людина. 5. Людина за льодової доби. 6. Царгород (1 і 2 частини) Балканська війна. (1 і 2 частини). 8. Єгипет. 9. Бджоли. 10. Китай. 11. Звірята, які живуть громадами. 12. Береги Середземного моря. 13. Норвегія і Шпіцберген. 14. Етіопія. 15. Європейські столиці. 16. Національні ігрища в Іспанії. 17. Довкола світу (1 і 2 частини).

Найбільше подобалися слухачам описи країн і міст, а також военні теми. В загальних читаннях брали участь усі співробітники Просвітнього Відділу: Михайло Гаврилко, М. Голубець, д-р В. Сімович, О. Безпалко, д-р М. Чайковський, д-р О. Охримович, поет В. Пачовський, д-р В. Левіцький, д-р Р. Домбчевський, посол Яцко Остапчук.

За квітень і травень 1915 р. читано твори Котляревського, Квітки-Основ'яненка — особливо всім подобалась "Маруся" Марка Вовчка, поезії Т. Шевченка (читано кілька разів), Ів. Франка, Стефаніка

(мало розуміли), Мирного, Нечуя-Левицького, Руданського, Глібова й інших.

Читалося популярні брошури: "Хто з чого живе"? (В. Сімович), брошуру Волховського: "Казка про несправедного царя" (В. Левіцький), "Лис Микита" (Сімович і Охримович), "Про солдатську душу" (полонений Чупир), "Чи є тепер панщина?" (О. Охримович), поеми Шевченка: "Сон", "До живих і мертвих" (Голубець). Приступною формою були виголошені виклади: Сімович — "Значення національної школи в політичному житті народу"; Безпалко дав цикл викладів 1. Про німецьку селянську війну, про професійні союзи, Практична ціль організації, д-р В. Левіцький: Про панщину, д-р Домбчевський дав цикл викладів: Хто стає побідником у війні?, Чому йдуть австрійські українці свідомо проти Росії, Про економічну й політичну боротьбу українських селян у Галичині, Рідна мова в західно-європейських державах і права української мови в Австрії й Росії, і Галицьке виборче право для парламенту і союму. В. Пачовський: вступ до історії України і Загальний нарис культури України.

До роботи Просвітнього Відділу полонені поволі звикали й почали охоче відвідувати ввечері загальні читання, доповіді, й щораз більше цікавитися питаннями національного відродження українського народу. Агітація підпрапорщиків і чорносотенців поволі притихала, бо все менше й менше знаходила вона відповідного ґрунту серед полонених.

До 15 липня 1915 р. загальні читання відбувалися щодня ввечерами в обох таборах. З половини липня Просвітній Відділ вирішив відбувати загальні читання тричі на тиждень, і лишень у I таборі, бо багато полонених виїхало на польові роботи. В таборі zostалися полонені, що були необхідні для обслуги табору, і 700 учасників різних курсів, яких військове міністерство залишило завдяки заходам Союзу Визволення України.

Д-р О. Охримович мав чотири доповіді на теми: 1) про гроші, 2) Статистика народної освіти в окремих державах Європи, 3) про війну та воюючі держави, 4) про причини невдач російської армії. Число слухачів доходило до 1.000. Д-р В. Левіцький — дві доповіді на тему: про державні устрої (абсолютизм, конституція, монархізм, республіка, централізм, автономія, федералізм). Д-р Р. Домбчевський — 22 доповіді на теми: про народ і державу, читав і пояснював твори Т. Шевченка; читав і пояснював актуальні статті у часописах "Робітничий прапор", "Україніше Нахріхтен", із журналу "Вістник СВУ", а також мав доповіді на теми: чому в Галичині, не зважаючи на добрі закони, живуть наші селяни в біді?; страйк

углекопів в Англії; слухачів було від 400 до 600. Після доповіді, звичайно, зав'язувалась дискусія — жвава й цікава.

Д-р Сімович читав і пояснював поеми Шевченка: "Якби ви знали, паничі", "Буває в неволі", "Сон" (М. Марковичці), "Великий Льох" та інші. У своєму звіті д-р В. Сімович подає таке: "Пояснення "Великого Льоху" з натяками на теперішнє становище України, незвичайно вразило слухачів, які весь час викладу зразково поводитись і уважно його слухали. Читання "Великого Льоху" було перед святом на честь Т. Шевченка, і через те і значення його було велике. Видно було на концерті по обличчях дядьків, що вони зрозуміли ідею поета після мого пояснення. Довгий час після концерту не припинялись між учасниками мого читання дискусії про "ворони" та "душі".

Крім того, мав ще д-р В. Сімович виклад на тему: "Політичне значення Церкви". Всіх доповідей було 8. О. Безпалко мав два загальні читання на тему: "Життя й твори великих отців східньої і західньої Церкви та їх відношення до соціального питання", покликуючись на Святе Письмо й твори отців Церкви: Василя Великого, Григорія Богослова, Івана Золотоустого, Августина й інших. Це читання зробило велике враження, передусім на селян.

В серпні загальні читання мали: В. Пачовський — 5 і д-р В. Сімович — 2 на історичні теми 1) загальне становище українського народу з поглядом на історію, культуру, економічні умови самостійності народу; 2) Початки Києва; 3) Святослав Хоробрий, його значення; д-р В. Левіцький мав один виклад про автономію й федералізм, д-р Р. Домбчевський мав 16 викладів на біжучі політичні теми. Були порушені питання: 1) сучасне становище Росії в зв'язку з воєнними подіями; 2) Становище на російській та австрійській Україні в теперішню хвилю (про воєнні події), 3) Визвольні змагання болгар і сучасна Болгарія; 4) Земельна справа в трьох російських Державних Думах; 5) Огляд воєнних подій на підставі найновішої преси.

У вересні загальні читання натрапили на великі перепони: комендант табору уладив у читальняному бараці, де відбувалися виклади, божницю для жидів на їхні свята, що тяглися цілий вересень. Проте, д-р Р. Домбчевський мав три читання на теми: прочитав і пояснив статтю єпископа Никона в українській справі; огляд воєнних подій, і як боротися робітникам за кращу долю (страйки, бойкоти і т. д.). М. Голубець мав 9 викладів у II таборі і 1 виклад у I-му. Вечорі, звичайно, починались читанням творів Шевченка, Франка, Руданського, Марка Вовчка, а закінчувалися завжди оглядом воєнних подій на фронтах. Фреквенція — до 400 осіб.

За ухвалою Просвітнього Відділу, при кінці вересня почали

провадити загальні читання й полонені, члени Просвітньої секції Суспільно-Просвітнього Гуртка, в числі 12 осіб: К. Голобродський, Ю. Мочульський, Орищенко, Д. Олянич, В. Степанович, О. Лошаченко, Ів. Лазько, Ю. Балицький, Гелетюк, Слюзар, Щербина і Д. Дяків. Теми були історичні, в супроводі світляних образків при скіоптиконі; Кость Голобродський мав 3 виклади, Ю. Мочульський — 2, крім того, д-р В. Сімович — 1. Слухачів було пересічно 150.

В жовтні загальних читань значно збільшилося. На історичні теми, при скіоптиконі, читання провадили полонені: К. Голобродський — 3, Ю. Мочульський — 4, О. Лошаченко — 2, Чуб — 2, разом 11 викладів.

На суспільно-політичні теми відбулось 4 популярні виклади посла Яцка Остапчука на теми: 1) Політичні рухи галицького селянства та значення їх для національного розвитку; 2) Націоналізація лісів і пасовиськ.

Полонені: К. Голобродський, тема: "Значення національного питання"; І. Лазько читав брошуру "Соціалізм і питання про національну справу"; Дюмет Оленчин мав 3 виклади: 1) "Про громадянство"; 2) "Запродана преса"; 3) "Шахрайство і хабарництво"; Орищенко мав теж 3 виклади: 1) "Рай і поступ", за брошурою М. Драгоманова; 2) "Віра і громадські справи" і 3) "Страйк і бойкот".

Д-р В. Левіцький мав 2 виклади: огляд сучасних політичних і воєнних подій.

З української літератури: Ю. Мочульський — 1 виклад: О. Стороженко; "Життя і творчість" і Я. Остапчук — деклямація й аналіза поем Шевченка "Кавказ", "До Основ'яненка", "Гонта в Умані" і "Невольник". Слухачів дуже зацікавила його метода розбору Шевченкових творів, і вони просили прелегента частіше робити такі виклади, а також заснувати курс деклямації. Слухачів на цих читаннях було пересічно 140.

В листопаді кількість загальних читань знову зменшилась. Теми були з різних ділянок науки: д-р М. Чайковський мав 3 виклади з географії України, теж при скіоптиконі; Ю. Мочульський — 4 виклади з історії України, при скіоптиконі; М. Голубець читав і пояснював твори Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка (3 виклади) і 2 виклади про музей та культурне значення їх, і, зокрема, про організацію музею в таборі Фрайштадт. На політичні теми було 4 читань: д-р Р. Домбчевський: "Чим Німеччина краща від Росії?", "Як борються робітники за кращу долю?", а полонений Орищенко — 2 читань на тему "Віра і громадські справи".

Так само і в грудні 1915 р. кількість загальних читань значно зменшилась, бо надходили Різдвяні свята. В грудні д-р В. Сімович мав 4 загальних читань при скіоптиконі, на тему: "Культурний і націо-

нальний рух у 16 й 17 століттях". По одному читанню мали полонені: Чуб — на тему "Козаччина"; О. Лошаченко — "Народні повір'я" і Дяків — "Пахучі цвіти коло хати" (оздоба). Слухачів на цих читаннях було від 150 до 180.

В січні і до кінця лютого 1916 р. загальні читання відбувалися правильно в обох таборах. Але в березні 1916 р. багато полонених виїхало на роботи й через те II табір був цілком замкнений. В ньому припинилося все культурне життя, а бібліотеку перенесено до I табору. Тут загальні читання відбувались лишень двічі на тиждень — у середу й п'ятницю, а один раз на тиждень — огляд світових політичних і воєнних подій з фронтів.

З кінцем червня 1916 р. Просвітній Відділ і Суспільно-Просвітний Гурток постановили цілком припинити загальні читання, а натомість вести раз на тиждень дискусійні вечори на політичні теми, і залишено тільки по-старому огляд воєнних подій з фронтів — раз на тиждень.

Всіх загальних читань відбулося понад 530, викладачів було з Просвітнього Відділу 10, а з-поміж полонених — 12. Дискусійні вечори провадили: д-р Осип Охримович і д-р Роман Домбчевський, а допомагали їм полонені Іван Мороз і Микола Славинський. Вечірній огляд воєнних подій провадив виключно д-р Осип Охримович. Обидва ці вечори притягали велику кількість слухачів — до 500-600 чоловіка щоразу, при чому відбувалися живі й цікаві дискусії, в яких слухачі брали активну участь.

Всіх дискусійних вечорів на політичні теми відбулося в 1916 р. 17 а в 1917 р. — 48, разом 65; така сама кількість була й вечорів огляду воєнних подій.

КУРСИ ДЛЯ НЕПИСЬМЕННИХ. Просвітній Відділ СВУ і Просвітня секція СПГ, а пізніше автономне Товариство "Просвіта імені Михайла Драгоманова", старались інтенсивно поборювати неписьменність серед полонених. Для цього зужито було багато енергії й часу для організації цілого ряду курсів.

Перший курс для неписьменних почав працю 6 лютого 1915 р. На курс записалося понад 100 осіб. Учнів поділено на дві групи. Наука відбувалася рівночасно на обох групах регулярно чотири рази на тиждень, а виклад тривав 2 години. Всіх викладів було 68. Вчили на курсах учителі полонені: Падалка, Головин і Тарасовський. 15 травня 1915 р. закінчило цей курс, із досить добрим успіхом, що підтверджує д-р В. Сімович у своєму звіті, лишень 28 осіб, а решта відпала через агітацію та залякування таборових чорносотенців.

Не зважаючи на ворожу агітацію, члени Просвітньої секції СПГ старались поборювати неписьменність серед полонених. 2 грудня 1915 р. почато новий курс для неписьменних, який відбувався одночасно у I й II таборах. В I таборі вписалося 85 осіб, у II — 92. Під

час перших викладів вияснилося, що були такі слухачі, які вже трохи вмiли читати й писати, а тому їх вилучено в окрему групу. Наука відбувалася регулярно 4 рази на тиждень — у I таборі від 10.30 до 12 год. ранку, а в II — від 5.30 до 7 год. вечора. На курсах учили полонені вчителі: К. Голобродський, Атаманчук, Ю. Мочульський. Всіх викладів в обох таборах відбулося 102. Курс закінчило 20 березня 1916 р. в I таборі 69 осіб, а в II — 84.

3 травня 1916 р. почав працю 3-й з черги курс для неписьменних. Записалося 76 осіб. Поділено курсантів на дві групи. Наука відбувалася 4 рази на тиждень від 10.30 до 12 год. ранку. Викладів відбулося 58. Вчили вчителі полонені М. Роговий і П. Шиман. На початку серпня 1916 р. курс закінчило з добрим успіхом 64 особи. Всі ці курси провадила Просвітня секція СПГ.

8 серпня 1916 р. засновано цілком автономне т-во "Просвіта" імени Михайла Драгоманова, яке мало за найголовніше завдання поборювати неписьменність. Для цього воно дістало офіційні списки неписьменних полонених у канцелярії таборової комендантури. Неписьменних нараховано 252 особи. Для них відразу відкрито 5 окремих курсів. Та скоро виявилось, що між слухачами була частина таких, які вже трохи вмiли читати й писати. З них створено окрему групу, а решту поділено на три групи. В кожній групі вчили по два вчителі полонені. Української мови вчили М. Роговий, П. Шиман, Шевчук, В. Єфремов, М. Славинський, Д. Борисенко, Щербацький, В. Ілюченко, а рахунків: П. Дубрівний і О. Сімчук. Наука відбувалася щоденно від 7 до 8 год. вечора, крім суботи й неділі. Всіх викладів відбулося 101. Курс почато 4 вересня, а закінчено 10 жовтня 1916 року. Закінчило його 236 осіб із добрим успіхом.

Учасники курсів виявили добрі поступи в читанні, писанні і в рахунках, що ствердила окрема комісія Т-ва "Просвіта" при закінченні курсів.

П'ятий з черги курс зорганізувала "Просвіта" 15 листопада 1916 р. Записалося 56 осіб, закінчило курс 15 березня 1917 р. 48 осіб. Викладів було 56. На курсі вчили: української мови Д. Борисенко і В. Шевчук, а рахунків — О. Сімчук.

Шостий курс зорганізовано 10 травня 1917 р. Записалося 98 осіб. Слухачів було поділено на дві групи. Вчили української мови Гр. Щербацький і Д. Борисенко, а рахунків — П. Дубрівний і О. Сімчук. 15 серпня 1917 р. закінчило курс 86 осіб, які виявили добрий поступ, що ствердила комісія "Просвіти".

Не зважаючи на несприятливі умови для ведення курсів, Просвітній секції й Т-ву "Просвіта" пощастило перевести 6 курсів, на які вписалося 759 осіб, а закінчило 615 осіб. На цих курсах вчили 16

фахових учителів, виключно полонені, під безпосереднім наглядом д-ра В. Сімовича і проф. Ст. Смаль-Стоцького. Викладів було 446.

КУРСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. В 2й половині грудня 1914 р. М. Гаврилко почав культурно-освітню роботу викладами з історії України. Спочатку полонені ставилися до викладів із великою обережністю й недовірям. Москалі, а також і наші "земляки", особливо підпрапорщики, які були з переконання чорносотенцями, організовано виступали проти цих викладів. Досить часто під час викладу робили демонстрації, обструкції, залякували слухачів, що по повероті додому всіх їх перевішають, якщо будуть ходити на виклади "австрійських шпигунів". Сама поява в таборі Михайла Гаврилка викликала велику лють москалів і чорносотенців. На одному з вечірніх викладів Миколи Голубця був кинутий через вікно камінь. На щастя, камінь оминув викладача (цей камінь передано до музею СВУ у Відні), і виклад було доведено до кінця. М. Голубець переважно читав і пояснював твори наших письменників, а також читав історію України, користуючись підручником Аркаса.

Не вважаючи на всі заходи чорносотенців і москалів, виклади відбувались систематично, і з кожним днем притягали щораз більше нових слухачів. Часом аудиторія числила до 500-600 людей.

Починаючи з січня 1915 р., такі самі виклади почали відбуватися в II-му таборі. Зрозуміло, що спочатку виклади мали доривочний характер. Відбувались вони по бараках, де мешкали полонені. Але з приходом до табору для культурної праці д-ра В. Сімовича, вони набули плянового характеру в цілому ряді систематичних курсів.

При кінці січня 1915 р. М. Гаврилко виїхав із табору, прочитавши історію України до козацької доби. Провід курсу перебрав В. Сімович, закінчивши його з кінцем травня 1915 р. Всіх викладів було: М. Гаврилка — 22, М. Голубця — 10, д-ра В. Сімовича 24, разом 56. Слухачів було коло 200 осіб.

14 червня 1914 р. Просвітній Відділ зорганізував систематичний курс історії України, на який записалось понад 300 полонених. Наука відбувалася двічі на тиждень — у вівторок і четвер — від 7 до 9 год. вечора. Курс провадив В. Пачовський, але з початком вересня він мусів виїхати з табору, і дальший провід курсу перебрав д-р В. Сімович. Курс закінчився з кінцем жовтня 1915 р. вже в лагіднішій атмосфері. Вороги самостійности України побачили, що всякі залякування, демонстрації, каміння і т. п. не помагали, тому вони цю акцію припинили. Всіх викладів було: В. Пачовського 18 і д-ра В. Сімовича 32, разом 50.

З листопада 1915 р. почато третій з черги, популярний курс історії України. Керівником його був д-р В. Сімович. Наука відбувалася тричі на тиждень — у понеділок, середу й п'ятницю, від

8 до 10 год. вечора. Курс був призначений для загалу табору. Відвідували його переважно селяни, в числі до 500 осіб. Викладали на цьому курсі вчителі зпоміж полонених, члени Суспільно-Просвітнього гуртка й слухачі курсу української мови, під особистим доглядом д-ра В. Сімовича. Для цього курс було поділено на періоди: Початки історії і княжа доба — Ю. Мочульський; Галицько-Волинська держава — Ів. Лазько; Литовська доба — Чуб; Початки козащини — В. Степанович; Культурний рух — д-р В. Сімович; Часи Сагайдачного — Ю. Балицький; Часи Хмельницького — В. Шевчук; Часи Дорошенка — Ів. Лазько; Часи Мазепи — К. Голобродський; Гетьманство — Ю. Мочульський; Коліївщина — Ф. Шевченко; Історія Запорізької Січі — О. Лошаченко.

Після кожного викладу відбувалася конференція, на якій обговорювалося позитивні й негативні сторони викладу. Всіх викладів було 48. Виклади відбувалися переважно при скіоптиконі. Курс закінчено при кінці лютого 1916 р.

19 травня 1916 р. знов зорганізовано курс історії України. Наука відбувалася тричі на тиждень — у вівторок, четвер і суботу — від 8 до 9 год. вечора. Керівником курсу був полонений учитель М. Славинський, а допомагали йому полонені В. Ілюченко, О. Кобець, К. Даниленко. Учасниками курсу були переважно селяни-хлібороби, в кількості 150 осіб. 16 серпня 1916 р. при реорганізації товариств у таборі, цей курс перебрало Т-во "Просвіта". Курс закінчено з кінцем лютого 1917 р. Всіх викладів було 92 з них: М. Славинського 32, О. Кобця — 24, К. Даниленка — 18, В. Ілюченка — 18.

З кінцем березня 1917 р. "Просвіта" зорганізувала популярний курс історії України для всіх полонених, що перебували в таборі й бажали його відвідувати. З вибухом революції в Росії й відновленні Української Державности, полонені почали масово записуватись на курс, щоб пізнати минувшину свого народу. Записалось понад 500 осіб. Провід курсу взяв у свої руки проф. Ст. Смаль-Стоцький, а допомагали йому полонені М. Славинський, М. Лозовик, Г. Щербацький, В. Шевчук і П. Дубрівний. Курс закінчено в кінці 1917 р. Наука відбувалася правильно тричі на тиждень у понеділок, середу й п'ятницю, від 8 до 9 год. вечора. Всіх викладів було 98; проф. Ст. Смаль-Стоцького 14, М. Славинського 28, Г. Щербацького 16, М. Лозовика 15, В. Шевчука 13 і П. Дубрівного 12. Виклади відбувалися при світляних образках (скіоптикон). Фреквенція на викладах була велика.

Крім регулярних курсів, досить часто відбувались окремі виклади, які з'ясовували певну або важливу подію з історії України.

22 лютого 1918 р., в зв'язку з виїздом активних членів "Просвіти"

до української армії, що формувалася з полонених у Володимирі-Волинському, Т-во було зліквідоване, і всі курси припинено.

Однак, життя показало, що "Просвіта" мусіла відновити свою діяльність. В квітні 1918 р. знову почалися щоденні виклади з історії України для офіцерів і козаків, які прибували до табору, як добровольці української армії. Звичайно викладав на цьому курсі проф. Ст. Смаль-Стоцький, а допомагали йому д-р О. Охримович і д-р Р. Домбчевський та полонений Ф. Шевченко. Всіх викладів за час ліквідації табору відбулось понад 70, а учасники курсу раз-у-раз змінювалися з відходом транспортів вояків до Володимира-Волинського й прибуванням до табору нових добровольців до армії. Всіх систематичних курсів з історії України відбулося 6, викладів було 414, а слухачів — понад 1.800 осіб. Вчили на курсах із Просвітнього Відділу 7, а з полонених 16 осіб.

Виклади з історії України відіграли величезну роль в національному освідомленні полонених.

КУРСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. 15 січня 1915 р. почато курс української мови д-ром Василем Сімовичем. Мета курсу — підготувати викладачів української мови для культурно-освітньої роботи в таборах полонених. На курс приймалось осіб із відповідною освітою — переважно вчителів, агрономів, урядовців і студентів. Спочатку слухачів було 32, а з приїздом у червні полонених із табору Кніттенфельд, кількість слухачів зросла до 80 осіб. З II-го табору на виклади постійно приходило 20 осіб за окремою перепусткою комендантури табору. Виклади відбувалися регулярно двічі на тиждень — у понеділок і четвер, від 10 до 12 год. ранку.

ПРОГРАМА КУРСУ. Історичний огляд української філології. Становище української мови серед слов'янських мов. Українські діалекти. Перегляд усіх українських правописів — від Максимовича почавши. Основи правопису. Звучня. Найважливіші звукові закони, що привели до практичного застосування їх до теперішнього правопису. Найважливіші правила із складні. Іменники. Прикметники. Відмінювання. Дієслова. Відміни дієслів. Займенники. Числівники. Прислівники. Прийменники. Синтаксис. Особливу увагу звернуто на диктат, що відбувався кожного викладу.

У вересні, через виїзд д-ра В. Сімовича, навчання на курсі тимчасово припинилося і відновлено його з поверненням д-ра В. Сімовича в перших днях жовтня.

Від серпня слухачі курсу, переважно вчителі, давали практичні лекції української мови на нижчому курсі. Після кожної лекції відбувалася конференція, де обговорювалось позитивні й негативні сторони лекції. Курс закінчено 4 листопада 1915 р. Всіх викладів

було 64. Особи, які слухали курс із самого початку, відбули іспит, виявивши, що вони добре опанували матеріял. Кандидати на викладачів української мови мали дати ще по одній показовій лекції.

Одночасно з цим вищим курсом, відбувався від 13 червня 1915 р. нижчий курс української мови для менше підготовлених осіб. На курс записалося 92 особи, яких поділено на 3 групи. Навчання відбувалося тричі на тиждень: у вівторок, середу й п'ятницю, від 5 до 6.30 год. вечора. Курс провів д-р В. Сімович, а допомагали йому полонені вчителі Іван Лазько, Юрко Мочульський і Кость Голобродський. На цьому курсі, крім найголовніших правил правопису, граматики й диктату, впроваджено ще читання творів українських письменників, щоб навчити учнів правильно читати. Курс закінчено 28 жовтня 1915 р. Всіх викладів у трьох групах було 96.

Третій з черги курс української мови відкрито 19 листопада 1915 р. На курс записалося понад 140, переважно селян-хліборобів. Учасників курсу поділено на 3 групи. Навчання відбувалося регулярно двічі на тиждень, у вівторок і четвер, від 6 до 8 год. вечора. Курс провадили полонені вчителі Микола Лозовик, Гриць Щербацький і Павло Дубрівний, під наглядом д-ра В. Сімовича. Учасники курсу робили писемні вправи, вчилися правильно читати. На прохання слухачів, було подано найважливіші граматичні правила. Учні радо відвідували виклади й виказували добрі успіхи. Курс припинено з кінцем лютого 1916 р., бо майже всі учасники курсу виїхали з табору на роботи. Викладів у 3-х групах відбулося 84.

16 серпня 1916 р. Т-во "Просвіта" відкрило курс української мови для всіх таборян, які бажали навчитись української мови. Записалося 72 особи, переважно селяни. Навчання відбувалося двічі на тиждень — у вівторок і четвер, від 8 до 10 год. ранку. Курс провадив до кінця жовтня 1916 р. д-р В. Сімович, а від листопада 1916 р. заступив його проф. Ст. Смаль-Стоцький, якому допомагали полонені О. Кобець та В. Ілюченко. Курс закінчено з кінцем лютого 1917 р. Всіх викладів було 58, з них д-ра В. Сімовича 22, проф. Ст. Смаль-Стоцького — 10, О. Кобця — 14 і В. Ілюченка — 12.

25 березня 1917 р. "Просвіта" знову відкрила курс української мови. З вибухом революції в Росії й відновленням самостійної української держави, таборяни масово почали вчитися української мови. На курс записалося понад 250 осіб. Їх поділено на 5 груп. Курс провадив проф. Ст. Смаль-Стоцький, а допомагали йому полонені М. Славинський, Гр. Щербацький, М. Роговий, П. Дубрівний і Д. Борисенко. Навчання відбувалося регулярно тричі на тиждень — у понеділок, середу і четвер — від 10 до 11.30 год. ранку. Курс закінчено з кінцем грудня 1917 р. Викладів на всіх групах було 310.

22 лютого 1918 р. "Просвіта" зліквідована, а тим самим

припинилися курси, бо всі активні працівники зголосилися добровільно до української армії і виїхали з першим курінем "Оборони Рідного Краю" до Володимира-Волинського. Цей курінь був підставою організації Першої Козацько-Стрілецької Дивізії (Сіро-жупанників).

Але в травні 1918 р. почали прибувати до Фрайштадту добровольці до української армії. Виникла потреба відкрити знов курс української мови. Навчання відбувалося щодня, але слухачі постійно мінялися. Вчили на цьому курсі проф. Ст. Смаль-Стоцький, д-р О. Охримович, д-р Р. Домбчевський і полонений Федір Шевченко. Курс тривав аж до ліквідації табору в червні 1918 р. Всіх курсів було 5, викладів 642, слухачів 834; вчили на курсах із Просвітнього Відділу 4, і полонених 13.

КУРС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. Виклади з історії української літератури відбувалися з самого початку існування табору. Почав їх Микола Голубець. Одначе, перший систематичний курс зорганізував д-р В. Сімович 1 липня 1915 р. Слухачі вищого курсу української мови виявили бажання прослухати курс історії української літератури й запросили д-ра В. Сімовича прочитати їм такий курс. На курс записалися всі слухачі вищих курсів української мови, в числі 80, переважно інтелігенти; учителі, агрономи, урядовці і студенти. Навчання відбувалося регулярно щотижня в п'ятницю, від 10 до 12 год. дня до вересня. 3-го вересня д-р Сімович виїхав із табору й курс припинено, і тільки з його поворотом 15 листопада виклади відновлено. Відбувалися вони по 2 години на тиждень. Курс закінчено з початком березня 1916 р. Всіх викладів було 32. Іспити показали, що курсанти досить добре орієнтувалися в проробленому матеріалі. Пізніше деякі учасники цього курсу, а саме Ю. Мочульський, О. Лошаченко, І. Лазько, О. Кобець, М. Лозовик, В. Ілюченко, В. Степанович самі робили популярні виклади з історії української літератури для загалу таборян.

ПРОГРАМА КУРСУ. Що таке література й історія літератури? Поділ її на доби. Характеристика першої доби. Усна народна творчість. Обрядова поезія. Літопис — порівняння українських літописів із московськими; Візантійська культура. Кирило й Методій. Церковно-слова'янська мова. Збірники "Златая цеп", "Ізмарад" та ін., "Слово о полку Ігореві".

Причини, що довели у XVI-XVII ст. до відродження української літератури. Гуманізм і реформація та їхні впливи. Розвиток друкарень в Україні в XV й XVII ст. Переклади св. Письма. Пересопницька євангелія з 1556-1561 рр. Острог, як культурний осередок; значення його в науковому й літературному житті. Роля письменників так зв. Острозької школи. "Острозька Біблія". Характе-

ристика роботи братства. Львівська братська школа. Історія Могиллянської Академії. Її культурне значення для України. Граматика Смотрицького. Релігійна унія 1596 р. і вплив її на зріст українського письменства. Характеристика народних пісень. Пам'ятки віршованої літератури. Побутові й історичні вірші. Мандрівники. Драми. Шкільна драма. Історичні драми. Інтермедії. Вертеп. Думи. Козацькі літописи. Історія Русів. Сковорода. Характеристика політичного становища України в XVIII ст. Події в Західній Європі. Іван Котляревський. "Енеїда". Значення Котляревського для відродження українського письменства. Драматичні твори Котляревського. Характеристика "Харківської Громади". Харківський університет. Перші видавництва Харкова. Сатира Гулака-Артемовського. Громадська сатира Є. Гребінки. Вплив етнографічних збірників на українське письменство XIX ст. Характеристика і значення Ходаковського, Цертелева, Максимовича. Характеристика діяльності Павловського, Срезневського, Бодянського.

Вплив польсько-української школи (Залеський, Гошинський Падуро) на українське письменство й російських письменників (Пушкін, Рилєєв) і українців (Гоголь, Маркович) та їх вплив на українську національну свідомість. Квітка-Основ'яненко. Біографія, релігійний світогляд. Значення Квітки, як першого повістяря з селянського життя. Розбір його творів. Романтизм. Представники українського романтизму: Левко Боровиковський, Авмрозій Метлинський.

Галичина перед виступом М. Шашкевича. "Руська Трійця" (Шашкевич, Головацький і Вагилевич). "Русалка Дістровая". Микола Устиянович. Антін Могильницький. "Кирило-Методіївське Братство" Микола Костомарів, Тарас Шевченко — біографія. Твори Шевченка: балади, поеми: побутові й історичні, суспільні та політичні. Пантелеймон Куліш. Його твори. Петербурзька "Основа". Київська "хлопоманія". Оживлення літературного життя у Львові. Марко Вовчок. Біографія. Аналіз її творів. Ганна Барвінок. Олекса Стороженко. Леонід Глібів. Степан Руданський. Анатоль Свидницький. Громада письменників — "народовців" у Галичині. Павлин Свенціцький (псевдонім Павло Свій), Данило Лозинський і Стахурський. Омелян Огоновський, Кирило Устиянович.

Доля Буковинської України. Юрій Федькович. Аналіз його творів. Сидір Воробкевич. Яків Щоголів. Іван Манжула.

Сімдесяті роки на Придніпрянщині. Потебня, Павло Житецький, Вол. Науменко, Кость Михальчук — мовознавці; Павло Чубинський і Драгоманов — етнографи; Володимир Антонович — історик. Валуєвський обіжник з 20 липня 1863 р. Олександр Кониський. Іван

Нечуй-Левицький. Аналіза його творів. Панас Мирний. Аналіза його творів. Борис Грінченко. Михайло Старицький, Марко Кропивницький. Карпенко-Карий. Михайло Драгоманов.

16 серпня 1916 р. "Просвіта" зорганізувала популярний курс історії української літератури для всіх членів української організації. Слухачів на курсі було коло 300 осіб. Навчання відбувалося двічі на тиждень у понеділок і четвер, від 8 до 9 год. вечора. Слухачі дуже цікавилися викладами й охоче їх відвідували. До кінця жовтня 1916 р. провадив курс д-р В. Сімович, а з листопада 1916 р. перебрав його і провадив проф. Ст. Смаль-Стоцький до кінця лютого 1917 р. Всіх викладів д-р Сімович мав 21, а професор Ст. Смаль-Стоцький 32, разом 53. Учасників курсу було коло 300 осіб.

25 березня 1917 р. "Просвіта" зорганізувала знову популярний курс із історії української літератури для загалу таборян. Відвідувало цей курс постійно понад 250 осіб. Навчання відбувалося регулярно двічі на тиждень — у вівторок і п'ятницю від 8 до 9 год. вечора. Курс провадив проф. Ст. Смаль-Стоцький, а допомагав йому полонений Микола Лозовик. Закінчено курс 10 грудня 1917 р. Всіх викладів відбулось: проф. Ст. Смаль-Стоцького 30, М. Лозовика 36, разом 66.

Крім систематичних курсів, читалося ще лекції з історії української літератури на вчительських курсах і для членів Т-ва "Січ", а головню прочитано багато лекцій на так званому загальному читанні.

5 травня 1918 р. "Просвіта" зорганізувала два курси: 1) популярний, для вояків-добровольців української армії, і 2) вищий — для офіцерів. Навчання відбувалося регулярно щодня в ранні години. Для вояцтва читав лекції полонений Ф. Шевченко, а для офіцерів — проф. Ст. Смаль-Стоцький. Курс тривав до ліквідації табору в червні 1918 р.

Всіх курсів історії української літератури відбулося 5, викладів — 249, слухачів було понад 1.000 осіб. На курсах викладали 3 члени з Просвітнього Відділу і 2 полонені.

До курсів з історії української літератури слід зачислити окремі виклади проф. Ст. Смаль-Стоцького з Шевченкознавства. Всіх викладів було 14; вони тишились у таборян великою популярністю. Відвідувало їх 1.000 осіб.

КУРСИ ДЕКЛЯМАЦІЇ Й ВИРАЗНОГО ЧИТАННЯ. 20 жовтня 1915 р. прибув до табору для культурно-освідомної праці Яцко Остапчук, — посол до австрійського парламенту. Він почав в обох таборах переведенням двох деклямаційних вечорів: 24 і 30 жовтня 1915 р. Обидва ці вечори були великою несподіванкою для полонених. По вислуханні деклямацій Шевченкових поем "Кавказ", "До Основ'яненка", "Невольник", "Гонта в Умані" й поеми Колесси:

"Смерть гетьмана Павлюка", розходились полонені в піднесеному та бадьорому настрої. І просили частіше вшаштовувати такі вечорі, а багато з полонених хотіло навчитися деклямувати й просили відкрити курс деклямації.

27 жовтня 1915 р. Я. Остапчук почав провадити такий курс. На нього вписалося 12 осіб. Навчання відбувалося тричі на тиждень, у вівторок, середу і п'ятницю. Проробляли, головним чином, Шевченкові поеми, твори Руданського, байки Глібова. З кінцем грудня Я. Остапчук, за дорученням СВУ, мусів виїхати до таборів полонених у Німеччині, і курс припинено. Всіх викладів було 28.

Другий курс деклямації й виразного читання провадив проф. Ст. Смаль-Стоцький. На курс записалися майже всі члени драматичного Т-ва імени Ів. Котляревського, в числі 48 осіб. Курс почато в липні 1916 р. Навчання відбувалося в середу від 10 до 12 год. На курсі проробляли твори Т. Шевченка, Ів. Франка, Ст. Руданського, Л. Українки та інших, а на курсі виразного читання — драматичні твори Тобілевича, Грінченка, Карпенка-Карого й інших. Курс тривав до кінця грудня 1917 р. Всіх викладів було 54.

Час-до-часу учасники курсу влаштовували літературні вечорі, на яких курсанти читали й деклямували уривки з творів українських письменників. Ці вечорі притягали багато слухачів — звичайно, аудиторія числила понад 400 осіб. Ось програма одного такого вечора:

"Мати в творах Шевченка", на основі поем: Катерина, Утоплена, Русалка, Відьма, Марія й Неофіти та Наймичка. Викладач порівнював "Сердешну Оксану" з "Катериною" Шевченка і характеризував Олесю Марка Вовчка. Потім ішли деклямації курсантів і виступи хору, в супроводі оркестри під диригентурою о. Е. Турули. Таких вечорниць під час курсу відбулося 16.

КУРС НІМЕЦЬКОЇ МОВИ. Навчання німецької мови почалося вже з заснуванням табору, в листопаді 1914 р. Але систематично й регулярно поставлено його в січні 1915 р. Перший курс зорганізував і провадив Осип Безпалко. Записалося на нього понад 150 чоловіків, але з різних причин (непідготованість, а найголовніше поборювання репресій царської влади тощо) залишилось і з успіхом закінчило курс 86 осіб. Навчання провадилося щодня від 8 до 10 год. ранку за підручником Глібовицького, а практично — за методою Берліца. Трохи часу присвячувалось писанню, але більше уваги зверталось на само розмову.

Хоч навчання велося німецькою мовою, проте, слухачі багато скористали з нього, засвоюючи перед тим правила української граматики і при звичаївшись до того, що можна викладати і вчити українською мовою.

В серпні 1915 р., на доручення СБУ, О. Безпалко виїхав для роботи між полоненими в українських таборах до Німеччини. За весь час мав він 148 викладів. Деякі з його учнів розмовляли вже досить поправно по-німецькому.

З від'їздом О. Безпалка, курс 9 серпня 1915 р. перейняв і далі провадив д-р М. Чайковський. В серпні відбулося 14 викладів. Учні настільки засвоїли німецьку мову, що могли вже читати новелі Чехова в німецькому перекладі.

У вересні, через виїзд великої кількості полонених на польові роботи, забракло сил на внутрішні таборові роботи й тому комендантура табору наказала, щоб учні курсу ходили на таборові роботи. Через те було обмежено навчання німецької мови до трьох лекцій на тиждень. Одначе, й цього не вдалося здійснити, бо через різні непорядки й непорозуміння в таборовій комендантурі, учнів ганяли щодня на роботи. Тому у вересні відбулось лишень два виклади. Просвітній Відділ був змушений припинити на деякий час усі курси — аж до листопада 1915 р. Але вже 20 листопада курс німецької мови відновлено. Навчання відбувалось чотири рази на тиждень. В листопаді й грудні разом відбулося 18 викладів. Курс закінчено з кінцем грудня 1915 р. Учні поправно розмовляли, читали й писали по-німецькому.

З кінцем травня 1915 р. організовано два курси для початківців. Навчання в обох таборах відбувалось щодня від 8 до 10 год. ранку — в I-му в музичному бараці вчив д-р О. Охримович, у II-му, в церкві, записалось на курс понад 200 осіб, не зважаючи на погрози, залякування й насмішки "істинно-руських патріотів". Курс у II-му таборі провадили д-р В. Сімович.

Навчання на цих нижчих курсах відбувалось за методою Берліца, при чому зверталось велику увагу на українську граматику, тому учні одночасно вчилися й української мови.

В червні-серпні навчання йшло нормально. Учні виказували чимраз більші успіхи. Вони вже почали читати легенькі оповідання, а також воєнні звіти з німецьких газет. Лектори зауважували, що навчання німецької мови, крім самого знання мови, приносило полоненим і дещо більше розбуджувало в них зацікавлення наукою взагалі та дуже додатно впливало на їхнє національне й громадське освідомлення. Спочатку на курсах німецької мови майже всі учні розмовляли між собою по-українському, були байдужі до національного питання, а вже в серпні всі без винятку почали ходити на всі доповіді, улаштовувані Просвітнім Відділом, і записалися в члени Суспільно-Просвітнього Гуртка.

Виклади німецької мови часто відвідували гості — чужинці, як от

офіцери з Пруссії, генерал із Інсбруку та інші, які з признанням висловлювались про гарні успіхи учнів.

У вересні-жовтні навчання на курсах майже припинилося, бо учнів брали на таборі роботи, як про це вже згадано вище.

14 листопада 1915 р. курси знову відновлено. Виклади відбувалися нормально: в I таборі чотири на тиждень, від 3 до 5 год., а в II-му таборі 5 разів на тиждень, теж від 3 до 5 год. дня. Закінчено курси з кінцем грудня 1915 р. Всіх викладів д-р Охримович мав у I таборі 180 (216 годин), курс закінчило 68 осіб, а д-р Сімович у II-му таборі мав 113 викладів (226 годин). Курс закінчило 128 осіб.

14 травня 1916 р. знову організовано два курси німецької мови: вищий, для тих, що вже трохи знали німецьку мову, і нижчий — для початківців. Навчання на обох курсах відбувалося регулярно тричі на тиждень, у понеділок, середу й п'ятницю, від 8 до 10 год. ранку. На вищий курс записалося 68 осіб. Викладав на ньому д-р М. Чайковський. Всіх викладів було 36. На нижчий курс записалося 78 осіб. Викладав д-р Р. Домбчевський. Викладів було 36. Курси тривали до половини серпня 1916 р.

12 серпня зреорганізовано просвітню працю, що її провадила Просвітня секція Суспільно-Просвітнього Гуртка. Засновано автономне статутове товариство "Просвіта" ім. Михайла Драгоманова.

28 серпня 1916 р. відкрила "Просвіта" три курси німецької мови: вищий — слухачів 62, вчитель — д-р М. Чайковський; середній — слухачів 75, вчитель д-р Р. Домбчевський; нижчий — слухачів 86, вчитель д-р О. Охримович.

Навчання на всіх курсах відбувалося нормально тричі на тиждень, у понеділок, середу й п'ятницю, від 8 до 10 год. ранку. Курси тривали до 22 квітня 1917 р. Викладів відбулося на вищому курсі 89, курс закінчило 48 осіб, на середньому — 83 виклади, курс закінчило 69, на нижчому 92 виклади, закінчило 73 особи.

Від травня 1917 р. до ліквідації табору влаштовано було ще кілька курсів німецької мови. Вчили на них д-р Р. Домбчевський і д-р О. Охримович. Однак, навчання на цих курсах відбувалося не систематично, з перервами. Полонені й працівники СВУ жили в таборі під враженням закінчення війни й мирного договору України з осередніми державами в Бересті. Актуальною справою стала організація військових формацій для оборони Рідного Краю.

Загалом курсів німецької мови було 8, на курси записалося 792 особи, закінчило 646; викладів відбулося 739; вчило 5 співробітників Просвітнього Відділу.

КУРСИ РАХУНКІВ (АРИТМЕТИКИ). Просвітня секція Суспільно-Просвітнього Гуртка и Т-во "Просвіта" провели цілий ряд курсів із

рахунків. На курсах учили вчителі за фахом, виключно полонені і члени Просвітньої секції СПГ та "Просвіти".

Кількість учнів і викладів бачимо з нижче поданої таблиці:

Порядковий № курсу	Час тривання курсу	Число слухачів	Число викладів	Прізвище вчителя
1.	1. XII. 1915			
	28. IV. 1916	56	85	Соз. Басок.
2.	3. XII. 1915			
	5. V. 1916	67	87	Ю.Мочульський
3.	25. V. 1916			
	8. VII. 1916			
	Вищий курс	52	62	П. Дубрівний
	Середній	63	65	О. Сімчук
	Нижчий (початк.)	72	65	В. Ілюченко
Три курси Т-ва "Просвіта"				
4.	12. VII. 1916			
	31. XII. 1916			
	Вищий курс	74	86	П. Дубрівний
	Середній (2 групи)	105	86	П. Шиман і Г. Щербацький
5.	5. II. 1917			
	15. IX. 1917			
	Вищий курс	55	72	П. Дубрівний
	Середній	62	72	В. Шевчук
	Нижчий (почат.)	64	75	О. Сімчук
6.	7. XI. 1917			
	15. II. 1918			
	Вищий курс	65	88	П. Дубрівний
	Нижчий (поч.)	52	88	О. Сімчук
Разом				
6		787	931	8

На вищий курс приймалося учнів, які закінчили народну школу й були ознайомлені з 4-ма діями в обсягу цілих чисел. На середній — тих, що вже трохи орієнтувалися в рахунках, а на нижчий (початківців) — малописьменних, або зовсім неписьменних. Навчання відбувалося систематично, щодня по одній годині вранці або ввечері.

Ці курси користувалися особливою популярністю серед полонених. Не зважаючи на глузування й залякування чорно-

сотенців, полонені радо записувалися на курс і з великою охотою відвідували курсові виклади, а найголовніше — старалися не пропускати годин навчання. Досить часто виклади відвідували члени Просвітнього Відділу, головно проф. Ст. Смаль-Стоцький і д-р М. Чайковський, а також офіцери, які приїздили до табору для інспекції, в супроводі офіцерів таборової комендантури і членів Просвітнього Відділу.

Під час тривання курсу якась кількість слухачів з різних причин відпадала, але решта закінчувала курс із досить добрими успіхами.

На курсах зверталось особливу увагу на практичний бік навчання. Особливо цікавили учнів вправи з обрахуванням відсотків, перерахування мір, ваги й довжини, що вживалися в Росії, на метричну систему й обчислення площ ґрунту, що мав різну конфігурацію, найпростішою методою і т. д.

На вищому курсі пророблялося матеріал із повного курсу арифметики з додатком основ геометрії; на середньому закінчувано матеріал із звичайними й десяточними дробами числами, а на нижчому — всі 4 дії з цілими числами.

КУРС ФІЗИКИ. Перший систематичний курс фізики почав д-р Микола Чайковський для загалу таборян 15 вересня 1915 р. Виклади мали популярний характер, навчання відбувалося в понеділок і четвер, по пів години. Слухачів на курсі було коло 300 осіб.

ПРОГРАМА. Основи механіки: безвладність, сила, енергія; відосередня сила. Будова матерії. Кінетична теорія. Переміна енергії. Парова машина. Тиск повітря. Прикмети рідини. Аеростатика. Докази існування й тиснення повітря. Найважливіші гази. Барометри і значення їх. Різні прилади, що побудовані на тисненні повітря. Головні прикмети газів і рідин. Тепло. Різниця між теплом і температурою. Pomір тепла. Прості і складні машини. Осередок. Маятник. Межі частинкової сили. Умови рівноваги рідин. Основні відомості про світло, оптику й акустику. Основні відомості про електрику. Жарівка. Ампер, вольт. Телеграф. Телефон.

Під час викладу демонструвалось відповідні прилади, а коли чого бракувало, то малювалось крейдою на таблиці. Курс закінчено при кінці грудня 1915 р. Всіх викладів відбулося 36. Слухачі радо приходили на виклади й уважно слідували за ходом викладу.

Другий такий курс відбувся в часі від 4 вересня до 23 жовтня 1916. Слухачів було пересічно 65 осіб. Виклади відбувалися регулярно двічі на тиждень, в понеділок і п'ятницю, від 10 до 11.30 год. ранку.

Крім цих двох курсів, відбувся повний курс фізики, за програмою для середніх шкіл, на учительських курсах (42 виклади, слухачів 52).

Отже, всіх курсів фізики було 3, слухачів понад 400. Викладав на

всіх курсах д-р М. Чайковський, який з кінцем жовтня 1916 р. виїхав до Німеччини для культурної праці серед українців полонених, і курси з цієї причини довелося припинити.

КУРСИ ГЕОГРАФІЇ. За ухвалою Просвітнього Відділу, д-р М. Чайковський почав, в годинах загального читання, систематичний курс загальної географії 28 червня 1915 р.

ПРОГРАМА КУРСУ: математична географія (вид, величина і рух землі). Найважливіші відомості з фізичної географії та геології, фізичний огляд Європи. Політичний огляд Європи. Опис окремих країн. При описі України, звернуто особливу увагу на багатства української землі та значення її для російської держави.

Виклади були популярні, пристосовані до загалу полонених і супроводились світляними картинами за допомогою діяпозитивів із власної майстерні. Курси відбувались одночасно в обох таборах. В I таборі було 17 викладів, а в II-му — 16.

Полонені радо відвідували курси й уважно слідували за ходом викладу. Звичайно аудиторія складалася з 350-400 слухачів. Курси закінчено з кінцем серпня 1915 р.

Крім того, курс географії проведено на вчительських курсах.

КУРС КООПЕРАЦІЇ. Просвітній Відділ звернув особливу увагу на підготову кооперативних працівників, які змогли б у таборі набути знання застосувати на рідних землях по повероті з полону. З цією метою влаштовано ряд кооперативних курсів. Ціль курсу: 1) в'яснити суть, історію та головні основи кооперації; 2) дати в загальних рисах картину сучасного кооперативного руху, з особливою увагою на розвиток кооперації в Україні й Росії та в деяких найтипівіших країнах.

ПРОГРАМА:) Поняття кооперації та економічне значення її. Капіталізм. Кооперація капіталу і пролетаризація мас. Завдання кооперації; 2) історичний розвиток кооперації. Первісні форми кооперації. Кооперація, як свідоме суспільне явище. Овен, Фур'є, Рочдельські піонери, Шульце-Деліч, Райфайзен та інші; 3) Роди кооперативних спілок: **I. Консумційна кооперація:** а) ідея, історія, головні основи, цілі; б) консумпційні спілки в Англії, Росії та в інших країнах. **II Кредитова кооперація:** а) ідея й історія розвитку; б) кредитові спілки в Німеччині й Росії. **III. Продукційна кооперація:** а) ідея, надії та результати; б) продукційні спілки у Франції, Англії й Німеччині; в) продукційна кооперація на основі зорганізованої консумпції. **IV. Хліборобські спілки:** а) спілки для закупу засівного матеріалу, штучних угноень, сільсько-господарських машин; б) спілки для збуту с.-господарських продуктів: 1) без перероблення — збіжжя, городини, прядива, яєць, дробу, гусей, худоби; 2) з переробленням — молочарні, сироварні, овочарні, винарні й ін.; 3)

спілки для закупу й винайму землі; 4) хліборобські спілки в Данії, Італії й Німеччині. V; **Спілки робітників** для спільного виконання публічних робіт. **Будівельні спілки. Меліораційні спілки. Обезпеченеві спілки** з особливою увагою на асекурацію худоби.

Практичні вправи: заснування кооперативу — статут, переведення установчих і загальних зборів. Кооперативне книговодство: вписи до касової й товарової книг. Виготовлення балансу.

Перший курс із такою програмою відбувся в квітні-травні 1915 р. На курс записалося спочатку 48 осіб, але при кінці курсу кількість слухачів зросла, закінчило курс 65 осіб. Поза народними вчителями, агрономами й студентами та урядовцями, серед курсантів переважали селяни, колишні члени управ спілок і кооперативів на рідних землях. На курс пильно ходило і кілька москалів та жидів.

Серед учасників курсу було живе зацікавлення темою викладу, а не раз — дуже основне практичне знання про відносини в цій ділянці в Росії. По скінченні кожного викладу слухачі ставили різні запити, порушуючи дуже часто складні теоретичні питання, або подаючи при кожному роді спілок практичні приклади з свого досвіду. В дискусіях живу участь брали й селяни. Багато слухачів докладно записувало виклади. Навчання відбувалося щодня по 2 години.

На курсі викладали: д-р Володимир Левіцький — 24 години і д-р Осип Охримович — 17 годин. Курс мав велику популярність серед полонених. Вони просили Просвітній Відділ зорганізувати ще такий курс.

29 червня 1915 р. почалися одночасно виклади з кооперації на двох курсах — у I й II таборах. В I таборі вписалося 64 слухачі, а в II — 129. В I таборі курс був призначений для інтелігентних осіб і виклади мали більш академічний характер, а в II-му курс призначений для селян і робітників, тому виклади тут були популярні. Курси відбувалися двічі на тиждень, а кожний виклад тривав 2 години. Управителем курсу був д-р Левіцький, а йому допомагав д-р Осип Охримович. Курси серед полонених були дуже популярні, і учасники радо їх відвідували. Число слухачів на курсах збільшилось. Закінчило курс у I таборі 85 осіб, а в другому — 163.

Крім теоретичних викладів, відбувалися й практичні вправи: 1) підготовка до заснування споживчого кооперативу; 2) установчі й загальні збори кооперативу (як їх треба перевести); 3. книговодство кооперативи: книги — касова, товарова, асигнати, ліквідаційна; 4) інвентаризація; 5) річне рахункове замкнення.

Слухачі, для поглиблення свого кооперативного знання, просили добути для них відповідну літературу, головню — про хліборобські й молочарські спілки.

Курс закінчено у вересні 1915 р.. Всіх викладів відбулося: в I таборі 32 теоретичних і 7 практичних вправ, у II-му 24 теоретичних і 7 практичних вправ. З того д-р В. Левіцький мав теоретичних викладів 34 і практичних вправ 14 в обох таборах, а д-р Охримович — теоретичних викладів 22.

Під час тривання курсів виринула у слухачів думка заснувати в таборі споживчу кооперативу, де вони могли б здобути на курсах теоретичне знання застосувати на практиці. Просвітній Відділ радо пішов назустріч цьому бажанню, і д-р Вол. Левіцький узявся енергійно його здійснити.

В початках листопада почалась третя з черги серія подібних курсів у I й II таборах. В I таборі на курс записалося 185 осіб, а в II-му — 162. Навчання відбувалося так само двічі на тиждень, по 2 години виклад. Д-р В. Левіцький мав 35 викладів і 12 практичних вправ, з того в I таборі теоретичних 16 і практичних вправ 6, а в II-му таборі теоретичних викладів 19 і практичних вправ 6. Курс закінчено при кінці грудня 1915 р.

В наслідок цих курсів, у таборі 20 січня 1916 р. виникла кооперативна чайна "Власна Поміч", що діяла аж до ліквідації табору в червні 1918 р. (Див: "Д-р Осип Охримович: "Економічна база існування Фрайштадтського табору" в цьому збірнику).

На початку 1916 р. д-р Вол. Левіцький, з доручення СВУ, виїхав до таборів полонених українців у Німеччині, і курси тим часом припинено.

У вересні 1916 р. "Просвіта" зорганізувала курс кооперації для загалу таборян. Записалося на курс 125 осіб. Викладали д-р О. Охримович і полонений Пилипенко — кооператор із Харківщини. Виклади мали популярний характер, було їх 48 та 6 практичних вправ. Курс закінчено з кінцем листопада 1916 р.

Всіх курсів кооперації було 6, викладів: теоретичних 180, практичних вправ 32, слухачів 605, викладачів із Просвітнього Відділу 2 і 3-поміж полонених 1.

КУРС СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. За ухвалою Просвітнього Відділу, 28 червня 1915 р. почато курс сільського господарства. Курс обіймав теоретичну й практичну частину з хліборобства, лугівництва, годівлі с.-г. тварин та садівництва.

ПРОГРАМА З ХЛІБОРОБСТВА. Грунт. Типи ґрунтів. Чорнозем України. Осіння і весняна оранка. Глибина оранки. Оранка на-зяб. Підорювання стерні. Толока. Чорний і занятий пар. Гній — обірик. Збереження гною в гноярнях і під худобою в стайнях. Гноярні і збірники на гноївку. Вивіз гною весною, восени й зимою. Приорювання гною. Компост. Зелене угноєння (сидерація). Мінеральне угноєння: фосфорове, азотове й поташове (калійне).

Сумішки їх. Вапно. Застосування мінерального угноєння в польовому господарстві. Дикі рослини. Культурні с.-г. рослини. Походження сортів. Способи виховання сортів — шляхом добору і селекції. Дослідні стації у Швеції — зокрема Свалефська селекційна дослідна стація. Проект подібної дослідної стації в Києві. Організаційна сітка дослідних стацій в Україні. Сівозміна с.-г. культур. Застосування метеликоцвітних рослин у сівозміні. Засівний матеріал польових с.-г. культур. Підготовка його до засіву. Жито. Сорти його — ярові і озимі. Догляд за жито під час вегетації. Пшениця. Сорти її — ярові й озимі. Сорти, що найбільше надаються для України. Ячмінь, овес, просо, гречка. Сорти їх, засів і догляд під час вегетації. Кукурудза. Економічне значення її. Сорти кукурудзи. Засів і догляд. Поширення засівної площі кукурудзи в Україні і в Америці. Олійні рослини: льон, коноплі, соя. Годівельний клін. Засіви: ручний і сівалками. Шкідники с.-г. польових культур і боротьба з ними. Збір урожаю, молотьба, чищення зерна і переходування його. С.-г. машини: плуги, борони, сівалки, культиватори, триєри, молотарки тощо.

ПРОГРАМА ГОДІВЛІ С.-Г. ТВАРИН. Значення годівлі с.-г. тварин у народньому господарстві. Раси худоби: робочої, зокрема української, м'ясо-робочої, молочно-м'ясної та молочної. Корми об'ємисті та концентровані. Заготівля кормів, переховування та консервація їх. Мінеральні добавки до кормів. Годівля молочних корів за нормами. Контроля молочности. Молочарські спілки в Данії, Швейцарії. Огляд молочарських спілок в Україні й Сибіру. Бугаї-розплідники. Злучні пункти. Ліценція бугаїв. Годівля телят. Раси свиней на бекон і на солонину. Раси курей м'ясних і яйценосних. Раціональна годівля курей.

Одночасно провадилося два курси: в I й II-му таборах. Навчання відбувалося регулярно двічі на тиждень: у I таборі в понеділок і четвер, а в II-му — у вівторок і п'ятницю. Викладів на обох курсах відбулося з хліборобства 76, а з годівлі с.-г. тварин — 64. Виклади фахівців з-поміж полонених: 1) студент агрономії Київської Політехніки Володимир Степанович і агроном Кость Даниленко. Слухачів на обох курсах було 247 осіб.

Під час тривання курсу відбулося дві екскурсії для огляду німецьких господарств, де слухачі мали можливість навчати порівняти господарювання в Україні з німецьким.

ПРОГРАМА САДІВНИЦТВА. — Загальний огляд садівництва в Україні. Шкілки для вирощення добрих дичок, та як їх доглядати. Як треба з шкілкою поводитися. Пересаджування дичок із шкілки сіянців до розсадника. Догляд за ними в розсаднику. Маточні дерева, здоров'я їх і виховання. Способи зрізування черенків для окулівки і

щеплення. Виписка відповідних сортів черенків. Способи окулівки і щеплення. Догляд за шляхетними деревцями в розсаднику та пересаджування їх на постійне місце в розпланованому саду. Виводка (формування) з молодих деревець різних форм корони. Вибір і розпланування місця під сад. Підготівля ґрунту під сад. Посадка деревець. Нагляд над молодим садом від дня посадки до першого врожаю. Догляд за старим садом: корінем, штаблом і короною. Шкідники саду і боротьба з ними. Способи використання ґрунту поміж деревами.

Виклади відбувалися одночасно в I й II таборах. Усіх викладів в обох таборах було 58. Викладав фаховий садовод полонений Мирон Дяків.

ПРОГРАМА ЛУГІВНИЦТВА. — Природні сіножаті й пасовища. Поліпшення їх: зрізування купин, використання кущів, відводнювання відкритими ровами і шляхом дренажування. Боронування. Вапнування підкислих сіножатей. Угноєння: гноївкою, попелом, компостом і мінеральними (штучними) погноями. Пісівання трав. Основне поліпшення сіножатей — переорювання. Засів мішаних трав. Догляд під час вегетації. Косовиця. Зберігання сіна.

Виклади в I й II-му таборах відбувалися рівночасно. Всіх викладів в обох таборах відбулося 32. Викладав агрономічний староста, полонений Петро Хомич. Курс закінчено з досить добрим успіхом 18 грудня 1915 р. Учасниками курсу були переважно селяни-хлібороби, які дуже цікавилися викладами і старалися не пропускати їх.

КУРСИ ПАСІЧНИЦТВА. — 12 серпня 1915 р. Просвітня секція zorganizувала два курси пасічництва. Навчання відбувалося рівночасно в I й II таборах двічі на тиждень, у вівторок і четвер — до обіду в I таборі, а ввечері — у II-му.

ПРОГРАМА. — Історія розвитку пасічництва в Україні. Школа пасічництва Прокоповича в селі Пальчики, на Чернігівщині. Анатомія й фізіологія бджоли. Бджола робітниця, трутень і матка. Весняний перегляд бджоляних родин. Догляд за пасікою влітку. Природні і штучні рої. Медозбір. Підготівля бджоляних родин на зиму. Зимівля. Системи вуликів. Вироплення воску. Виріб штучної вошини. Пасічницьке приладдя. Хвороби та шкідники бджоли і боротьба з ними. Огляд медодайних рослин.

Курси закінчено з кінцем листопада 1915 р. Викладів в обох таборах відбулося 48. Слухачів було в I таборі 56, у другому — 72. Багато слухачів було з інтелігенції, головне — з учителів.

На бажання полонених був zorganizований 5 липня 1916 р. ще один курс, на який вписалося 90 осіб. Навчання відбувалося двічі на тиждень. Курс закінчено з кінцем жовтня 1916 р. Всіх викладів було 28.

Всіх курсів пасічництва було 3, на яких відбулося 76 викладів, слухачів — 238. Викладав полонений Кулинич, учитель за фахом і аматор пасічництва.

КУРС КОСМОЛОГІЇ. — Для членів "Соціального Клуба" (суспільного) д-р М. Чайковський прочитав курс космології.

ПРОГРАМА: Характеристика суті науки та причини виникнення її. Систематична історія людської думки. Початки науки й філософії. Філософія у орієнтальних народів і у греків від часів грецьких натурфілософів. Історія людської думки від софістів до християнства. Сократ. Платон. Аристотель. Виступ Христа й поширення християнства аж до того часу, коли християнство стало панівною вірою. Характеристика суспільних відносин кожної доби. Історія людської думки від християнства до XIX століття.

Курс тривав від 20 серпня до 6 листопада 1915 р. Всіх викладів було 18. Після кожного викладу провадилась дискусія. Слухачів було 150, переважно — інтелігенти.

Аналогічний курс відбувся і в II-му таборі в той самий час. Викладів було 22, слухачів — 75-80.

КУРС СОЦІОЛОГІЇ. — 10 серпня 1915 р. для членів "Соціального Клуба" д-р Р. Домбчевський почав систематичний цикл викладів про науку соціалізму.

ПРОГРАМА: Утопічний соціалізм. Соціалізм, як наука. Матеріалістичне розуміння історії. Передумови капіталізму — розвиток суспільств до капіталістичного ладу. Що таке капіталізм? Характеристика капіталістичного устрою. Картели. Трести. Кляси капіталістичного суспільства. Клясова боротьба. Соціальна революція. Поняття інтернаціоналізму й народности у соціальної демократії. Практична програма робітників у сучасних державах. Національне питання з становища історичного матеріалізму. Професійні організації в Росії. Соціалістичний інтернаціонал і сучасна війна. Національне питання з становища матеріалістичного розуміння історії. Погляд української соціал-демократичної партії на справу національної школи й автономії народу, в порівнянні з поглядом російської соц.-демокр. партії.

Після кожного викладу відбувалася жива дискусія. Курс проваджено одночасно в обох таборах. Навчання відбувалося раз на тиждень — вечорами. У I таборі було 16 викладів, при 80-90 слухачах, а в II-му — 15 викладів, слухачів 70-80.

Закінчено курс у половині грудня 1915 р.

КУРС РИСУВАННЯ Й МАЛЮВАННЯ. — В березні 1915 р. зорганізовано, на бажання полонених, курс рисунка й малювання.

В обох таборах записалося на курс 40 осіб, переважно інтелігенти. Навчання відбувалося регулярно: в неділю й середу, від 10 до 12 год. в I таборі, в четвер і суботу від 10 до 12 год. в II-му таборі.

Слухачів було поділено на дві групи: 1) вища кляса, до якої ввійшли особи, що вже мали деяке вміння рисувати й малювати, і 2) нижча — для початківців.

У вищій клясі були особливо талановиті й виявляли значні поступи учні Крищенко, Зубков і Десятовський, а в нижчій — Чупиря. Лектори присвячували їм особливу увагу.

Курс провадив артист-маляр Микола Голубець — член Просвітнього Відділу, а допомагав йому артист-маляр з-поміж полонених Юрко Балицький — абсолювент Паризької академії мистецтв.

В обох таборах відбулося 192 годин рисування і 286 — малярства. Крім практичного рисування й малювання, викладали на курсі теоретичні предмети: М. Голубець. Історія мистецтва — 72 години; Ю. Балицький Анатомія людини — 54 години.

Курс закінчено в грудні 1915 р. з досить добрим успіхом. Курсант Десятовський допомагав уже М. Голубцеві й Ю. Балицькому при розмальовуванні таборової церкви.

КУРСИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ. — На курсах викладав д-р О. Охримович.

ПРОГРАМА КУРСУ: Економічні науки взагалі. Історія політичної (національної) економії. Господарська продукція та основи її: природа, праця, капітал, земельна рента. Вартість продукту, ціна. Обмін. Конкуренція капіталу. Межі капіталізму в сільському господарстві. Аграрне питання. Аграрна програма російських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Організація продукції. Вільна конкуренція й монополі. Гіперпродукція. Промислові кризи. Акційні товариства, картелі, трести.

В I таборі курс почато 10 квітня 1915 р., а закінчено в жовтні 1915 р. Виклади відбувалися систематично двічі на тиждень, і кожний виклад тривав дві години (від 8 до 10 год. вечора). Всіх викладів було 39, слухачів — коло 150.

У II-му таборі курс почато в липні 1915 р. і закінчено в листопаді того ж року. Виклади відбувалися теж двічі на тиждень з тією самою програмою. Всіх викладів було 28, слухачів — коло 100.

Третій з черги курс політичної економії відбувся від 15 липня до 25 жовтня 1916 р. Виклади відбувалися двічі на тиждень. Викладав д-р О. Охримович. Викладів відбулось 36, слухачів було пересічно 90.

Як зазначає в своєму звіті лектор, виклади з політичної економії надзвичайно цікавили слухачів. Після кожного викладу відбувалася

жвава дискусія. Слухачів особливо цікавило аграрне питання, про яке дискусія тривала декілька вечорів.

Всіх курсів політичної економії відбулось 3, слухачів — 350, викладів 103.

На всіх курсах викладав д-р О. Охримович.

КУРС ДЕРЖАВНОГО ПРАВА. — Курс державного права почав д-р Р. Домбчевський 10 липня 1916 р. Навчання відбувалося двічі на тиждень — у середу й п'ятницю вечорами. Слухачів було понад 150. Курс закінчено 10 листопада 1916 р. Всіх викладів було 38.

УЧИТЕЛЬСЬКИЙ КУРС. — 28 березня 1916 р. Просвітній Відділ почав учительський курс для перекваліфікації вчителів та підготовки нових учительських кадрів для майбутніх українських народних шкіл, вдома, в Українській Державі.

На курс приймали, передусім, учителів, а також осіб, які мали відповідну підготову (принаймні, знання за 4 класи гімназії). Записалося на курс 52 полонених. Виклади відбувалися шкільною системою, за розкладом занять, щоденно від 8 до 11 год. ранку і від 1 до 4 год. по обіді.

Управителем курсу був д-р В. Сімович. На курсі викладалось такі предмети: Д-р В. Сімович: Українська мова — 32 години; Історія української літератури — 40 год.; Історія педагогіки — 28 год.; Психологія — 16 год.; Логіка — 12 год.; Методика навчання — 24 год.; Д-р О. Охримович: Всесвітня історія — 24 год.; Історія України — 28 год.; Д-р М. Чайковський: математика — алгебра — 36 год.; геометрія — 24 год.; тригонометрія — 12 год.; фізика — 42 год.; основи хемії — 8 год.; географія — 24 год.; біологія — 32 год.; д-р Р. Домбчевський: соціологія — 12 год.;

Кожний слухач був зобов'язаний протягом курсу перевести 4 практичні лекції на таборових курсах з української мови, рахунків, історії України, а зокрема — на курсі для неписьменних. Для цього слухач одержував матеріал (завдання), що його мав переробити на практичній лекції. На підставі цього матеріалу мусів він написати конспект своєї лекції. На практично-показовій лекції повинні були бути присутні всі курсанти, які слідкували за ходом лекції. Після лекції відбувалася конференція, на якій слухачі подавали критичні зауваження з приводу даної лекції. Практично-показові лекції були під керівництвом д-ра В. Сімовича.

12 жовтня 1916 р. д-р В. Сімович мусів, на доручення СВУ, відїхати до Німеччини для освітньої праці в таборах полонених українців. Керівництво курсу перебрав д-р М. Чайковський, а предмети, що їх викладав д-р В. Сімович, продовжував викладати проф. Ст. Смаль-Стоцький, що якраз прибув до табору.

Курс закінчено з добрим успіхом наприкінці грудня 1916 р.

ДОПОВІДІ, ВИКЛАДИ Й ПУБЛІЧНІ ДИСКУСІЇ

Крім систематичних курсів, відбулася низка доповідей і викладів на різні теми та публічних дискусій. Вони доповнювали освітню й національно-виховну роботу серед полонених.

ДОПОВІДІ В "СОЦІАЛЬНОМУ КРУЖКУ" НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕМИ. — 22 березня 1915 р. виголосив д-р О. Охримович, у присутності 1.000 полонених, доповідь на тему: "Економічні основи російської українофобії" Доповідь викликала велике зацікавлення серед слухачів.

Для прикладу, на якому рівні були ці доповіді, подаємо нижче основні думки, що їх порушив доповідач та перебіг дискусії.

Д-р Охримович доводив, що причини російської українофобії глибокі, передусім — економічного характеру. Це твердження обґрунтовував він статистичними даними, показуючи, яке величезне значення має Україна в господарському житті Росії, та розміри визиску Росією української території. Тому правлячі кола Росії за ніяку ціну не хочуть випустити зі своїх рук України. Так само думають поступові москалі, і тому ставляться з великою ворожнечею до самостійности України. І тому, в боротьбі за всеросійське визволення, ми не сміємо забувати, що ми, передусім — українці і мусимо одночасно боротися за права свого народу. Конституція — це ще не рівноправність народів. Багато можна навести прикладів, що й конституційні держави вміють гнобити інші національні народності не гірше ніж абсолютні.

Після доповіді почалася дуже жвава дискусія. Дискутанти поділилися на дві групи: робітники заводів і фабрик та кілька ітелігентів закинули доповідачеві "вузький націоналізм" і доводили, що подібними настановленнями розпоршуються революційні сили. В боротьбі з царатом на першому плані повинна стояти боротьба за конституцію, а конституція дасть національні права всім народам Росії, між ними й Україні.

Друга група обстоювала думку самостійности України. Селянин із Полтавщини Павло Гаценко сказав таке: "Ми вже маємо одну конституцію, яка москалям дала невеликі полегші, а нам, українцям — нічогосінько, навіть ні однієї народної української школи. Те ж саме може нам дати й друга конституція. В Китаї боролись за конституцію китайці й монголи, і здобули не лишень конституцію, але і республіку. В невдовзі китайці почали різати монголів. Україна відіграє надто важливу ролю в житті Росії, а тому нам нема чого сподіватися від конституційної Росії, якщо не станемо на власних силах. Ми бачимо, що де ходить про економічний інтерес, там високо-культурна й конституційна держава не вагається навіть перед найстрашнішими утисками підлеглого народу. Це роблять

англійці в Індії, або французи в Африці. Тому на першому місці повинна стати у нас боротьба за національні права”.

В результаті аудиторія признала слушність доповідачеві й тим дискусдантам, які стояли на ґрунті самостійности Української Держави.

12 квітня 1915 р. О. Безпалко виголосив реферат "Утопія", 16-го квітня — "Поняття історичного матеріалізму", 19 квітня — "Філософія середніх віків", 25 квітня "Приватна власність" 30 квітня — "Значення 1 травня", 4 травня "Характеристика капіталістичної продукції", 15 травня — "Форми робітничої боротьби". Разом 8 викладів, слухачів понад 200.

Темою "Слов'янофільство в Росії" слухачі теж дуже цікавились, відбулася жвава дискусія.

В червні 1915 р. д-р О. Охримович мав дві доповіді: "Українсько-польський спір у Галичині" й "Умови політичної незалежности України”.

Пересічно відвідувало виклади "Соціального Кружка" сто полонених. Слухачі завжди виявляли велике зацікавлення викладами, часто бували цікаві інтерпретації й дискусії на їх теми.

В липні відбулося 4 виклади д-ра О. Охримовича на теми: 1) Що таке українська справа? Провідна думка викладу: українська справа — це ніяка німецька чи австрійська інтрига (таку думку поширювали в таборі чорносотенці), а є це справа стара-престара; зміст її — повне визволення українського народу від усякого національного гніту й визвольнення української території від усякого економічного визиску. Виклад викликав дуже велике зацікавлення й жваву та широку дискусію; 2) "Мораль та основи її"; 3) "Державна церква" і 4) "Виникнення релігії”.

О. Безпалко мав 8 викладів, на яких обговорив низку політично-соціальних питань, а саме: самоуправа, свобода слова усного й друкованого, справа церкви, школи, мілітаризму, виборчі права, права парламенту, цензура у всіх проявах її, пресові закони, закони про товариства, професійні спілки тощо.

В серпні д-р М. Чайковський мав один виклад: "Початки науки і філософії у східніх народів і в Греції"; д-р Р. Домбчевський — один виклад на тему: "Українці повинні власними силами добиватися кращої долі". Як показала дискусія, виклад дуже зацікавив слухачів.

В. Пачовський мав 4 виклади на історичні теми: 1) "Значення історії для народу"; "Значення київської, галицької й волинської держави", 3) "польсько-литовський період", 4) "Козаччина під оглядом суспільним, релігійним і національним”

У серпні, в зв'язку з виїздом багатьох полонених на роботи, зменшилася не тільки кількість викладів, а й відвідування їх. В

попередні місяці ці виклади відвідувало понад 200 осіб, а в серпні — до 100. З кінцем вересня прибув до табору для культурно-просвітньої роботи Яцко Остапчук, посол до австрійського парламенту, і 30 вересня відбулися виклади його для членів "Соціального Кружка" про "Допомогу збаражців для російської революції" і д-ра Р. Домбчевського — "Спогади з виборчої кампанії в Галичині в 1907 році". Обидва ці виклади дуже зацікавили слухачів.

В жовтні 1915 р. д-р В. Левіцький мав 3 виклади: "Огляд становища в Росії з нагоди відстрочення Думи", "Уступлення Николая Николаєвича" й інші. Д-р О. Охримович мав в обох таборах 8 викладів, на яких обговорював аграрне питання взагалі, а зокрема розглянув аграрну програму російських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів. Слухачі дуже зацікавились земельним питанням. Після кожного викладу були дуже жваві дискусії, що тяглися по кілька годин. Приявних на викладах було до 150 осіб.

Посол Я. Остапчук мав 5 викладів на теми: 1) Політичні рухи галицько-українського селянства та значення їх для національного розвитку; 2) Націоналізація лісів, пасовищ, водних просторів і земельних багатств. Після викладів відбулася жвава дискусія. Полонені порівнювали своє становище з становищем галицького селянства і доходили висновку, що їм у жандармській Росії не так легко боротися за поліпшення своєї долі і за свої політичні права, як боролись їхні брати в Галичині.

15 листопада 1915 р. поет Карманський, що був гостем у таборі, поділився з таборняками думками про "Життя українців у Канаді". Виклад із цікавістю вислухало понад 400 осіб, а пізніше відбулася жвава дискусія. Слухачів надзвичайно зацікавило культурно-громадське й національне життя українців у далекій Канаді.

Полонений Ю. Мочульський прочитав доповідь: "Громадське життя". Д-р Р. Домбчевський: "Національне питання з становища історичного матеріалізму"; 27 листопада д-р О. Охримович: "Комунізм і колективізм". 1 грудня Я. Остапчук: "Страйк і бойкот"; 8 грудня: "Про мілітаризм".

На всіх цих викладах було понад 200 слухачів. Звичайно після викладів відбувалися жваві дискусії.

ЦИКЛЬ ВИКЛАДІВ ПРО ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В АВСТРІЇ

З початком червня 1915 р. д-р В. Левіцький почав для членів "Соціального Кружка" систематичний цикл викладів на тему: "Західно-українські землі в межах Австро-Угорщини". Мета викладів

– дати слухачам докладний і всебічний образ національного життя українського народу в Австро-Угорщині і, таким чином, познайомити їх із змістом і програмою нашого національного життя.

В програму викладів входили найголовніші теми:

1) огляд австрійської конституції; 2) загальні уваги про Галичину, Буковину й Закарпатську Україну (історія, географія, населення і т. п.); 3) Огляд політичної організації українців на цих землях; 4) Поліпшення організації в Галичині від 1848 р.; 5) українські політичні партії; 6) москвофільство в Галичині; 7) найважливіші політичні домагання і здобутки українського народу в Галичині (виборча реформа до парламенту й сойму, справа українського університету, поділ Галичини і т. п.); 8) Просвітні організації в Галичині: "Просвіта", "Січ" і "Сокіл", 9) українське шкільництво: приватні школи, педагогічні інституції і товариства; 10) Розвиток літератури, науки, мистецтва, друкованого слова, театр, співацькі й музичні товариства, музеї; 11) економічна діяльність; Т-во "Сільський Господар", Краєвий Ревізіонний Союзу, кооперативні спілки, Т-во "Дністер" і т. п.

Закінчено цей цикл з кінцем жовтня. Всіх викладів відбулось 21, при 100-120 відвідувачах. Після кожного викладу відбувалася дуже цікава дискусія, з якої було видно, що слухачі надзвичайно цікавилися життям-буттям нашого народу на західно-українських землях. Особливо велике зацікавлення викликало у слухачів москвофільство, соймова обструкція, акт 12 квітня, шкільництво, українські партії.

ПУБЛІЧНІ ДИСКУСІЇ НА ПОЛІТИЧНІ ТЕМИ

В листопаді 1915 р. д-р О. Охримович і Я. Остапчук вирішили влаштувати публічні дискусії. Мета — привчити полонених до публічних виступів. Перша така дискусія відбулася 6 листопада 1915 р. За субстрат до неї служив слабенько оброблений щодо форми й змісту реферат полоненого Почерпайла на тему: "Якого державного устрою треба нам домагатися?" В рефераті доповідач не згадував про національний утиск українців у Росії та про способи увільнення їх з-під цього гніту. Після реферату забрав слово д-р О. Охримович, вказуючи на національний утиск і україножерну політику російського уряду. Далі пояснив, що конституція не конче мусить дати народам російським національну рівноправність, покликуючися на західно-європейські держави. Особливу ж увагу звернув він і широко пояснив ідею автономії й самостійности України, підкреслюючи вищість другої форми, яка усуне національний гніт та економічний визиск Росією української території.

Потім почалася дискусія, в якій брало участь десять полонених, що обговорювали питання — автономія, чи самостійність України? Більшість промовців висловлювалися за самостійність. Противники

самостійности висували такі аргументи: непідготованість нашого народу, небезпеку конкуренції високорозвинених західніх сусідів, загроза завоювання України німецькими капіталами, утрата змоги користати з російських колоній — Сибіру і Зеленого Клину. Під час дискусії, яка тривала майже 3 години, настрої був дуже піднесений. Із слухачів, яких було до 600 чоловіка, до кінця дискусії ніхто з залі не виходив. Дискусію закінчив Я. Остапчук, подаючи дискусію вичерпні пояснення.

12 листопада відбулася політична дискусія на тему: "Наші мінімальні домагання". При цьому Я. Остапчук виголосив основну доповідь: "Про потребу реформи російського державного устрою". В дискусії полонені з натиском підкреслювали величезне значення рідної школи для свого народу, вживання рідної мови в урядах та ін. Далі теми до дискусій були: д-ра О. Охримовича: "Значення демократичного виборчого права "Чого нам домагатися по війні в Росії?"

Таких дискусійних вечорів було 18. Полонені дуже радо приходили на ці вечори та брали жваву участь у дискусіях. Відвідування звичайно доходило до 500-600 чоловіка. Провідники дискусійних вечорів д-р О. Охримович і Я. Остапчук у своїх звітах подають, що майже всі полонені промовляли логічно і досить гарною українською мовою.

Я. Остапчук іще виступав із доповідями: "Суть конституції" та "Свинська конституція" — про промову на одному збаражському вічі, яку виголосив неписьменний селянин Антін Грицюняк і яку, в обробці Івана Франка, перекладено на різні європейські мови.

З просвітнього Відділу в дискусійних вечорах брали участь також д-р Р. Домбчевський, д-р В. Левіцький та проф. В. Сімович.

БІБЛІОТЕКА

Початок бібліотеки в таборі датується кінцем листопада 1914 р. Союз Визволення України надавав величезного значення у національно-освідомній і культурно-просвітній роботі саме бібліотекам. Тому перший представник СБУ Михайло Гаврилко, поруч із викладами, головно з історії України, заклав у таборі бібліотеку для загального вжитку полонених.

Першим бібліотекарем був полонений Василь Клепач, за фахом учитель. З самого початку бібліотека містилася в одному з бараків, у дуже тісній кімнатці, в якій жив старший цього барака, за національністю москаль. Мешканці цього барака були невдоволені, що з інших бараків приходять люди по книжки, через що завжди був неспокій. За таких умов бібліотека не мала можливості широко розвинути і належно виконувати своє завдання. Справа покращала з прибуттям до табору в січні 1915 р. д-ра В. Сімовича. Він звернув

особливу увагу на належну організацію бібліотеки, як на один із найважливіших заходів для поширення національної свідомости серед полонених. Завдяки його заходам, комендантура табору приділила окремий барак, де містилася бібліотека для випозичання книжок і читальняна зала, де полонені читали часописи й де відбувалися виклади. З цього часу бібліотека працювала за певним регуляміном і почала відігравати незвичайно важливу роль в роботі серед полонених, — освідомній і культурно-національній. Зацікавлення читанням книжок було велике. Як подає бібліотекар у своєму звіті, книжок від 16 листопада 1914 р. до 16 квітня 1915 р. випозичено 5.858. Пересічно денно видавалося 56-57 книжок.

Крім того, багато книжок ішло без запису, бо довірочні особи брали собі до бараків і читали прихильним до української справи гурткам по 5-6 людей. Та ще й самі полонені обмінювалися між собою книжками, які на бібліотечних полицках ніколи не залежувалися, а весь час були на руках. Російських книжок, за якими був великий попит, видано 1.112, пересічно по 10 книжок на день.

В половині квітня 1915 р. бібліотеку поділено на два табори. В II-му таборі бібліотекарем був полонений Д. Корнятовський. Селяни питали і найбільше читали твори Ів. Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Руданського, Ол. Стороженка, Глібова, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Андрія Чайківського, історію України Аркаса, виклади про козацькі часи на Україні В. Антоновича.

Інтелігенція цікавилася більше творами В. Винниченка, Ів. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, історією України М. Грушевського й книжками Михайла Драгоманова. Євангелики дуже радо позичали євангелії та біблїї.

Але найулюбленишим і найбільш попитуваним був Шевченків Кобзар. Його завжди в бібліотеці бракувало. Вістник СВУ радо читала інтелігенція, хоча здавався він затяжким щодо змісту й мови. З російських книжок великий попит був на Шишка "Русская история", твори М. Горького, Тургенева, Л. Толстого, А Чехова. З брошур найбільше читалися видання СВУ: брошура Л. Цегельського "З чого виникла війна?", "Відомості про російську Україну", "Самостійна Україна" та д-ра Вол. Левіцького "Як живеться українському народові в Австрії?". З видань партії українських соціалістів-революціонерів Вольховського "Як мужик стався довжником" та Дікштайна "Хто з чого живе?". Видання партії українських соціал-демократів у Женеві: "Царі, пани та люди", Парвуса: "На оборону демократії проти царату" (для селян ця брошура була затяжка), брошури М. Михайленка (М. Лозинського): "Україна й Росія з

приводу теперішньої війни" і "Визвольні маніфести" надзвичайною популярністю серед полонених користувалися.

Дуже великий попит був на часописи. Особливо користувався популярністю тижневик "Свобода", натомість "Буковина", "Діло" були менш популярні. Полонені вважали ці органи "чорносотенними". Крім того, "Діло" мало важку мову. Взагалі ці часописи розбирались нарозхват, і їх завжди бракувало.

В бібліотечному каталозі були такі розділи: 1) красне письменство; 2) історичні; 3) наукові; 4) Політичні; 5) Природознавчі; 6) Економічні; 7) Сільсько-господарські; 8) Драматичні твори; 9) Бібліографія; 10) Журнали і календарі; 11). Релігійні.

На день 16 квітня 1915 р. інвентар бібліотеки нараховував 649 чисел. Із них деякі назви мали по 2-5 примірників. Російських книжок числилось за інвентарем 79 прим., німецьких 10, головно видання СВУ і шкільні підручники, а решта — українські.

До половини квітня 1915 р. завідував бібліотекою Василь Клепач, а потім перебрав її І. Десятовський, якому допомагав Федорців.

За весь час була двічі перевірка, яка виказала, що багато книжок пропало (позабирали і навмисне подерли, багато знайдено у виходках, дехто з висланих із табору ворогів української ідеї позабирав із собою) так, що число інвентаря дуже зменшилось.

Бібліотека випозичала книжки щодня по обіді, від 2 до 4 години. Від половини квітня до кінця червня випозичено книжок в обох таборах 3379 українських і 171 російських — пересічно на день по 41-42 книжки. Щодо кількості читачів, то вона сильно перевищувала кількість випозичених книжок, бо книжки часто читали гуртками, а крім того, читачі передавали книжки одні одним. З того для бібліотекаря виходила морока, тому Просвітній Відділ постановив, щоб читачі не передержували книжок понад тиждень і не передавали з рук до рук, бо через це книжки пропадали.

Від 25 червня 1915 р. бібліотеку в I таборі перебрав Федір Шевченко (внук по братові Т. Шевченка), за фахом учитель, а в роботі йому допомагав полонений Слюсарчук, теж учитель. Бібліотеку приміщено в окремому невеликому бараці. Пороблено деякі зміни в системі випозичання книжок і заведено іншу випозичальну книжку.

Бібліотека була відчинена щодня від 8 до 12 год. ранку.

З кінцем червня переведено остаточну організацію бібліотеки в II-му таборі. До неї ввійшли книжки з бібліотеки табору полонених українців у Кніттенфельді. Управу бібліотеки перебрав полонений з Кніттенфельду Іван Омельченко (учитель), а допомагав йому Корнятовський. В обох таборах заведено звичай випозичати часописи, а не роздавати їх.

В бібліотечних кімнатах відбувалися поза випозичальними годинами виклади для невеликої кількості слухачів. В I таборі відбувалися драматичні проби й сільсько-господарський курс.

В липні 1915 р. організовано **учительську бібліотеку**. За ухвалою Просвітнього Відділу, учительську бібліотеку перебрав д-р М. Чайковський. Він зібрав усі книжки, що були на руках членів Просвітнього Відділу й полонених учителів, і скаталогізував їх. Бібліотека нараховувала 202 назви в 245 томах.

Від 1 серпня 1915 р. книжки випозичувано виключно за реверсами.

За липень 1915 р. в обох таборах випозичено 5.739 книжок, пересічно по 185 книжок на день. В 2-й половині липня випозичено книжок менше, бо багато полонених виїхало на роботи. За дозволом голови Просвітнього Відділу, багато полонених, які їхали на роботу, дістали від бібліотекарів "Кобзаря", видання СВУ.

Бібліотекарі зауважують, що зацікавлення полонених книжкою значно зросло. Траплялися ще й такі випадки, що полонений брав книжку до читання і просив прізвища його в випозичальній книжці не значити, бо під впливом ворожої агітації боявся кари від російського уряду по поверті додому. А треба сказати, що ворожа агітація діяла постійно. Гасло СВУ — самостіности України — було великим більмом в очах ворогів української державности.

В серпні 1915 р. в обох таборах випозичено 3.322 книжки 1941-му читачеві; пересічно за день випозичалося 53-55 книжок.

З кінцем вересня 1915 р. учительська бібліотека нараховувала 212 назв у 238 томах. Випозичено з неї 81 том на 72 реверси. В листопаді всіх назв було 265. У вересні 1915 р. в обох таборах випозичено 1948-ми читачам 3.542 книжки, пересічно по 58-60 книжок на день.

Як подають бібліотекарі, зацікавлення читанням книжок зростало з кожним днем. Щодня прибували нові читачі. Помітне зацікавлення полонених із ділянки природознавства.

В жовтні 1915 р. випозичено в обох таборах 1695-м читачам 3.033 книжки.

З огляду на те, що вороги українського руху багато цінних книжок навмисне затримують довший час, постановлено, що книжок не можна передержувати понад два тижні.

В листопаді 1915 р. в обох таборах випозичено 1.944-м читачам 3.698 книжок, щодня по 60-62 книжки.

На прохання о. Омеляна Гнідого, дозволено бібліотекарям випозичати книжки хворим у шпиталі.

Багато полонених боялися подавати свої прізвища з наведених

вище причин, а хотіли книжки читати, тому заведено для них систему номерів карток.

До бібліотеки надійшло 42 нові книжки і 36 брошур.

В грудні рух книжок у бібліотеці був подібний, як і в листопаді.

За час від 1 січня 1916 р. до ліквідації табору в червні 1918 р. нема докладних даних про бібліотеки, через брак архівного матеріалу.

Учительська бібліотека мала 452 книжки, читачів було 30 осіб.

З виїздом усіх полонених із II-го табору на роботи, бібліотеку передано до I табору, де вона нормально працювала аж до ліквідації табору.

Але працю бібліотеки в цей час може характеризувати звіт бібліотекарів за вересень 1916 р. Інвентар бібліотеки нараховував тоді 744 книжки і 362 брошури. Випозичено 1.121 книжку, з того 1.112 українських і 9 російських. Читачів було 836.

10 жовтня 1916 р. учительську бібліотеку, за ухвалою Просвітнього Відділу, передано, в кількості 452 кнщжок, Т-ву "Просвіта" для загального вжитку табору.

При ліквідації "Просвіти" 23 лютого 1918 р., інвентарний каталог бібліотеки виказував, що книжок у бібліотеці було 603, на руках (позичено) 213, а 684 книжки довелося з каталогу викреслити, як пропалі. Брошур було 392. Бібліотеку в такому стані передано ліквідаційній комісії.

Підсумовуючи працю бібліотек, можна сміло сказати, що вони відіграли колосальну роль в формуванні національної свідомости серед полонених. Українська книжка і часопис допомогли багатьом із них стати на міцний національний ґрунт і в слухний час свідомо боротися із зброєю в руках за волю Батьківщини.

ФОТОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО "СВІТЛО".

ВИКЛАДИ ПРИ СКІОПТИКОНІ Для культурно-освітньої роботи в таборі полонених українців у Фрайштадті Союз Визволення України делегував д-ра М. Чаиковського. Д-р Чайковський прибув до табору в перших днях квітня 1915 р. Він одразу почав свої виклади — головню з географії і природознавства при скіоптиконі. Полонені дуже радо відвідували ці виклади — приходило пересічно по 800 — 1.000 людей, і вони з великою увагою стежили за викладом, що супроводився показом світляних образів.

Але систематичне налагодження цих викладів натрапило на великі труднощі. Попершу, СВУ купив невідповідний апарат, так званий "єпископ", що давав дуже слабкі й невизначні відбитки образків, а образків із книжок на світляному папері майже не видно було; далі,

позичання діапозитивів від установ або приватних фірм було сполучене з різними невгодами. Дуже часто не щастило дістати діапозитивів, потрібних для викладу, а добути діапозитиви з українознавства не було жадної змоги. Тому, за почином д-ра М. Чайковського у Просвітнього Відділу СВУ виникла думка виробляти діапозитиви у власному закладі, бо відповідного образкового матеріалу було досить, робітники були свої, працювали охоче, бо практично вчилися виробляти діапозитиви, а матеріал також можна було дістати — скільки потрібно і недорого.

Всі потрібні фотографічні вироби: апарат, скіоптикон та різні частини для нього було придбано заходами Президії СВУ у Відні і передано під нагляд і відповідальність Просвітньому Відділові СВУ у Фрайштадті.

ВИРОБНИЦТВО ДІАПОЗИТИВІВ І вже 21 травня 1915 р. почато працю в майстерні діапозитивів. Спочатку робота йшла з великими труднощами, бо в таборі довгий час не було електрики і доводилося працювати за допомогою магnezії.

Під керівництвом д-ра М. Чайковського виріб діапозитивів почали полонені Олекса Лошаченко і Гудзь, які вже перед тим були ознайомлені з фотографічною справою.

Плянком праці було намічено, насамперед, виробити діапозитиви для викладів із історії України, географії, сільського господарства, бджільництва, анатомії людини, української культури та інш.

Діапозитиви з історії України вироблено 5-тьма серіями: 1) Княжа доба; 2) литовська доба; 3) і 4) Козаччина, 5) література і культура. Знімки пороблено з історії України Грушевського та Аркаса, а також із портретів князів і гетьманів, що їх намалював у таборі артист-маляр М. Голубець, а з анатомії людини образки малював полонений артист-маляр Юрко Балицький.

Всіх діапозитивів було виготовлено:

З історії України	1164
З географії загальної	99
З географії України	198
З анатомії людини	153
З української літератури	195
З бджільництва	108
З сільського господарства	216
З природознавства	210
З таборового життя	90
Різних	135

Разом 2568

З того, 14 жовтня 1915 р., переслано до табору полонених українців у Раштаті, в Німеччині, 548 (388 — з історії України), послано до СВУ у Відні 895, а решту — 1125 діяпозитивів передано товариству "Просвіта" ім. Михайла Драгоманова у Фрайштадті.

Діяпозитиви вироблялося темні і кольорові, головню з географії та природознавства. Крім того, було виготовлено понад 200 побільшених картин із історії України — портретів князів, гетьманів та видатніших українських письменників, а також світлини для виробу кліш до календаря "Розвага", що його видали полонені у Фрайштадті на 1916 рік та світлини з побутового життя в таборі.

КУРС ФОТОГРАФІЇ Крім виробу діяпозитивів, Товариство мало завдання вишколювати своїх членів у ділянці фотографії.

20 липня 1915 р. д-р М. Чайковський zorganizував перший курс фотографії та виробу діяпозитивів. На курс записалося 20 осіб. Подавши курсантам у п'ятьох викладах оптичну й хемічну теорію фотографування, керівництво курсом приступило до практичних вправ. Для того учнів було поділено на 4 групи. В практичних вправах допомагали д-рові Чайковському робітники діяпозитивної майстерні: Лошаченко, Гудзь, Бабко і Кудря.

Курс тривав, з невеличкою перервою у вересні, до кінця жовтня 1915 року. Всіх теоретичних викладів було 27, а практичних вправ — 120 годин.

Другий курс фотографії Просвітній відділ доручив провадити полоненому Олексі Лошаченкові. Вписалося 15 учнів. Виклади почалися 21 листопада 1915 р. Наука відбувалася щодня від 1 до 3 години. В практичних вправах допомагали Лошаченкові робітники діяпозитивної майстерні Гудзь і Бабко. Курс тривав до кінця лютого 1916 р. Всіх теоретичних викладів було 32, практичних вправ — 150 годин.

Багато курсантів, по скінченні курсу, ще удосконалювались у виробі діяпозитивів. Деякі з них могли вже самостійно провадити фотографічний заклад, включно з виробництвом діяпозитивів.

ФОТОГРАФІЧНИЙ ЗАКЛАД Майстерня виробу діяпозитивів мала досить поважні грошові зобов'язання різним фірмам за матеріали, хемікалії та інше. Тому Просвітній Відділ СВУ, після закінчення виробу найпотрібніших для викладів діяпозитивів, вирішив відкрити фотографічний заклад для приватної обслуги. Цей заклад було відкрито 15 травня 1916 р. В ньому могли фотографуватися всі полонені табору за певною оплатою.

Заклад мав на меті: 1) придбати фонди для розплати з боргами; 2) дати можливість полоненим практично удосконалитися в фотографуванні; 3) показати на практиці, як треба провадити приватне фотографічне підприємство.

ФОТОГРАФІЧНИЙ ГУРТОК Керівник закладу д-р М. Чайковський мав незабаром від'їхати для культурно-національної роботи в таборах полонених, до Німеччини. У зв'язку з цим, виникло питання, в які надійні руки передати заклад. Для того Просвітній Відділ почав гуртувати полонених, які перейшли фотографічний курс і були ознайомлені з процесами фотографування. Праця гуртка нормувалася певними правильниками. Гурток далі виробляв необхідні діапозитиви, висвітлював різні прояви з таборового життя, практично удосконалював своїх членів у процесах фотографування тощо.

Рівночасно підготовлявся ґрунт для створення окремого автономного товариства, що працювало б на основі статуту, подібно до інших таборових товариств.

ФОТОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО "СВІТЛО" 24 жовтня 1915 р. фотографічний гурток реорганізувався в статутове товариство "Світло". Членів-оновоположників було 32 особи, з них 17 звичайних і 15 — надзвичайних членів.

Товариство "Світло" мало на меті:

Згуртувати в собі полонених-фотографів для спільної роботи задля науки, просвітньої діяльності та розваги;

виготовляти фотографії з таборового життя для музейних і просвітніх потреб у таборі.

Адміністративний період Товариства було встановлено 2-місячний. Такий короткий термін було встановлено з розрахунком, щоб якнайбільшому числу членів Товариства перейти школу громадського життя.

Решта параграфів статуту була подібна до статутів інших таборових товариств.

Крім статуту, Товариство мало ще окремі регуляміни щодо фотографічного закладу і курсів.

Найголовніші постанови регуляміну фотографічного закладу такі: фотографічний заклад мав служити, передовсім, освітнім цілям. Для цього він був зобов'язаний фотографувати всі прояви таборового культурно-освітнього життя і комплектувати альбом для Союзу Визволення України та музеїв.

Регулямін фотографічних курсів передбачав:

1) Теоретичні курси влаштовувано двічі на тиждень — середами й п'ятницями від 1 до 2 години пополудні. Учасники курсу повинні були бути обов'язково надзвичайними членами Товариства, а звичайні — згідно з бажанням.

Кожному учневі Рада Товариства призначала одну фото-плитку 6 × 9 і по два аркушики паперу того ж розміру. За хемікалії й за матеріал, зужитий під час практики, не платилося.

Після закінчення курсу кандидат ставав до іспиту для переходу в звичайні члени Товариства.

На Установчих Зборах 24 жовтня 1915 р., крім полагодження статутових формальностей, схвалено постанову про перебрання

всього майна від фотографічного гуртка Просвітнього Відділу, а також боргового зобов'язання коло 800 корон.

Товариство "Світло" далі провадило працю, почату фотографічним гуртком. Звернуто особливу увагу на збирання знімків із проявів діяльності таборових товариств: Товариства "Просвіта" ім. М. Драгоманова, Драматичного товариства ім. Ів. Котляревського, Видавничого товариства ім. Франка та інших. Фото-знімки старанно збирано і комплектовано з них альбоми для виробу клішів до таборових видань — журналу "Розвага" і календаря-альманаху "Розвага", а також до видань СВУ у Відні — Вістника СВУ, пропам'ятної книжки СВУ, твору О. Кобця "В Тарасову Ніч" та інших.

На замовлення д-ра Романа Смаль-Стоцького, Товариство виготовило цілий ряд негативів для виробу клішів до видань у таборі полонених українців у Вецлярі (Німеччина), а також виробило відповідну кількість діапозитивів для того ж табору.

ФОТОГРАФІЧНІ КУРСИ ТОВАРИСТВА "СВІТЛО" 7 листопада 1916 р. Рада ухвалила відкрити фотографічні курси. На курси вписалося 45 осіб. Теоретичні виклади відбувалися тричі на тиждень від 1 до 2 години вдень, а практичні вправи — щодня, але в той час, коли заклад не мав пильної роботи. Провідником курсу був і теорію викладав Федір Губін (з походження москаль, який прихильно ставився до визвольних змагань українського народу з самого початку освідомної роботи СВУ). Був він активним членом і в інших таборових товариствах. Для практичних вправ курсантів було поділено на групи — по 3 -4 особи. Для ведення практичних вправ Рада призначила таких членів Товариства: Олексу Черемиса, Івана Білого, Василя Шевчука, Володимира Єфремова, Івана Чуба. Курс тривав до 15 лютого 1917 року. За цей час відбулося 36 теоретичних викладів і понад 200 годин практичних вправ. Учні курсу двома групами (7 і 12 осіб) приступали до іспиту із знань фотографічної справи. В обох випадках іспитова комісія, в складі Олекси Лошаченка, Федора Губіна та Івана Білого, визнала їм право на переведення їх із надзвичайних у звичайні члени Товариства, що Рада і здійснила.

Другий за чергою курс відбувся від 8 червня до 25 вересня 1917 р. Цей курс було зорганізовано для надзвичайних членів, що були вже ознайомлені з теорією фотографії, а перейшли головним чином практичні вправи. Провідником курсу був Олекса Черемис, а допомагали йому Василь Шевчук, Іван Білий, Іван Чуб і Онисько Павлів. На закінчення курсу зголосилося тримати іспит 8. Іспитова комісія в складі Олекси Лошаченка, Івана Чуба та Олекси Черемиса, визнала кандидатів підготовленими в фотографії, а Рада Товариства,

на пропозицію іспитової комісії, перейменувала їх із надзвичайних у звичайні члени Товариства.

7 жовтня 1917 р. відкрито третій за чергою курс. Провідником курсу був і теорію викладав тричі на тиждень Олекса Лошаченко, а практичні вправи відбувались щоденно знову ж невеликими групами. Проводили їх: Олекса Черемис, Іван Білий, Петро Головин, Василь Шевчук, Володимир Єфремов. Курсантів було 18 осіб. Теоретичних викладів відбулось 38, а практичних вправ — понад 170 годин. Курс закінчився 20 грудня 1917 р. 12 осіб витримало іспит і були переведені в звичайні члени товариства.

ВНУТРІШНЄ ЖИТТЯ ТОВАРИСТВА "СВІТЛО" Щоденна практична робота в Товаристві показала, що деякі параграфи статуту не відповідають постановам, тобто, вимогам життя. 5 грудня 1916 р., на звичайних Загальних Зборах, доручено нововибраній Раді Товариства переглянути статут і запровадити відповідні зміни. Ці зміни торкалися, переважно, функцій господаря фотографічного закладу та обов'язків скарбника. А полягали вони в тому, що господаря надалі вважалось відповідальним перед Радою Товариства і Загальними Зборами за порядок у закладі, а обов'язки скарбника звужувались до ведення лише каси Товариства. 15 грудня 1916 р. запроєктовані зміни статуту були затверджені надзвичайними Загальними Зборами Товариства.

10 травня 1917 р. було скликано надзвичайні Загальні Збори в справі боргу Товариства фірмі Сенгсбрате в розмірі 586 корони 34 сотики. Ухвалено зліквідувати цей борг негайно, а потрібні гроші для дальшого ведення праці в Товаристві позичити в центральній касі Головної Української Ради.

Всіх засідань Ради Товариства відбулось 42. Засідання відбувались щотижня, згідно з вимогами статуту. Цього вимагала щоденна праця Товариства. На засіданнях Ради, крім важливіших справ, розглядалось та полагоджувалось різні адміністративні справи: слухалось тижневі звіти господаря фотографічного закладу, скарбника, затверджувалось замовлення матеріялів для закладу, визначалось платню робітникам, постійну допомогу господареві, а також визначалось допомоги хворим членам, тощо.

Звичайних загальних зборів відбулось 9, надзвичайних — 2.

Товариство "Світло" згуртувало навколо себе 83 дисциплінованих членів. Члени Товариства брали активну участь в інших таборових товариствах. Висилало своїх делегатів спочатку до таборової Української Громади, а пізніше — до Головної Української Ради. Багато членів Товариства практично познайомилися, як треба закладати комерційне підприємство та як ним керувати.

У зв'язку з організацією військових формацій української армії, в лави якої всі члени Товариства добровільно вступали, Товариство "Світло" на ліквідаційних зборах 20 грудня 1918 року зліквідовано.

Згідно зі статутом, все майно передано Ліквідаційній Комісії для передачі Союзові Визволення України у Відні.

Отець Константин Даниленко

ВИДАВНИЧЕ Т-ВО ІМ. ІВАНА ФРАНКА.

ВСТУП. Виходячи з основних концепцій "Союзу Визволення України" (СВУ) у Відні — створити з етнографічної маси полонених українців, що билися зі зброєю в руках в першій Світовій війні на всіх фронтах в обороні російської імперії та попали до полону Австро-Угорщини та Німеччини, кадри національно свідомих оборонців ідеї визволення України з під московського поневолення. З цією метою СВУ розпочав освідмчу національно-культурну роботу серед полонених. Поруч із різними ділянками національного освідомлення, як: бібліотека, курси, реферати, віча, хор, театральні вистави, концерти, свята та ін. було наймогутнішою зброєю в розбудові віками приспаної національної свідомости полонених **друковане слово**. Слово сторож, про яке згадує наш геніяльний Т. Шевченко: "Возвеличу отих рабів малих, німих і на сторожі коло них поставлю слово!" Тому ідея, щоб організувати у таборі Фрайштадт Видавничий Гурток полонених українців для видання таборового часопису, постала ще восени 1914 р. Члени "Просвітнього Відділу" СВУ та інтелігенція з полонених українців добре розуміли значення друкованого слова, як проплагатора національно-визвольної ідеї, що лучила б цю ідею безпосередньо з народом і проклдала б шляхи до її глибокого зрозуміння та освоєння. Склад полонених українців, що опинилися в таборі, був різноманітний: робітники, ремісники, інтелігенція та найбільше було хліборобів-селян. Придушена царським режимом національна свідомість була низькою. В розмовах і суперечках полонені називали себе: "хахлами", "малоросами", "руськими", "православними" та тільки зрідка українцями. Одні прибули до Фрайштадту, щоб чомусь навчитися, а другі знов для того, щоб у кращих умовах пережити полон. Тому на початку робота по національному освідомленні була дуже повільна й неfortunна. Доводилося вишукувати різних способів, як підійти до свого брата, як намацати його національне притуплення, як підібрати

ключ до його біологічно-національної субстанції, а також до психіки різних станів: села, міста й індустріального варстату праці. І таких ключів було тисячі: на курсах, на рефератах, вічах, в театрі, а в щоденному житті треба було бути уважним, обережним, щоб не викликати гніву або підозріння в розмовах із своїм замотиличеним земляком, щоб не збив з голови кашкет, або в слід не шупурнув каменюки, як "німецькому шпіонові", або "изменнику родини". З бігом часу погода поволі мінялася та отим найкращим психологічним ключем був таборовий тижневик* "РОЗВАГА", що почали видавати полонені українці рідною мовою у Фрайштадті. "Розвага" проложила шлях до читача, а читач прийняв її інтуїтивно, як свою рідну з полешкою на чужині.

Розвій видавничої діяльності. Ще до організації "Видавничого Гуртка" в таборі вже організовано діяв "Відділ Прихильників Союзу Визволення України", який стояв на платформі СВУ та мав свій регулямін. Основні пункти були: 1. Відділення України від Росії. 2. Створення Української Держави в історично-етнографічних межах. Членами Відділу СВУ може бути кожний хто співчуває цій ідеї. Головою Відділу був М. Бондаренко, а секретарем В. Клепач.

На початку січня 1915 р. за ініціативою д-ра В. Сімовича було скликано членів "Видавничого Гуртка" на перші організаційні збори, на яких ухвалили приступити до видання таборового тижневика "Розвага", затвердили редактором д-ра В. Сімовича та доручили йому все організаційно оформити. Він негайно пов'язався з президією СВУ у Відні, яка з поміччю радо пішла назустріч. Вже при кінці березня 1915 р. була привезена друкарська машина і все необхідне, щоб урухомити друк часопису. З полонених зголосилися складачі до праці, які раніше працювали по друкарнях Києва. Ними були: Дегтяренко, Овчинник і Кавун. Перше число "Розваги" побачило світ 5-го червня 1915 р. Цього ж дня відбулося спільне засідання представників "Просвітнього Відділу" СВУ і "Відділу Прихильників СВУ" та "Видавничого Гуртка", в якому взяло участь 2 делегати від "Прос. Від." СВУ і 12 осіб від полонених.

На порядку дня стояли ось такі питання:

1. Створення видавничого тіла, назва організації.
2. Обрання адміністративного виконавчого проводу
3. Ідеологія, характер і зміст тижневика.

Всі три актуальні питання викликали жваву й конструктивну дискусію, в якій забирали слово присутні по кілька разів, бо всі були захоплені ініціативою створення друкованого органу.

На пропозицію членів "Відділу Прихильників СВУ" було у х в а л е н о :

1. Організувати в таборі для полонених українців Редакційний

Члени Видавництва Т-ва ім. Івана Франка. В середині сидять: д-р Осип Охримович і академік д-р Степан Смаль-Стоцький. 3-й від права сидить Федір с. Івана (брат Т. Шевченка) — редактор часопису "Розвага" у таборі Фрайштадт.

Комітет, що його створює "Відділ Прихильників СВУ" за допомогою "Просвітнього Відділу" СВУ. Видавничий орган, як тижневик назвати **"РОЗВАГА"**.

2. До складу Редакційного Комітету обрати 2-х представників від "Просвітнього Відділу" СВУ та 4-х представників від полонених українців.

3. Характер, напрямні і зміст газети розбити на два основних розділи. Перший — **культурно-національно-просвітній** для освідомлення полонених вояків та підготовки національних кадрів для розбудови національного руху при поверті на Батьківщину. В центрі цього розділу треба покласти культурно-національне відродження українського народу та написати цикл розвідок на історичні, наукові, літературні, українознавчі та інші теми; подавати періодично огляди міжнародних політичних подій, про стан на фронтах, містити мемуари й белетристичну літературу, друкувати вірші й оповідання, подавати взірці народньої мудрости, друкувати вісті з таборового життя.

Другий розділ — **суспільно-національно-політичний**, як мобілізуючий до підготовки кадрів до визвольної боротьби: висвітлювати політичну плятформу "Союзу Визволення України", подавати відомості із життя "Відділів Прихильників СВУ" із

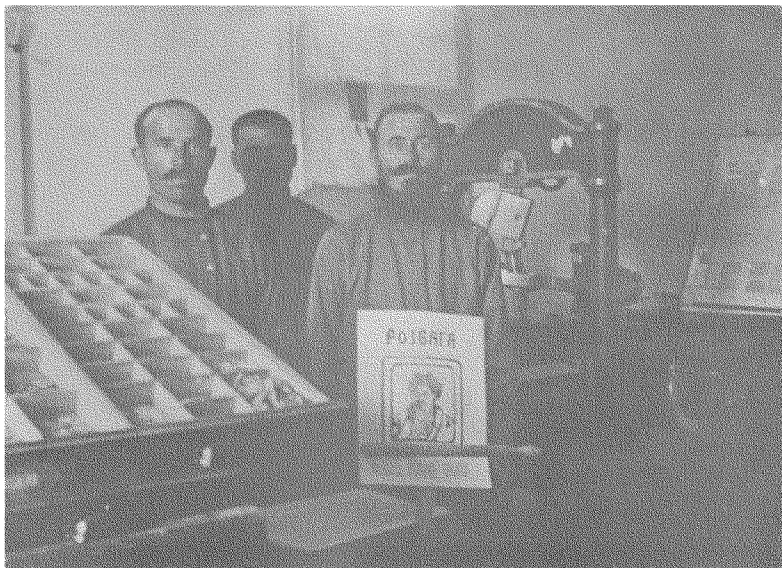
полонених по таборах та дбати за їх мережу. Містити статті на різні соціально-політично-економічні теми.

4. "Розвагу" видавати один раз на тиждень по суботах, тираж 2000 примірників.

5. Редакційний Комітет мусить розбудовувати плятформу СВУ та здобувати все нових і нових прихильників. Дбати за збільшення передплатників у таборі і поза табором.

Появу у світ першого числа "Розваги" по різному зустріло таборове суспільство. Ось що пише про це співробітник "Розваги" Дмитро Піддубний (псевдо Гаркуша):

"Дня 5-го червня 1915 року, побачило світ перше число "Розваги" та з братерським привітом до своїх полонених земляків ступило на тернистий шлях їхнього збиткування та осуду. З великим піднесенням і захопленням привітали "Розвагу" ідейні провідники з "Просвітнього Відділу" Союзу Визволення України, таборова українська інтелігенція і свідомий загаль таборян, що називав її ясною зірочкою, що зійшла в предрозсвітньому тумані. А з якою ненавистю та зоологічною злобою зустріли її наші ще затемнені, підюджені чорносотенними підпрапорщиками землячки: "хахли", "малороси"-

Складачі "Розваги" друкарні СВУ у Фрайштадті. Стоять від ліва: Овчинник, Дехтяренко і Кавун

яничари, вони з люттю накидались на газету — і, коли діставали, то вона відразу бралась полум'ям в їх руках! І це тоді, коли Редакційний Комітет, просив таборових мешканців: "перечитавши, передавати газету з рук до рук, з бараку до бараку!" Але, не зважаючи на всі напади й прикрости, які зустріла "Розвага" в перших місяцях свого друкування вона за один рік здобула, якнайширшу популярність і повагу серед полонених земляків, розселених по всіх таборах і робітничих командах Австро-Угорської імперії. Зі всіх кінців і таборів посипалась передплата, тираж зростав. Редакційний Комітет не в силі був задовольнити пробуджених національно земляків. "Розвага" всюди виловлювала своїх поодиноких патріотів, що читали її з насолодою й радістю. Чорна сотня поховалася в нори..."

На своїх чергових засіданнях Ред. Ком. з 14-17-21-го червня 1915 р. було ухвалено: 1. Розширити часопис новими розділами: "Словник незрозумілих слів" і "Всячина". 2. Написати статтю: "Про один український народ під двома імперіями". 3. Збільшити тематику по українознавству та написати статтю; "Про культурно-національну працю у Фрайштадті". 4. Для популяризації ідеї "Союзу Визволення України" перші місяці ширити "Розвагу" в таборі по всіх бараках безкоштовно під гаслом: "З рук до рук, з бараку до бараку"! А 5-12-23 липня ухвалено: шосте число "Розваги" присвятити гетьманові Іванові Мазепі та написати такі статті: "Гетьман Іван Мазепа — дипломат і державник". "Гетьман Іван Мазепа — меценат духовної культури в Україні". "1705 рік". "Мазепа і мазепинці". Статті пишуть: Кость Даниленко (псевдо Слобілський), Федір Шевченко і Микола Лозовик (псевдо Росенко).

"Науковий розділ" ще не сприйнятий для більшості таборян, а тому його тимчасово замінити рубрикою: "Сільське господарство України", що може найбільше притягати читачів із селян-хліборобів, яких у таборі коло 90%.

В протоколі з 9 березня 1915 р. Ред. Ком. написано: "Виникла потреба зорганізувати адміністрацію "Розваги" для розповсюдження часопису, як у таборі, так і по таборах Австро-Угорщини і всюди, де живуть та працюють українці полонені. Дмитро Піддубний про це пише: — Ідея створення адміністрації є добра й себе виправдала. Розповсюджуючи часопис по бараках траплялися всякі сутички й непорозуміння, але все це бліде, порівнюючи з тим, що ми поставили своїм завданням. Кожний раз, коли робітнича група виїжджала на роботу, то адміністрація "Розваги" щедро наділяла їх цілими комплектами "Розваги", табровими виданнями, а також виданням СВУ у Відні. Все це друковане слово завозилося на далекі Наддунайські й Задунайські простори і робило своє колосальне діло в справі національного

освідомлення. Довгий час не було чути, як полонені зареагували на "Розвагу". Нарешті лід рушив... Спочатку почали надсилати листи поодинокі особи з проханням надсилати їм часопис і книжки, а згодом відгукнулись із цим проханням з великих робітничих команд.

В серпні 1915 р. розпочав свою працю "Суспільно Просвітній Гурток" (СПГ) і відразу відчулося, як б'є пульс організованого життя в таборі. Дотеперішній "Видавничий Гурток" був реорганізований у "Видавничу Секцію" з ширшими функціями. "Видавничу Секцію" перевіряє напрямні, зміст і форму часопису та весь матеріал поділяє на чотири основні розділи: 1. Події зі світу, новини й актуалії. 2. Українське письменство: повісті, оповідання, вірші, байки, гуморески. 3. Політичні та суспільно-економічні статті. 4. Науково-природознавчі твори.

До редакції стало напливати багато цікавого й змістовного матеріалу. На засіданні "Видавничої Секції" 23-30 серпня 1915 р. було ухвалено: 1. Звернутись до Президії СВУ у Відні замінити стару друкарську машину новою більш досконалою, щоб збільшити тираж "Розваги". 2. Всі матеріали, що поступають до редакційної течки Секції розприділяють на чотири основні розділи та свої висновки зреферовують на засіданні. 3. Редактор подає звіт за відповідний матеріал, що є в течці. 4. Надати авторові право зачитувати свій твір на засіданнях і обороняти його в редакційній дискусії. А на засіданнях 6-20-30 вересня постановлено: 1. Щоб ще більше зацікавити читача — розділ "Історичний Календар" ілюструвати відповідними світлинами. 2. Притягати якнайбільше з полонених до співпраці у "Видавничій Секції". 3. Про все, що відбувається на редакційних сходах — дискусія, критика держати в таємниці та ніколи не порушувати редакційних справ у приватних розмовах, бо така є журналістична етика. 4. Тираж "Розваги" з 1000 примірників збільшити до 1600.

На засіданнях "Вид. Секції" 4-8-14-18-21-28 жовтня відбулась конструктивна дискусія та розглядалися питання: 1. Утворення нової рубрики "Світові події", що подавалися б у перекладах із німецької, польської та ін. мов. 2. Посилення тематики на культурно-національно-просвітні теми, углядаючи політично-економічні моменти, як рівноваги в Центральній Європі. 3. Випуск у допомогу "Розвазі" "Метеликів", меморандумів, комунікатів та ін. 4. Друк Пропам'ятного Календаря полонених українців на 1916-1917 р. 5. Випуск серії невеличких брошур у популярній формі, де б висвітлювалися різні національно-суспільно-політичні проблеми і тим підвищувалося б рівень полонених, наприклад: "Про козацькі походи", "Руйнування запорозької Січі", "Переяславська угода", "Конституція Орлика" та інші з політичним офарбленням. На засіданні 18 жовтня було

розглянено проєкт Календаря полонених українців у Фрайштадті на 1916-1917 р., що мав би такі розділи: 1. Календаріюм. 2. Політичний. 3. Літературний. 4. Економічний. 5. Науково-популярний. 6. Українознавчий. Календар мав би перейняти назву часопису "Розвага" та обіймати від 180-240 сторінок. Але він вийшов на 344 сторінки з численними ілюстраціями. Крім того ухвалено видати в доступній і популярній формі коротку Українську Граматику для вивчення рідної мови в письмі.

На засіданнях секції 18 січня та 3 і 28 лютого 1916 року було поставлено: 1. Поновити відозву до всіх співробітників, полонених і прихильників друкованого слова, щоб надсилали свої твори для вміщення в "Пропа'ятному Календарі". 2. Ухвалено висилати на кожну окрему робітничу групу по 10 примірників "Розваги", щоб чужинці бачили, як українські робітники після праці відпочивають з газетою в руках і цим набувають собі добру опінію серед чужинців. 3. Установити при "Вид. Секції" постійне представництво від Редакції для репрезентації на різних засіданнях, нарадах і конференціях, що відбуваються в таборі, а також установити штат репортерів, які б систематично відвідували різні імпрези, реферати, віча та ін. Все, що діється містити в "Розвазі". В березні було ухвалено: додати в "Розвазі" рубрику — "На зайнятих землях", де освітлювалося б про стан і події на тих землях. В квітні ухвалено випустити Великодний "Метелик" — веселих спогадів в Україні, коли три дні дзвонять дзвони, люди веселяться, молодь на вигонах, і по гаях виводить гагілки, виспівує та бавиться...

В квітні д-р В. Сімович виїхав разом із хором, як пропагатор української ідеї, в концертне турне до Німеччини, а на його місце для редакційних справ запрошено д-ра Миколу Чайковського.

На засіданні Секції 6 червня д-р В. Сімович, що повернувся із концертно-пропагандивної подорожі по Німеччині, поділився цінними враженнями в справі національних здобутків наших полонених у Німеччині. З собою привіз із трьох таборів багато статей для поміщення в календарі "Розвага". Він звернув увагу на те, що в календарі за час його відсутності порушено прийнятну систему вміщати матеріал за їх розділами. Календар мусить бути літературним твором на високому рівні, бо в ньому відбивається життя, праця й боротьба полонених вояків за визволення своєї Батьківщини.

За вміщення в календарі матеріялу в перекладах із інших мов виникла гаряча дебата. Дискутант поділилися — одні з членом — Президії СВУ у Відні Володимиром Дорошенком доказували, що зміст календаря повинен бути суто національним твором самих полонених українців; другі — на чолі з д-ром Сімовичем твердили,

що всі народи під російським режимом, а саме: білоруси, поляки, грузини, литовці, естонці та інші, що боряться за своє національне визволення творять єдиний, монолітний фронт проти царського режиму, тому вміщення у календарі їх творів у перекладах на теми боротьби за волю тільки підсилює фронт українців з іншими національностями. Ця друга думка була затверджена абсолютно більшістю присутніх.

Далі затверджено прикрасити обкладинку календаря віньєткою на першій сторінці — символ України з національним прапором та косарями при праці на полі (робота полоненого художника Юрка Балицького), а на задній національний герб України (роботи художника Миколи Голубця). З приводу смерти визначного жидівського письменника Шелом-Апейхема вмістити уривки з його творів у перекладі на українську мову.

На засіданні Секції 24 червня заслухано реферат д-ра В. Сімовича: "Видавничий рух по таборах полонених Німеччини". На протязі двох місяців д-р Сімович вивчав видавничу справу в таборах: Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі, де перебуває десятки тисяч полонених українців. До Редакційного Комітету в Раштаті входить коло 20 співробітників, але вони ще стоять на недостаточній височині редакційно-видавничої справи. Ред. Ком. видає свій тижневик "Розсвіт" та випускає багато різних "Метеликів", брошур, листів, відозв, а також друкє замовлення таборової команди, що підсилює фінансово Центральну Таборову Організацію.

У Вецлярі Редакційний Комітет нараховує біля десятка співробітників, видають "Вільне Слово", яке виходить два рази на місяць. Газету друкують в німецькій типографії, що її складають полонені українці. Редакція вже придбала новий удосконалений, друкарський станок і в скорому часі "Вільне Слово" перейде на тижневик.

У Зальцведелі Редакційний Комітет складається з членів "Просвітнього Відділу" СВУ та видає "Просвітній Листок" три рази на місяць. Зараз Ред. Ком. складається з 15-ти осіб із полонених. Тираж кожної газети виносить 3000 примірників. Всі редакційні працівники — редактори, коректори, складачі й дописувачі оплачуються. Всюди відчувається брак редакторів, коректорів і друкарських технічних сил.

Щоб заповнити прогалину в недостачі коректорів д-р В. Сімович разом із д-ром З. Кузелью по всіх трьох таборах перевели двохтижневі курси коректорів. Для спрямування видавничий рух в одно річце уложили статут Видавничого Товариства, що його затвердили всі три таборіві Централі СВУ.

"Розвага" по всіх таборах читається на розхват. Д-р В. Сімович був свідком у Раштаті, де за 5 хвилин розібрали сотню примірників.

Скрізь по таборах запитували — "та коли вийде ваш календар?" З цього виходить, який великий вплив має друковане слово на читацькі маси, коли воно добре поставлено.

За дозволом німецького уряду на допомогу редакціям у Раштаті, Вецлярі і Зальцведелі добровільно залишилося 13 осіб із Фрайштадту, що добре обізнані в редакційних справах, які весь видавничий рух спрямують на взірець Фрайштадту.

Кожний з цих таборів має свої відмінні методи в національному освідомленні полонених. У Раштаті більше мітингують та не злазять із трибуни: на вічах, доповідях, демонстраціях та ін. У Вецлярі представники з табору роз'їжджають по всіх робітничих скупченнях полонених українців і там переводять із ними бесіди, подаючи інформації про те, що діється у світі, а також у таборі. У Зальцведелі переважає робота по культурно-національному освідомленні подібно, як у Фрайштадті: організують різні курси, театральні вистави, доповіді.

Потім був зачитаний і передискутований статут переорганізації "Видавничої Секції" на автономне Видавниче Товариство ім. Івана Франка, який був затверджений. Ухвалено наступне число "Розваги" присвятити в пам'ять смерти українського письменника Івана Франка. А в днях 3-6-8-27 липня затверджено видати віршовані поезії: "Птичі змагання" Ст. Стратийчука та "Відьма" Івана Чумака після того, як будуть вміщені в календарі, відбитки ще окремою книжечкою тиражем 1000 прим: під назвою "Дві казки" і цим розпочати серійний випуск "Бібліотеки полоненого". Казки написані по гарячих слідах сестри милосердя родички з дому Романових, що приїхала з рамени Червоного Хреста та привезла полоненим до Фрайштадту з Петербургу царський подарунок — по касету "махорки", а від Святішого Синоду по "ладанці". Обидві казки написані алегорично з сарказмом до царя Миколи та Святішого Синоду.

Дня 16 липня 1916 р. відбулося соте засідання від початку заснування таборового часопису "Розвага". На широкому пленумі всіх редакційних співробітників і друкарського технічного персоналу полонений Дмитро Піддубний (Гаркуша) з Харківщини привітав пленум своїм віршом:

"СТО"

Гей, злітайтеся, сизокрилі вірли, на пораду:
Не на степу широкому і не в Рідну Хату,
Не на нашій Україні, не в зеленім Лугу,
Не на Чорне "погуляти" розігнати тугу,

Не на Хортицю з Байдою, щоб Січ відновити,
Не в "Холодний" з Галайдою, не ножі святити...
А злітаймось в чужу хату собі на пораду.
В чужім гаю між горами збирайтесь, громадо!

На пораду тиху, любу, в Редакційній залі",
Щоб нову скувати зброю із міцної сталі, —
Та, кувавши загартуєм силу свого духа,
І народ будити СЛОВОМ, може нас послуха!

Й того слова правдивого, що кличе до бою!
Бо це слово правдивее переможе зброю,
Воно наш народ покличе власний лан орати,
Із кайданів Україну нашу визволяти.

Цей вірш якнайяскравіше змальовує те середовище серед якого доводилося працювати полоненим, що опинилися в таборах аж під Альпами. Вони заходилися разом із братами з західних земель України будити словом "химерну волю" приспану московським самодержавством, з метою відродити державну незалежність українського народу.

Видавниче Товариство ім. Івана Франка. В серпні 1916 р. була переведена реорганізація таборової праці серед полонених. Секції "СПГ", що творили з ним єдине тіло почали перетворюватися на самостійні статутарні Товариства, що входили на автономних правах до складу центральної таборової організації під назвою "Українська Громада".

1-го серпня 1916 р. відбулися Перші Установчі Збори Видавничого Товариства ім. Івана Франка, на яких був затверджений статут, регулямін друкарні й переплетні. Постало до десятка новостворених Товариств, що почали самостійно розбудовуватися та надсилали своїх представників до Загальної Ради "УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ" в таборі — голову й писаря з кожного об'єднання, що разом з представниками "Просвітнього Відділу" СВУ — творили єдиний ідеологічно-національний провід базований на концепціях президії СВУ у Відні. Всі матеріяльні прибутки від усіх Товариств впливали до центральної скарбниці "УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ", що відпускала ці кошти організаціям за їх кошторисами. Так само кожна організація мала ще и свою товариську касу. На Установчих Зборах Видавничого Товариства ім. Ів. Франка д-р Василь Сімович сказав:

"Все це, що ми тут на чужині творимо, це все для того, щоб ви здобули досвід, й практику в редакційно-видавничій справі та щоб усе це ви перенесли на свою Рідну Землю, щоб закладати там по областях і в центрі Редакції та Видавництва. Найблагороднішою працею, в якій би галузі національного відродження вона не

відбувалася, це ідейна праця для добра свого народу, а в цьому центральне місце займає українська преса, що розносить і всюди сіє зерно національної свідомости. Роля друкованого слова неперевершена! Наше Видавниче Товариство повинно засіяти в душі й серця своїх земляків на всіх просторах їх перебування і всіяти любов до свого поневоленого віками Рідного Краю. Хай живе нове видавниче Товариство імени великого Каменяря Івана Франка!"

Розпочалося нове життя в Товаристві, що проявлялося в надзвичайній активності. Багато осіб вписується в члени Т-ва з прибулих інших таборів чи робітничих команд і беруть у видавничій справі активну участь. Збільшилася кількість читачів "Розваги", як у таборі, так і по робітничих командах. Із кожним днем пошта приносила адреси на нову передплату "Розваги". В листах полонені пишуть: "Висилайте "Розвагу", висилайте "календар "Розвага"! Вишліть Кобзаря Т. Шевченка! В більших робітничих командах організуються "Українські Групи". Вони збирали добровільні датки та висилали до табору на розбудову видавничої справи. Друковане слово Видавничого Т-ва стало найбільшим пропагатором національної свідомости серед полонених у таборі й поза ним.

Адміністрація Видавничого Т-ва на чолі з д-ром О. Охримовичем і полоненими Дмитром Піддубним та Василем Антоненком упорядкувала картотеку передплатників "Розваги" і систематично висилала часопис адресатам, не лише "Розвагу", а й іншу друковану літературу.

На свято Івана Франка, що має відбутися 13 серпня 1916 р., постановлено виделегувати до складу Святочного Таборового Комітету від Видавничого Т-ва осіб: д-ра В. Сімовича, Г. Терешка, Ф. Шевченка та В. Антоненка. Видати подвійне число "Розваги" та картки:

1. Франко в молодому віці з цитатою.

"Люди, люди, я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад —
Ваше горе змити!"

2. І в старому віці з цитатою:

"Бажаю я для скованих волі,
Бажаю для нещасного долі,
І рівної правди для всіх —
Це все одинокий мій гріх"

А також видати відбитки національного гимну: "Ще не вмерла Україна" та "Не пора, не пора москалеві й ляхові служити!" по 500 примірників кожної та продавати по 6 сотиків за штуку в день самого свята, а весь прибуток надіслати на пам'ятник поетові у Львові.

З нагоди 50-ти ліття найбільшого науковця українського народу проф. Михайла Грушевського в наступному числі "Розваги" подати передову статтю: "Автор 8-ми томової історії України". А до російського тижневика "Неділя", що його видають у Відні, звернутися з проханням, щоби для українців виділили в газеті окрему сторінку під назвою: "Українське життя".

Дня 1-го грудня 1916 р. відбулися треті Заг. Збори Видавничого Т-ва ім. Івана Франка, на яких стверджено дальший розвиток діяльності Т-ва. Під час каденції постановлено звернутися до Т-ва "Просвіта" у Львові з пропозицією — обміняти 100 примірників їхнього календаря за 1917 рік на календар "Розваги" і цим спричинитися до збагачення читацької літератури. Заснувати архів усіх таборових видань з метою, щоби по поверненні з полону привезти все це на Рідну Землю. Керівником цього архіву вибрано Федора Шевченка. Далі, привітати цінну ідею таборян у Зальцведелі — створення одної Центральної Організації — "Союз Видавничих Товариств", щоби об'єднати всі Товариства, Секції, Гуртки, як також поодиноких робітників творчого пера розпоросених по таборах і на роботах та сплянувати й спрямувати цей видавничий рух на ідеологічних засадах СВУ у Відні в одно видавниче річище "Союз — Друк", що пливе з низів, щоби по закінченні війни перенести, розмістити й дати початок популярній, народній пресі на Рідній Землі. В зв'язку з цим по всіх таборах, Фрайштадт, Раштат, Вецляр, Зальцведель та всіх більших зосередженнях українців перевести з'їзд робітників "Творчого Пера" і обмінятися знанням, досвідом та практикою у видавничій ділянці, а разом із цим підрахувати свої наявні кадри. В допомогу Редакційним співробітникам, при кожному Видавничому Т-ві, організувати курси: з історії України, літератури, бібліографії, історії журналістики. При Централі "Союз-Друк" відкрити постійну школу для підготовки кваліфікованих робітників друку.

Було установлено мінімальну оплату на всі таборіві й поза-таборіві часописи: "Розвага", "Вільне Слово", "Розсвіт", "Просвітний Листок", Вістник "Союза Визволення України", "Україніше Нахріхтен" в німецькій мові, львівські — "Діло", "Свобода" та "Українське Слово" всі по 2 крейцари за екземпляр. Так само було зроблено відповідну знижку на всі таборіві видання: брошури, картки, книжечки та іншу літературу. Календар "Розвага" на 1916 і 1917 р., що обіймає 21 друкованих аркушів — 344 сторінки вісімки для таборян одна корона, а для всіх інших, що перебувають поза табором 1.20 корони. Всім арештованим українцям полоненим, які попали в неласку на робітничих командах і в таборах до місць їх репресії висилати "Розвага" безплатно. Установити в таборі дві скриньки — в бараці для інтелігенції та в кооперативній чайні з

написом: "жертвуйте перечитані часописи, брошури, книжки для своїх братів полонених, що перебувають на роботах". Надсилати по одному примірнику всіх таборових видань для бібліотеки "Червоного Хреста" в таборі безкоштовно.

Дня 6 жовтня 1916 р. відбулися Загальні Збори Видавничого Т-ва ім. Івана Франка. В перебігу дискусії над звітами уступаючої Ради Т-ва, яка була конструктивно-творчою, виявлено, що за останній двомісячний період активізація у видавничій ділянці значно зросла. "Розвага" розходилася в більшій кількості, як було до цього часу.

Після ділових справ д-р В. Сімович, якого СВУ у Відні виделеговує для національно-культурної праці до таборів полонених у Німеччині, прощаючись з членами Т-ва, сказав: "Сьогодні я останній раз перебуваю з Вами. Радію, що маю змогу прощатись з вами, якраз у редакційній залі, бо тут плекалися й визрівали думки в плодотворчій дискусії, щоб кинути їх сміливо на шпальти часопису. Ви всі добре знаєте, що друковане слово є тим містком, що лучить автора з народом в одно гармонійне тіло, бо те слово таємничими шляхами півсвідомо доходить до душі й розуміння нашого селянина-хлібороба в овечій свитині та заторкує струни його національного "я" й розбуджує його національну свідомість. Тішуся, що праця нашого Т-ва за півтора роки дала позитивні наслідки, а це є доказом того, що ми взяли правильний культурно-національний курс. На початку було нас кілька осіб, а сьогодні ми маємо понад 50 членів. Редакція Т-ва спромоглася стати тим, що зветься г а з е т о ю ! Сьогодні ми не без армії. Ми тісно пов'язані з провінцією, а незаперечним доказом нашого поступу є 3000 пакетів, що ми їх вислали, за останні два місяці, на свою периферію. Зараз у редакційній теці залягає зверх ста цінних рукописів. Що не рукопис то — брошура! Наша праця це школа. Підготовляємось до великого почину, що принесе позитивні завершення, бо все, що ми тут робимо це — початок великого кінця! А українська преса в цьому відіграє рішальну роль. Бажаю новій Управі, Редакції та всім поодиноким співробітникам понести ідею національного визволення через усі кордони та засіяти українські ниви добрим, родючим зерном, щоб не було в Україні такої закутини, куди б не дійшла народня газета".

Після цього забирало слово багато співробітників, які високо оцінили заслуги невтомного д-ра В. Сімовича, що був рушійною силою в таборі у всіх ділянках: просвітній, видавничій і лекторській.

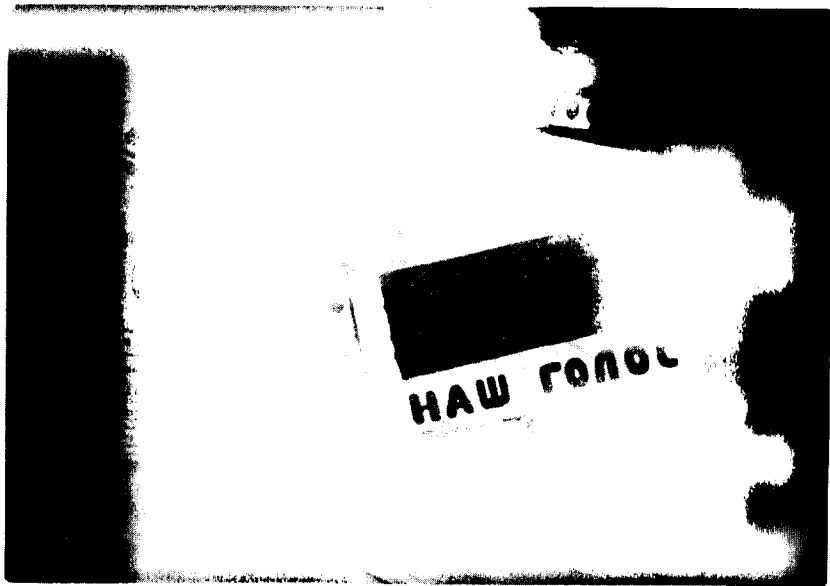
На місце д-ра В. Сімовича СВУ у Відні відповідальним за видавництво призначив члена "Просвітнього Відділу" СВУ д-ра Осипа Охримовича. Редагування "Розваги" перейняв полонений Федір Шевченко — син брата Тараса Шевченка.

Федір Шевченко (син Івана брата Тараса Шевченка) Редактор таборового часопису "Розвага" у Фрайштадті. Замордований більшовиками 1945 р. в Польщі.

В жовтні новий Редакційний Комітет постановив — всі міжнародні події, а також події на фронтах треба розглядати зі становища національних інтересів українського народу. Треба ці питання, якнайширше висвітлювати на сторінках "Розваги". Нам вже тепер треба підготовляти свою національну культурно-освітню та військову армію, бо українська етнографічна територія не менша і не бідніша за території Австро-Угорщини, Італії, Франції, що самі господарюють у своїй власній хаті. Треба поволі переключати в "Розвазі" нашу культурно-національну працю на рейки національної політики, економіки й народоправства. Необхідно уважніше приглядатися до міжнародних подій та час від часу забирати слово в оборону свого недержавного народу на міжнародньому форумі.

З вибухом революції в Росії вирішено заповняти часопис "Розвагу" актуальною тематикою часу: "Революція й відродження націй", "Революція й Україна", "Революція й народи Кавказу та Прибалтики", "Всеросійські Установчі Збори", "Українські Установчі Збори", "Проблема всенационального державного народоправства", "Територіяльна автономія, федерація, самостійність" та інші. На п'ятих Заг. Зборах Видавничого Т-ва ім. Івана Франка сконстатовано творчий дотик революції в Україні, коли національний моноліт пробуджується, відроджується й постає до свого національно-творчого відчуття в новому часі, з новими ідеями й гаслами, а також людьми, що несуть в український народ національне освідмлення й кличуть його до боротьби за своє державне визволення. Цю давнождану політичну "весну народів" відчули полонені за дротами в таборі та розкидані на Чорногорі, в Тиролі під альпійським небом. До редакції "Розвага" починають плисти широкою рікою різні дописи, репортажі омолоджені новою, бурхливою тематикою національного ренесансу. Не вистачало таборових видавничих тиражів, щоб задовольнити живим словом читача захопленого подіями з України.

Рукописний журнал, що виходив у старшинському таборі Йозефштадт.

На пропозицію президента СВУ у Берліні Олександра Скорописа-Йолтуховського, що був присутнім на засіданні Ред. Ком. 26 квітня 1917 р., ухвалено надіслати до щоденника "Нова Рада", що його видає редактор Євген Чикаленко в Києві телеграму такого змісту: "Редакція "Розвага" — газета полонених українців у Фрайштадті з нагоди оновлення української преси пересилає свій щирий привіт редакції "Нова Рада". Всім серцем прилучаємось до великого свята Відродження України. Працуйте! Ми з вами за одно! Року Божого 1917, квітня 26-го дня. Фрайштадт, Горішня Австрія".

Видавниче Т-во постановило завести велику показову вітрину біля кооперативи "Власна Поміч", на якій наклеювати всі часописи, що надходять до редакції під гаслом: "Голос української преси для таборян". Така вітрина держатиме полонених у курсі всіх політичних, військових і революційних подій, що діється в світі, а зокрема в Україні. Це пізніше дало добрі й позитивні наслідки, бо вітрина в скорому часі перетворилась в живу трибуну.

Конкретні досягнення Видавничого Т-ва ім. Івана Франка. 1. На початку видавничої праці у "Розвазі" писали переважно члени "Просвітнього Відділу" СВУ у Відні, а пізніше всю видавничу працю перебрали в свої руки полонені. 2. "Розвага" була друкowana зрозумілою й популярною мовою українського народу, тому знайшла широкий відгук серед таборових і позатаборових полонених передплатників і читачів. За два роки діяльності Т-ва з 1-го серпня 1915 р. по 1-ше червня 1917 р., коли почалась нормальна праця в експедиції та провадилися записки, вислано 25.000 пакетів, беручи в середньому по 4 примірники на пакет, це виносить 100.000 примірників. В додаток до цього розіслано ще багато брошур, книжок із різних ділянок знання: 1. Історичні — "Ярослав Мудрий", "Гетьман Мазепа", "Як воювали запорожці"? Історії України Аркаса, Грушевського та ін. 2. Культурно-національні: "Про українську школу", "Національне відродження Галицької України", "Самостійна Україна", "Русь-Україна, Московщина-Росія" та ін. 3. Соціально-економічні "Страик і бойкот", "Хто з чого живе?" та ін. 4. Твори письменників: І. Шовчонка, Ів. Франка, Марка Вовчка, Руданського, Федьковича, Б. Лепкого та ін. 5. Різні брошури з природознавства та сільського господарства.

"Розвага" була найбільшою рушійною силою в національному розбудженні приспаної віками думки, що заставила десятки тисяч полонених українців думати по українському та оцінювати світові події зі становища власних національно-політичних інтересів.

На календар "Розвага" подали найкращі рецензії всі таборові видавництва: "Розсвіт", "Вільне Слово", "Просвітний Листок" та львівське "Діло" за листопад 1916 р. під наголовком: "Інтересне

видання". Також позитивну оцінку подав "Літературно-Науковий місячник", "Шляхи" за грудень 1916 р., Львів чч. 19-22. Окрім книжечки: "Дві казки" друкувалися ще додатково до "Розваги" — "Метелики", афіші на театральні вистави, оповістки, програми, відозви, картки та ін.

За два роки було надруковано в газеті та виданнях: політичних статтів 70, наукових 48, історичних 5, оповідань 82, віршів 101, нарисів, новель 30, по кооперації 5, по сільському господарству 5, по бджільництву 5, різних порад лікарських та в галузі агротехніки 110, різних дотепів народної мудрости 130, статистичні довідки, сміховинки, пригадки, загадки, прислів'я, морочеголовки і багато іншого, цікавого, живого, захоплюючого. "Розвага" це була дійсна популярна, народна газета, що її любили читачі та зокрема наші селяни-хлібороби! Із всіх 89-ти кореспондентів "Розваги", тільки половина брала активну й безперерйну участь у таборових редакційних виданнях інші дописували з таборів і робітничих команд. На протязі всього часу членів-співробітників у Видавничому Т-ві було 87 осіб. Із них було з Полтавщини 13, з Харківщини 12, з Чернігівщини 7, з Київщини 27, з Катеринославщини 8, з Поділля 6, з Волині 4, з Херсонщини 2, з Таврії 2, з Донеччини 1, з Курщини 2, з Гродненщини 1, з Астрахані (емігрант українець) 1.

Всі ці особи перейшли практичне ознайомлення з журналістикою та видавничими справами, як кореспонденти-дописувачі, коректори, а частково в ділянці редагування друкованого слова.

Для послуг співробітників була укомплектована бібліотека редакції "Розваги", що складалась з понад 400 книжок. Вони поділялися на окремі розділи: довідниковий, науковий, письменство з української літератури та історії, політично-економічний.

Етнографічне Т-во ім. Володимира Гнатюка. При Видавничому Т-ві ім. Івана Франка існувало Етнографічне Т-во ім. Володимира Гнатюка. Спочатку це був Етнографічний Гурток, а пізніше він був переорганізований в автономне Т-во ім. Вол. Гнатюка. Організація його датується з дня 26 лютого 1917 р., коли на засіданні Редакційної Колегії часопису "Розвага" д-р Осип Охримович зачитав листа і подав матеріал, що одержав від Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка зі Львова. Із листа стало видно, що директор Етнографічного Відділу, відомий етнограф д-р Володимир Гнатюк, на Сесії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові подав думку використати нагоду перебування української інтелігенції в таборах полонених для етнографічних записів. Для цього він від ім. НТШ просив Редакцію Видавничого Т-ва ім. Ів. Франка організувати окремий **гурток фолкльористів**, щоб пізніше створити Етнографічне Товариство та негайно приступити до записування цих прецінних матеріалів у

розрізі всіх українських земель їх місце говірок і діалектів. Після переслухання цінного інформаційного матеріалу одноголосно ухвалено: 1. Організувати Етнографічний Гурток при Видавничому Т-ві ім. Івана Франка з тим, щоб пізніше його оформити в самостійне Етнографічне Т-во ім. Володимира Гнатюка.

2. Для цього був обраний Організаційний Комітет із членів Видавничого Т-ва з осіб: Костя Даниленка, Дмитра Піддубного, Йосипа Казбана, М. Ведмеденка й Петра Сохи.

3. Закликати через час. "Розвагу" всіх полонених українців до надсилання етнографічного матеріалу.

4. На засіданнях докладно перевірити надісланий матеріал та надсилати його до НТШ у Львові.

Праця по етнографічних записах знайшла добре підґрунтя. До Товариства посипалися найрізноманітніші матеріали з народнього фолкльору включно до "сорочицької" поезії.

На початку травня 1917 р. було оформлене Етнографічне Т-во ім. Володимира Гнатюка, як автономне статутове Т-во. Першим головою був Дмитро Піддубний, секретарем Йосип Казбан. Кілька зошитів етнографічних записів було переслано до Наукового Т-ва ім. Тараса Шевченка у Львові.

Товариство начислювало у своєму складі понад 20 членів і з успіхом працювало аж до ліквідації табору Фрайштадт.

Отець Константин Даниленко

ДРАМАТИЧНЕ Т-ВО ІМЕНІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО У ТАБОРІ ФРАЙШТАДТ.

З створенням у таборі організації полонених українців "Суспільно-Просвітнього Гуртка" 20 серпня 1915 р., тоді ж виникла думка заснувати в таборі українських полонених театр. Народилася вона серед полонених артистів, які раніше за своїм фахом працювали на сцені, як також і серед любителів сценічного мистецтва, що рішили тут за дротами зі сцени розбуджувати приспану національну свідомість своїх братів-українців. Вони мріяли над тим, якби в сіру й нудну буденщину таборового життя, внести промінь світла, надії, мистецької розради та відвести очі своїх земляків від невідрадної, суворої дійсності в полоні. Ця думка не могла бути довго скритою, вона змагала до свого конкретного вияву. Дня 14 вересня 1915 р. зійшлося понад два десятки ентузіястів сценічного мистецтва. Одна мета всіх об'єднувала. В одноголосній ухвалі організувати в таборі Артистичну Секцію при "Суспільно-Просвітньому Гуртку". Вибрано управу Секції до складу якої, крім полонених, увійшло ще два представники від "Просвітнього Відділу" СВУ у Відні. На голову Артистичної Секції обрано артиста з театру Миколи Садовського Данила Щербину — бандуриста. Тут же було ухвалено влаштувати два концерти на честь українського композитора класичної музики М. Лисенка та поета Івана Франка.

Діяльність "Артистичної Секції" провадилась в окремих відділах: драматичному, що мав влаштовувати театральні вистави, малярському, що об'єднував робітників пензля, концертному, що об'єднував співаків, музикантів, декляматорів, танцюристів і розбуджував би піснею серед полонених любов до Рідного Краю та музейному, щоб цінности "Артистичної Секції" зберігати для майбутніх поколінь.

Всею душею віддався цій справі представник "Просвітнього

Відділу" СВУ композитор о. Євген Турула. За дорученням "Просв. Від" СВУ і управи Секції з вересня 1915 р. він перший почав робити заходи в німецькій комендантурі, щоб здобути відповідне помешкання для театру. Члени Секції теж не гаяли часу — артисти переглядали каталоги та вибирали п'єси, співаки розписували нотну партитуру та розучували різні пісні під кермою диригента о. Є. Турули.

На засіданні "Артис. Секції" 21 грудня 1915 р. о. Є. Турула повідомив про те, що думку полонених заснувати таборовий театр німецька комендантура затвердила та дала зарядження про будову сцени: 9,5 метра вишини, 6 метрів глибини та 8 метрів ширини в одному з найбільших бараків на 1500 глядачів.

Майстри працювали над будовою сцени, а любителі мистецтва, склавши невеличкий фонд і за допомогою СВУ у Відні, закупували матеріяли для сцени, робили лаштунки та все необхідне. Художник Микола Голубець, скульптор Михайло Гаврилко виготовляли необхідний реквізит, а полонений артист-малляр Юрко Балицький намалював чудові декорації. Артисти також бігали й нишпорили по таборі, вишукували та скуповували різні речі: вишивані сорочки, смушеві шапки, чоботи та все те, що було потрібне до сцени.

На другий день Різдвяних свят 1915 р. першим деб'ютом на таборовій сцені було виставлено: "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка" — побутовий жарт на одну дію М. Старицького під режисурою полоненого Івана Птиці та ще дивертисмент із деклямацій, співів і музики. Хоч сцена, при лямповому освітленні, ще була неудосягнена, хоч самий жарт був скупенький змістом і старенький сюжетом, все ж таки на першу виставу прибуло стільки людей, що їх не міг умістити театр. Вони лізли на верх бараку, а звідти гукали та сипали рясні оплески сценічним виконавцям, особливо їм подобалися наші українські "дівчата". Та не могли повірити, що то були хлопці, а казали: "Що це привезли дівчат із Галичини!" З першої вистави видно було зацікавлення наших земляків рідним театром. Таборова комендантура та багато австрійських офіцерів, що відвідали виставу теж захопилися грою артистів. Серед присутніх офіцерів був фаховий артист обер-ляйтенант Гольве, який позитивно оцінив українське театральне мистецтво та став українським прихильником, а таборова комендантура приобіцяла матеріяльну допомогу театрові.

В скорому часі на прохання о. Є. Турули комендантура дала розпорядок: розширити й підвищити сцену, розширити театральну залю, покласти спеціально нову підлогу з наростаючим підвищенням, провести електрику, поробити сидіння, а до вікон зробити

Сцена з драми Марка Кропивницького "Невольник".

віконниці та ін. Цей ремонт відбувся на протязі місяця. В цей час артисти розучували нові п'єси до постановки. Знайшлося багато прихильників, що вишивали рушники, обруси, сорочки, а також шили свитки, чумарки, киреї, плели брилі з соломи та ін. Таборіві малярі малювали все нові декорації.

2 лютого 1916 р. відбулася друга вистава: "Піймав облизня" — жарт на одну дію Колисниченка, а за цим 6 і 7 лютого йшла гуртова сцена з драми Мих. Старицького: "Ой не ходи Грицю на вечерниці". 14 лютого знову повторено "Піймав облизня" і другий акт із драми на 5 дій "Бурлака" Івана Тобілевича, а пізніше виставлено повного "Бурлаку", що його було прийнято з великим ентузіазмом, бо полонені побачили рідне село з його турботами й боротьбою. Цю п'єсу доводилося повторяти 20 і 21 лютого та 4 і 5 березня, щоб задовольнити глядачів обох таборів. (У Фрайштадті було для полонених два окремі табори, що лежали поруч під однією комендантурою).

З кожним днем театральні вимоги та видатки на потреби сцени збільшувалися: на полотно, фарби, реквізит, бутафорію, фризерські речі та ін. і все це комендантура старалася задовольнити.

З бігом часу культурно-просвітня робота перекинулася до другого табору, що там 3 березня 1916 р. було організовано "Суспільно-Просвітній Гурток" та за допомогою "Артистичної Секції" створено "Драматичний Гурток", що підготував п'єсу "Безбатченко".

Вистави обох таборів відбувалися по черзі. Культурна праця в таборах зростала!

На сходинах "Артистичної Секції" 6-го березня 1916 р. ухвалено, щоб після кожної вистави сходилися артисти на свої наради для самокритики виведених на сцені типів і цим поглиблювали своє сценічне мистецтво. Так само вибрано Репертуарну Комісію, яка б стежила за підбором таких п'єс, що найближче доторкалися б живих потреб народу та були написані гарною українською мовою.

Все ж таки найбільшою перешкодою, що не давала артистам розвинути, це були технічні неполадки сцени. На прохання "Артис. Сеції" через свого відпоручника о. Є. Турули комендантура втретє дала розпорядок поліпшити таборову сцену. На цей раз був піднятий дах, сцену подано наперед, поширено і більше місця в низу для оркестри.

На засіданні 20 березня о. Є. Турула повідомив про те, що на прохання Президії СВУ у Відні прийшов дозвіл із міністерства — на подорож членів "Суспільно-Просвітнього Гуртка" та "Артис. Секції" по таборах полонених в Австро-Угорщині групами по три чоловіки для виявлення там українських артистів, співаків, музикантів та художників, щоб перевезти їх до Фрайштадту для посилення Секції та таборового хору. В кожній групі обов'язково повинен бути один артист або співак для контролю. Так само на адресу СВУ у Відні

"Назар Стодоля" — комедія Тараса Шевченка. Стоять від ліва: в ролі Гната Микола Славинський, в ролі Назаря Іван Птиця, в ролі Галі Павло Дубрівний, в ролі Кичатого Дмитро Славутич.

прийшов дозвіл-запрошення для артистів, співаків і музикантів у Фрайштадті відвідати організовані табори в Німеччині з метою репрезентації української національної пісні й музики. Робота закипіла. Щодня відбувалися театральні й концертні проби. Спішно готувалися до подорожі — щоб вона була нам на користь, а Україні на славу — казали полонені. Подорож мала тривати з місяць.

Дня 2 і 10 квітня було виставлено: "По ревізії" М. Кропивницького та "За двома зайцями" — комедія М. Старицького. Чистий прибуток із вистав був пересланий на шпиталь Українських Січових Стрільців у Львові.

15 квітня 1916 р. "Артистична Секція" з відділами хоровим і музичним у кількості 175 осіб на чолі з диригентом о. Є. Турулою та д-ром В. Сімовичем, як пропагатори української ідеї серед чужинців, виїхали до Німеччини, де відвідали три українські табори полонених: Раштадт, Вецляр і Зальцведель, влаштувавши там вистави й концерти, що проходили з великим успіхом. Для чужинців виступали з концертами на сценах: Берліну, Дрездену, Ляйпцігу та Мюнхену, здобуваючи українській пісні й музиці добру славу. В концертних виступах брав активну участь відомий співак Модест Менцінський.

Слідом за цим розіхалося 30 діяльних членів "Суспільно-Просвітнього Гуртка" по визбируванні українців по таборах полонених Австро-Угорщини. Це відбулося на культурно-освітній роботі в обох таборах, особливо в другому, де тількищо постав "Суспільно-Просвітній Гурток" і театральна організація. Але знайшлися здібні та енергійні люди в таборі, щоб не поривати доброго зв'язку з театральними глядачами, організували тимчасовий "Драматичний Гурток", який продовжував намічений плян праці в таборах. Дня 30 квітня виставлено новими силами "Нахмарило" — комедія на 3 дії Б. Грінченка, а слідом за цим 14 і 21 травня виставлено "Мартин Боруля" — комедія на 5 дій Ів. Тобілевича. Обидві постанови пройшли з великим успіхом і були зрозумілі для глядача полоненого. З ініціативи Просвітньої Секції "Сусп. Прос. Гуртка" в таборі розпочалися "Вечорі українського гумору", що поступово перейшли у Літературно-Музично-Вокальні Вечерниці. Ведення їх доручено Комісії при "Артистичній Секції", що підбирала людей, складала програми та пильнувала їх виконання. Спокійним, дотепним гумором, повчальним змістом так подобалося таборянам, що до читальні по суботах напливало зверх тисячі людей.

Незабаром "Артистична Секція" повернулась з турне по Німеччині. Дня 2-го червня відбулося спільне засідання "Артистичної Секції" і "Драматичного "Гуртка", на якому о. Є. Турула подав докладний звіт про наслідки подорожі. У таборі Раштат улажено святочний концерт та драматичну виставу "Бурлака" Ів. Тобілевича.

Чистий прибуток від вистави і концерту виносив 172.62 марки. У таборі Вецляр теж було дано два концерти, з них один платний, що дав 75.10 мар. В Зальцведелі також був платний концерт. Спільними силами полонених із Фрайштадту і Зальцведелю було улаштоване свято 55-ти роковин смерті Т. Шевченка. Прибуток із концерту виносив 167.75 марок. Всі ці прибутки в сумі 415.67 марок переслані на потреби українських шкіл на занятих німцями землях: Волинь, Полісся та Підляшшя що організували і провадили УСС.

Сцена з комедії "Паливода" Івана Тобілевича

На цьому ж засіданні порушено справу, щоб на сцені показувати героїчне минуле нашого народу і затвердили до постанови пєси: "Паливода", "Невольник", "Кума Марта", "Назар Стодоля" та ін. Але для цього було потрібне збільшення витрат на гардеробу, реквізит та бутафорію. Рішено звернутися з проханням за грошовою допомогою до таборової кооперативи "Власна Поміч" на закуп сценічних матеріялів.

В днях 1 і 8 червня відбулася вистава: "Крути та не перекручуй" — комедія на 5 дій Панаса Мирного. 20 червня піднято справу поїздки "Артистичної Секції" на гастролі до Відня і вирішено підготувати для цього новий музичнохоровий репертуар та характе-

Сцена з водевілю Овчинникова "На Україні".

ристичні сцени з народнього побуту, а також першу й другу дію з історичної п'єси "Паливода".

В днях 2 і 9 липня на сцені йшла драма на 5 дій "Борці за мрії" Тогобочного та 30 липня й 6-го серпня вперше була виставлена історична п'єса "Невольник" на 5 дій М. Кропивницького. Барвність декорацій, мальовничі вбрання, лицарська поведінка козаків і зброя, хоробра бійка козаків із бусурменами в третьому акті, наповнила серця глядачів історичним патосом боротьби наших славних предків за волю України. По закінченні гри зчинилася буря оплесків і криків з викликами артистів на естраду.

Тим часом з усіх таборів Австро-Угорщини почали прибувати транспорти з новими людьми — результат поїздок членів "Сусп.-Прос. Гуртка" по таборах. До таборових товариств вливалися нові, творчі сили, організації кріпили та збагачувалися новими працівниками. Приплив суспільно-творчих сил із полонених — на порядок дня, поруч із іншими організаціями, було поставлено реорганізацію "Артистичної Секції" в автономне товариство. Проект статуту для реорганізації доручено скласти управі Секції на чолі з представником із "Просвітнього Відділу" д-ром Миколою Чайковським.

Дня 24 липня 1916 р. на Загальних Зборах відчитано і затверджено статут, за яким "Артистична Секція", що підлягала прововоді "Сусп. -Просв. Гуртка", була перетворена в цілком окреме

Сцена з драми Шатковського "Кума Марта"

автономне тіло під назвою: "Драматичне Товариство імени Івана Котляревського", як театральна Секція Центральної Таборової Організації **"Українська Громада"**.

В статуті Т-ва зазначено: пункт 2. Мета Т-ва: а) при допомозі театральних вистав та інших продукцій причинюватись до розбудження української національної свідомости між полоненими; б) бути для полонених практичною школою ведення театру, щоби вони могли при допомозі театру вести національну роботу.

Дня 1-го серпня 1916 р. відбулися перші Загальні Збори Т-ва, на яких здано справоздання за попередню діяльність "Артистичної Секції" та вибрано управу Т-ва й Контрольну Комісію з 3-ох осіб. Також вибрано представника в Комітет для запровадження в таборі Літературно-Музично-Вокальних Вечерниць; після реорганізації "Сус. Прос. Гуртка" Комітет створив окреме тіло, до якого входило по одному представникові від усіх українських організацій в таборі.

Дня 14 серпня на засіданні Ради Т-ва було заслухано доповідь про діяльність таборового музею та повідомлено, що до музею почало напливати багато цінних речей: світлини, образи, скульптура, різьба, дереворити, вишивки, різне кольорове плетиво з соломи, великодні писанки та інше і все це — твори полонених. Ухвалено створити музейний фонд та звернутися за допомогою до таборової Централі "Українська Громада" і кооперації "Власна Поміч".

Павло Дубрівний в ролі Бондарівни з драми "Бондарівна" Івана Тобілевича.

19 серпня заходами всіх таборових українських організацій відбулася жалібна академія з приводу смерти Івана Франка. Драматичне Т-во на честь свого патрона виставило перші дві дії з драми "Украдене щастя". Половина чистого прибутку від продажу квитків, карток поета і буфету переслано на будову пам'ятника поетові у Львові.

Сцена з драми Б. Грінченка "На громадській роботі".

21 серпня йшла в повноті драма "Украдене щастя" на 5 дій Ів. Франка. Весь прибуток призначено на бібліотеку російського "Червоного Хреста" в таборі.

3 і 10 вересня виставлено драму на 5 дій М. Кропивницького "Дай серцю волю, заведе в неволю". Дня 2-го жовтня відбулися дво-місячні Загальні Збори, на яких заслухано звідомлення голови і поодиноких функціонерів. Видно, що робота вийшла на добрий шлях та поступово розвивається. Систематично відбуваються вистави. Уступаючій Раді уділено абсолюторію і вибрано нову.

15 жовтня відбулася вистава "Хатня революція" — комедія на 4 дії Вологодського.

16 жовтня на засіданні Ради Т-ва обговорювали справу організації в таборі драматичного курсу. В результаті було обрано Комісію, якій доручено скласти відповідну програму курсів. А 19 жовтня Комісія на засіданні Ради цих курсів подала програму: історія українського театру; теорія драми, деклямація, пластика, фехтовання й танці; теорія міміки, гриму, закони фарб; історія одягів; теорія співу й музики.

Курси призначені для членів Драматичного т-ва і для членів, що об'єднані в інших таборових організаціях. Слухачі курсів, щоб набути театральну практику, поступово прийматимуть участь на сцені у

виставах. Здібним та обдарованим курсантам буде поручено самостійно підготувати п'єсу та перекласти її постановку. Курсанти поділяються на учнів і слухачів. Учнями є всі члени Драматичного Т-ва, а всі інші є слухачами. По прослуханні теоретичного курсу та перекладенні практики відбуваються іспити; тільки тим дається право виступати на сцені, хто той іспит успішно зложить.

Лектори на курсах були: проф. д-р Степан Смаль-Стоцький, д-р Роман Домбчевський, д-р Микола Чайковський, а з полонених художник Юрко Балицький та Стах Драбинястий, вихованець Драматичної школи ім. М. Лисенка в Києві. Він же був ініціатором і директором цих курсів.

Дня 5 листопада виставлено: "На громадській роботі" драма на 5 дій Б. Грінченка, а 19 листопада було виставлено два жарти: "На сіножаті" Л. Яновської та "На Україні" В. Овчинникова зі співами й танцями.

17 грудня йшло на сцені два жарти: "Панська хворість" і "Бувальщина" написані майже на один сюжет. А 24 грудня показано на сцені жарт на 3 дії Вологодського "На бідного Макара".

Дня 26 грудня було виставлено велику історичну комедію Ів. Тобілевича на 4 дії "Паливода", що нагадала історичні події XVIII віку, і пройшла зі святочним піднесенням. По скінченні артисти в кількості 70 осіб вийшли на сцену і тут їх із нагоди річниці українського театру в таборі привітав представник "Просвітнього Відділу" СВУ д-р Роман Домбчевський та висловив подяку за розбудову рідного національного театру. У відповідь пролунали рясні оплески тисячної аудиторії, а духовна оркестра виконала національний гімн "Ще не вмерла Україна".

Дня 1-го січня 1917 р. заходами всіх таборових організацій було улажено Новорічне свято. Драматичне Т-во виставило: жарт "На Україні" та образок "Ніч під Івана Купала" Мих. Старицького. А 6-го січня було повторено п'єсу "Паливода".

На засіданні Т-ва 5 лютого 1917 р. повідомлено, що для сцени придбано такі театральні декорації: до "Бурлаки" — середина сільської хати, волосний майдан, волосна канцелярія, обрій села вночі. До п'єси: "Ой не ходи Грицю..." левада з млином. До "Невольник" — хата з надвору, подвір'я, садок старого Коваля, турецька в'язниця в скелях. До "Паливоди" — парк, ганок палацу, зала в палаці та все пристосування до гетьманських апартаментів XVIII ст. Крім того багато різних лаштунків, різних кущів, дерев, квітів на полотні та всяких дрібних сценічних приладів, що допомагають у досконаленні сценічного мистецтва під час постановки п'єси. Придбано оксамито-малинову завісу, що має по боках великі українські геральдичні герби: зліва з мечем у руках стоїть архангел Михаїл,

зправа — здіймається на сині Карпати могутній великий лев. Зверху велитенський бюст Батька української літератури, автора безсмертної оперети "Наталка Полтавка" — Івана Котляревського. Каламар. Гусяче перо. "Енеїда". Аполон. Кобза — як символ високої, музичної обдарованости українського народу.

Декорації видержані в українському стилі та виконані майстерно. Це все твори мистця полоненого Юрка Балицького. За два роки збагатилася сцена цінним гардеробом; реквізитом, бутафорією, фрізієрським майном. Понад 30 різних козацьких жупанів із поясами та кунтушами; серед них пишануться два гетьманські з дорогого малинового оксамиту обсіпані різно-кольоровими блисками, обшиті гарусом, виложені камінцями, що мигтять і переливаються кольорами веселки. Чумарки, киреї, свитки, штани, вишиті сорочки, пояси, шапки, брилі, червоні, жовті чобітки для жінок. Козацька зброя — шаблюки, пістолі та рушніці. Скрипки, кобзи, сопілки, трембіти, бубни. Оксамитові крісла пофарбовані бронзою, канделябри; миски, горшки, графини, різний посуд шляхетського та сільського вжитку. До всього цього до 60-ти різних фрізієрських річей: десятки перуків для жінок, чубів, вусів, борід та іншого дріб'язку. Все театральне майно оцінено до 20 тисяч корон.

Матеріальними джерелами були: постійна допомога таборової комендантури, добровільні датки членів Т-ва та їх прихильників, допомога СБУ у Відні, допомога від таборової кооперативи "Власна Поміч" і прибутки від вистав.

До табору Фрайштадт часто прибували військові чиновники з австрійської, німецької та італійської армії, що в обов'язковому порядку відвідували таборовий театр. Дивлячися на нашу побутовщину як "Ніч під Івана Купала" або "Вечерниці" Ніщинського, співами, музикою та танцями були захоплені та щиро дякували артистам за сценічне виконання.

На наших очах совершилось неабияке диво: Театрально-творча еволюція сягнула далеко наперед. З селянської "хатини", з убогої "свитки", з солом'яного "бриля" на сцені появились гетьманські "палаці", золотом шиті гетьманські "жупани" та "кунтуші"! Репертуар набрав систематичности, поважности і поділявся: 1. **Етнографічно побутовий** — "Як ковбаса та чарка", "Крути та не перекручай". Був добір популярний, народній і зрозумілий. Яскравість і простота. Художнє оформлення з забарвленням гуртових сцен, народніх пісень, музики і танців.

2. **Показ реалістичного життя** — "Борці за мрії", "Бурлака", "Мартин Боруля", "На громадській роботі". Боротьба за соціальні ідеї. Соціальна нерівність у місті і на селі. Поміщик і наймит.

Підприємець і робітник. Експлуатація. Визиск. Поневолення. Несправедливий суд. Національна нерівність.

3. Історичний, як національно-ідеологічний — "Невольник", "Паливода", "Степовий гість", "Назар Стодоля" і ін. Боротьба українського народу з татарами, турками, поляками та москалями за свою національно-державну незалежність. Впливи через театральний поміст на сучасне суспільство відновити та продовжувати боротьбу наших славних прадідів за соціальне й національне визволення нашої країни. Показати нашому народові та світові наш лицарський епос.

4. Показати внутрішньо-психологічне буття людини — "Суєта". Емоціональні відчуття. Боротьба розуму і серця. Ідеалістичне та матеріалістичне світосприймання. Етика. Мораль. Контрасти. Шукання відвічної гармонії життя.

Більшість з аматорів, що перед тим не змогли знайти свого місця на сцені, що не вміли прилюдно сказати слова, зробити жодного руху, вони переродилися, почали відчувати, переживати, плакати й сміятись, вони зрозуміли себе, свою роль на сцені і полюбили її. Це була школа для самородків під проводом ідейних фахових артистів.

Аналогічна еволюція відбулася і серед полонених у таборі. Полонені відчували духовну потребу в театрі і поплили до нього з усіх бараків. Вони набули культурну звичку, щоб ввечер у неділю пійти до театру. Таборовий театр став наскрізь громадсько-культурно-національною інституцією з найбільшою аудиторією.

Такому великому поступові в розбудові українського театру у таборі Фрайштадт треба завдячувати двом полоненим Іванові Птиці та Юркові Балицькому.

Іван Птиця (псевдо Орлик) народився на Харківщині в родині службовця. Закінчив городське училище. Два роки студіював теорію музики, співу на співо-музичних курсах композитора-диригента Каневського в Маріуполі. Був артистом на двох українських сценах антрепренерів Глазуненка і Гайдамаки. Готувався вступити учитись до московської консерваторії, але на перешкоді стала світова війна. Як полонений був постійним режисером у таборі Фрайштадт. Залишився жити за кордоном і працював в секретаріаті дипломатичної місії УНР в Празі Чехословацької Республіки.

Юрко Балицький (псевдо Микита Вихор) народився на Херсонщині в родині великого землевласника. По закінченні кадетського корпусу та малярської школи в Одесі він познайомився з українським рухом. Після закінчення двох курсів Художньої Імператорської Академії в Петербурзі, вступив до Художньої Академії в Парижі, але тут застала його світова війна і він, покинувши пензель, надів сіру вояцьку шинелю.

В карпатах попав до австрійського полону і відразу включився,

як національно-свідомий українець, до активної праці СБУ у Відні. Року 1919 був розстріляний денікінцями у своєму хуторі на Херсонщині*.

Обидва молоді, енергійні і в повному розквіті своїх талантів: один на сцені, другий на полотні, що всією душею віддалися рідному мистецтву. "Театр це є священний храм" (Іван із "Суєти"). Вони обидва розбуджували приспану національну свідомість полонених, розворушували зачерствілі серця наших земляків та переливали в їх душі святий вогонь Прометея. Цим вони підготували багато чесних, ідейних патріотів української сцени, що при повероті на Рідну Землю вони прищеплять цю любов до сцени своїм братам. Під їх опікою, вказівками й порадами пройшло через театральну естраду у Фрайштадті понад 242 особи, які стали національно-зрілими громадянами.

Від Редакції.

Євген Харлампович Чикаленко був близьким сусідом замлевласника Балицького на Херсонщині. Євген Чикаленко 1922 р. в Подєбрадах (Чехія) оповідав мені про трагедію родини Балицького наступне: як заняли большевики Херсонщину, то всю родину Балицьких розстріляли. Син їх Юрко в той час був у рядах Сірої дивізії української армії. За часів гетьманату при звільненні з дивізії старших річників Юрко повернувся на батьківський хутір, але з родини нікого в живих не застав. Коли ж на хутір прийшла добровольча армія Денікіна, запропонували Юркові, як синові поміщика, вступити в ряди добровольчої армії. На це Юрко заявив: "В руках зі зброєю я боронитиму Рідну Землю лише в рядах української армії". Денікінці тут же на місці Юрка розстріляли. Така доля спіткала великого патріота України.

Павло Дубрівний

Театральний репертуар Драматичного Т-ва ім. Івана Котляревського з дня 26 грудня 1915 р. по 10 червня 1918 р.

1. "Як ковбаса та чарка" вод. на 1 дію М. Старицького	вист. 11 раз
2. "Піймав облизня" водевіль на 1 дію Колесниченка	вист. 5 раз.
3. "Ой не ходи Грицю" – картина з драми М. Старицького	вист. 14 раз.
4. "Бурлака" драма на 5 дії Івана Тобілевича	вист. 7 раз.
5. "Нахмарило" комедія на 4 дії Бориса Грінченка	вист. 2 раз.
6. "Мартин Боруля" комед на 5 дії Івана Тобілевича	вист. 2 раз.
7. "Крути та не перекручуи" комедія на 5 дії Панаса Мирного	вист. 3 раз.
8. "Невольник" драма на 5 дії Марка Кропивницького	вист. 4 раз.
9. "Борці за мрії" драма на 4 дії Тогобочного	вист. 4 раз.
10. "Украдене щастя" драма на 5 дії Ів. Франка	вист. 2 раз.
11. "На бідного Макара" ком. на 3 дії Вологодського	вист. 7 раз.
12. "Кума Марта" драма на 5 дії Шатковського	вист. 6 раз.
13. "Шельменко Денщик" ком. на 4 дії Кв. Основ'яненка	вист. 1 раз.
14. "Пошились в дурні" комед на 3 дії М. Кропивницького	вист. 2 раз.
15. "На громадській роботі" др. на 5 дії Б. Грінченка	вист. 1 раз.

16. "Хатня революція" ком. на 4 дії Вологодського	вист.	2 раз.
17. "Бувальщина" вод. на 1 дію Велисовського	вист.	4 раз.
18. "Панська хворість" вод. на 1 дію Овчинникова	вист.	1 раз.
19. "Мати наймичка" др. на 4 дії Тогобочного	вист.	1 раз.
20. "Миротворці" жарт на 1 дію Б. Грінченка	вист.	1 раз.
21. "Медвідь" вод. на 1 дію Антона Чехова	вист.	2 раз.
22. "Сватання" вод. на 1 дію Ант. Чехова	вист.	4 раз.
23. "В Тарасову ніч" етюд на 1 дію Олекси Кобця	вист.	1 раз.
24. "На Україні" вод. на 1 дію Овчинникова	вист.	7 раз.
25. "Ніч під Івана Купала" картина з драми Михайла Старицького	" 5 "	
26. "Хазяїн" ком. на 5 дій Івана Тобілевича	вист.	1 раз.
27. "Бондарівна" драма на 5 дій Ів. Тобілевича	вист.	1 раз.
29. "Розумний і дурень" драма на 5 дій Ів. Тобілевича	вист.	1 раз.
30. "Наймичка" драма на 5 дій Ів. Тобілевича	вист.	1 раз.
31. "Сто тисяч" комедія на 4 дії Ів. Тобілевича	вист.	2 раз.
32. "Паливода" комед. на 4 дії Ів. Тобілевича	вист.	3 раз.
33. "Сербин" драма на 5 дій Ів. Тобілевича	вист.	1 раз.
34. "Дай серцю волю..." драма на 5 дій М. Кропивницького	вист.	3 раз.
35. "По ревізії" етюд на 1 дію М. Кропивницького	вист.	2 раз.
36. "Зерно й полова" драма 4 дії М. Кропивницького	вист.	1 раз.
37. "За двома зайцями" ком. на 4 дії М. Старицького	вист.	3 раз.
38. "Батраки" драма на 4 дії Костенка	вист.	3 раз.
39. "Зоря нового життя" ком. на 4 дії Кащенко	вист.	1 раз.
40. "На сіножаті" жарт на 1 дію — Яновської	вист.	2 раз.
41. "Серденьку золотому" вод. на 1 дію Яновської	вист.	2 раз.
42. "Хмара" драма на 5 дій Суходольського	вист.	1 раз.
43. "За Компанію" водевіль на 1 дію Лисенко-Конич	вист.	2 раз.
44. "Газетна помилка" вод. на 1 дію Провінціяла	вист.	5 раз.
45. "Назар Стодоля" комедія на 3 дії Т. Шевченка	вист.	3 раз.
46. "Вечерниці" опера на 1 дію Ніщинського	вист.	2 раз.
Відбулося вистав разом		134

Перо рецензента. В таборній часописі "Розвага" завжди подавались рецензії на вистави. Тут подається лише найбільше характеристичні п'єси та їх виконання.

Дня 26 грудня 1915 р. "Артистична Секція" разом із співучо-музичним гуртком під проводом диригента о. Єв. Турули дали першу виставу в таборі: "Як ковбаса та чарка, то минеться сварка" — водевіль на одну дію М. Старицького та з концертним виступом. Полонені переповнили театр. Успіх був надзвичайний. Онисим Чемера.

Дня 4 і 5 березня поставлено драму на 5 дій Ів. Тобілевича "Бурлака", в якій показано дійсну боротьбу на селі. Вистава пройшла добре. Сильніші місця викликали на очах глядачів сльози. Гарний був Славутич в ролі "Бурлака". Довгі оплески, що посипали глядачі артистам, свідчили про те, що український народ любить правду. Театр, що вміщує до тисячі осіб, був переповнений. Гр. Трутень.

24 вересня виставлено "Украдене щастя" — драма на 5 дій Ів. Франка. Найкраще виконали свої ролі Ганна і Микола; Михайло не міг передати мук свого серця, в якого вкрадено щастя і залишився жандармом. Молодиці біля корчми видавали себе чоловічими голосами і вносили неприємний дисонанс. Поява жида на сцені вносила багато веселоців. Загалом вистава пройшла гарно. Гарні були костюми, грим, чудова декорація; все це викликало подив і захоплення на театральній залі. Бурлака.

26 грудня 1916 р. виставлено історичну комедію на 4 дії "Паливода" Ів. Тобілевича. В першій дії глядачі бачили завзятих козаків, у другій — необмежену панську сваволю, у третій — безстидство панських підлабузників і глум їх над бідним селянством, у четвертій — показано панські "жарти". Талановиту гру артистів доповняли чудові декорації. В річницю своєї театральної праці артисти показали своє мистецтво неабияким досягненням. Артистів привітав представник "Просвітнього Відділу" СВУ д-р Роман Домбчевський під гучні оплески глядачів. Артисти музики і всі присутні виконали національний гімн: "Ще не вмерла Україна". П. Соха.

Дня 25-го лютого відбулася вечірка з приводу 103-их роковин народження найбільшого Кобзаря України Т. Шевченка. Заля була гарно прикрашена ялинками й національними прапорцями, серед яких пишався великий портрет Т. Шевченка. Свято відкрито "Заповітом", що проспівав таборовий хор разом із усіма присутніми. Потім представник "Просвітнього Відділу" СВУ д-р В. Сімович виголосив реферат: "Шевченко національний і світовий поет". Реферат зробив дуже сильне враження на присутніх. Після промови хор проспівав: "Було колись на Україні", "Рева та стогне Дніпр широкий". Прореклямовано: "Буває іноді згадаю", "Іржавець", "Козачковському". На закінчення присутні на залі відспівали: "Ще не вмерла Україна". Вечір пройшов гарно. Настрій був у всіх святковий. Шкода, що за пізнім часом була скорочена програма свята.

26 лютого з приводу 56-их роковин смерті найбільшого Сина України Тараса Шевченка, силами всіх українських таборових організацій, уладжено велике свято — Кобзареві. Програм складався із трьох відділів: I. Концерту. II Вистави першої дії "Назар Стодоля". III Сценічного образу: "В Тарасову ніч" — Ол. Кобця. Концертний відділ розпочався співом "Заповіту" на два хори, баритонове сольо з оркестрою композ. Вербицького. Спів під лагідний акомпаніамент струнної музики, відразу викликав у присутніх святочний настрій. Особливо лягали на душу пророчі слова поета: "Поховайте та вставайте!..." Тоді один з полонених сказав слово: "Значення Шевченка для українського народу". Слово було змістовне, палке й

щире. Хор проспівав: "Кругом неправда і неволя" муз. Лисенка, "Сонце заходить", муз. Роздольського, "Ой три шляхи" — муз. Топольницького. "І золотої і дорогої" — баритонове сольо з оркестрою, музика Д. Січинського. "Ой гляну я подивлюся на той степ, на поле!", "Косар" — хор з оркестрою, муз. Людкевича. Хорально-музичні мелодії то пливли тихими мінорними хвилями, як та тирса степова, то наростали, як гнів, як протест, як блискавка! То знову "били порогами", то ревли хвилями Чорного моря! Музичне виконання стояло на високому музичному поземі!

Тут же було з артизмом, чуттям і піднесенням продеклямовано: "Треті півні" — із "Гайдамаків" про Ярему Галайду, "Сон".

Під час виконання концертної програми на сцені стояв великий портрет Шевченка оповитий ялинкою, жовто-блакитними прапорами й рушниками. Співаки, музики й декляматори в кількості 175 осіб були одягнені в національних строях! Концертний відділ перевів диригент о. Єв. Турупа. "Назар Стодоля". Артист в ролі Хоми Кичатого, вдає справді українського типа з кам'яною душею, що в погоні за славою й хуторами єдину свою доньку хоче віддати силоміць заміж за багатого старого черкаського полковника. Він не зупиняється ні перед благанням доньки, ні перед проханням гордого Стодоли. Виконавець ролі "Назаря Стодоли", своєю чудовою грою показав завзятого, повного сили й козацького запалу козака, якому за щире любов до Галі: "не страшний не тільки що полковник, а й сам гетьман". Ролью "Назаря Стодоли" виконував любимець таборової громади артист Іван Птиця. Ролью Галі проведено теж чудово! Артист — вірно представив тип молоденької дівчини-панночки, що так щиро покохала свого Назаря. Ролью Галі виконував теж улюбленець таборової публіки Павло Дубрівний. Ролью ключниці Стехи проведена була теж гладенько й гарненько. Старости поступали так, як то й буває в нашому селі на сватанні. Перший староста балакав про царівну, князя, куницю й красуню дівицю, а другий тільки притакував "так, таки, так!" і викликав сміх на залі! Різдвяна коляда пригадала всім традиції рідного краю! Зате гуртова сцена Назаря із своїм товариством пройшла слабенько, за винятком веселого Гната! Загалом дія пройшла чудово. Артисти мали успіх. По скінченні — довготривалі оплески!

"В Тарасову ніч": артистами були допущені деякі хиби, а саме: щоб правдиво подати символіку образу треба в нього більше органічно заглибитися, злитися з ним, уявити його. В даному разі треба було втілити в себе силу пробудження України — віщої, світлої, нової! Та навпаки в грі артистів було багато драматичного елементу, брала гору не уява, не ілюзія, а театральна дійсність в той час, коли старий, сивоусий козак, що вийшов з підземелля мусів

говорити спокійним, замогильним голосом, він про це забув. Чудовий образ закутої в кайдани з терновим вінком на голові України, не знаходив на цей раз гармонії з палким темпераментом виконавця, забагато нервовості й трагізму, за мало ілюзії. Салдати вартові: москаль зостався майже непомітним, а українець не передав того душевного стану, як із московського яничара він перероджується в доброго сина й патріота України. Новітній козак не переживав, а деклямував. Зате потрясаючим душу, був голос Тараса з могили... Гарно відбувається відродження України, коли вона появляється на могилі, без кайданів, в образі слави, величі й краси! Ось гетьман з булавою! Гурт новітніх козаків і спонтанний спів "Ще не вмерла Україна!"

Шкода, одначе, що артисти глибше не прониклися до цього гарно написаного, символічного образу. Та всеж таки: змістовий твір, чудові декорації, Тарасова могила, білий хрест, в низу Дніпро, грім і блискавка, переливи фантастичного світла та інші ефекти, заховали недоліки артистів, а гра їх залишила сильне логічне напруження. Коли опущено завісу тоді хвилина була загальної мовчанки, а тоді зала заходила ходором: кричали, плескали, гукали! Вітали на естраді всіх артистів. Викликали автора, що на бажання своїх полонених земляків показався на театральній естраді в сірій, старій, вояцькій шинелі і в кашкеті ОЛЕКСА КОБЕЦЬ — грім оплесків і крики "слава", заглушували сцену...

По весні 1918 року цей образ "В Тарасову ніч" О. Кобця — був виставлений в Українському Державному Театрі — Миколою Садовським — в м. Києві!

Кость Даниленко

16 квітня йшла вистава "Кума Марта" драма на 5 дій Шатковського. Історична п'єса часів "Хмельниччини". Прекрасно грав ролю пана-воеводи артист Орлюк, що психологічно зрозумів типа, засліпленого своєю владою. Так само наш Павло Дубрівний, був надзвичайно гарний в ролі "Куми-Марти" та досить вірно подав нам тип веселі вдови! Гарно грали статечний полковник Когутенко, писар Голошук, Іван — старий козак, бродяга — Пафнутій, п'яниця — Гордій, Тимко — наймит. Де що знизили артистичне виконання: Горпина, Мотря — жінка воеводи, Роман — син соєводи, Олекса — козак. Зате знамениті декорації, краєвид на Дніпро, на Київську Лавру, та різні ефекти доповнювали гру артистів і вистава пройшла з великим успіхом. На закінчення публіка довго сипала на сцену рясні оплески, аж поки не появилвся весь ансамбль на естраді. Аплодували, гукали та кидали шапки на сцену!

Кость Пархоменко

В дні 23 і 24 лютого відбулися вистави для гостей українських офіцерів з табору Йозефштадт, які перші прибули до Фрайштадту для формування військових частин української армії з полонених, а також для гостей з Галичини лікаря генерала фльоти Окуневського та військового судді ген. Павлюха. Вистави пройшли з великим піднесенням і мистецьким виконанням. Це були останні прощальні імпрези, на яких взяв участь увесь таборовий ансамбль Драматичного Т-ва ім. Ів. Котляревського.

Літературно-музично-вокальні вечорниці. На засіданні "Артистичної Секції" 29 квітня 1916 р. ухвалено завести в таборі по суботах гумористичні вечори. Для цього було створено невеликий гурток із охочих осіб до деклямацій та оповідань. На початку ці вечори носили чисто гумористичне забарвлення. Оповідали й деклямували твори переважно Руданського, Глібова, Самійленка, Гребінки та ін. Полонені полюбили вечори та радо на них приходили і велика зала читальні була завжди переповнена.

В травні 1916 р. "Суспільно-Просвітній Гурток" покликав до життя окрему комісію та доручив їй скласти програм для таких вечорів, що мали б національно-виховний характер. Мета таких вечорів: 1. Забути бодай хвилиночку за ті дрітці, що обмотали табор полонених та відпочити від наукових теорій, що їх викладали на різних курсах. 2. Викликати в людей естетичне почуття та привчити їх до публічного виступу на сцені, щоб могли запроваджувати такі вечори при поверненні на Батьківщину. 3. Показати полоненим нашу літературу, пісню, музику. Розвинути в глядача критицизм до всього, що подається на сцені себто викликати творчу ініціативу й позитивну дискусію.

Такі вечори за програмою почали відбуватися щосуботи з 20-го травня 1916 р. В них брали участь: промовці, оповідачі, декляматори, хор і музика. Пізніше з гумористичних вечорів вони перейшли на літературно-музично-вокальні вечорниці, що сталося 10 червня 1916 р.

Заходами "Сусп. Просв. Гуртка" і "Артистичної Секції" 29 травня 1916 р. відбувся вечір, присвячений пам'яті Івана Франка, що помер 28 травня 1916 р. у Львові. На цьому вечорі представники таборової жидівської організації п. Вакс сказав теж тепле слово за "Вічного Революціонера". Були продеклямовані твори Франка: вступ до "Мойсея", "Каменярі", "На зорі соціалістичної пропаганди", "Указ про голод", "Новітні гайдамаки" "В дорогу", вступ до "Панських жартів", а також відчитано ряд оповідань: "Малий Мирон", "Добрий зарібок". Хор проспівав — "Не пора", що полонені вислухали стоячи. Вечір пройшов із патріотичним піднесенням.

Нижче подаємо найбільш характеристичні рецензії літературно-музично-вокальних вечериць, що були друковані в таборівій час. "Розвага".

В суботу 7-го жовтня на літературних вечерницях хор проспівав пісні: "Чорна рілля" муз. Людкевича, "Сонце заходить" муз. Роздольського, "Зібралися всі бурлаки" муз. Колесси, а також тріо під акомпаньямент піано: "В ночі на могилі" муз. Стеценка. Прордеклямовано вірші й байки таких авторів: Л. Глібова — "Лисиця-жалібниця", "Пан на всю губу"; Б. Лепкого: "Паліям мира"; Улагая: "Кобзарі", Т. Шевченка: "Три шляхи", "Кавказ"; Славінського: "Зісланому борцеві"; О. Кобця: "А липа цвіла"; Чалого: "А ти спиш поневолений люде". Всі вірші прордеклямовані з артистичним чуттям. Спів під акомпаньямент гітари — "Як ходив я по Одесі" та оповідання "Мандрівка" не відповідали завданню вечерниць. Зате майстерно відчитано "Лекцію про шкідливість курення тютюну" А. Чехова в перекладі на українську мову. Вечір закінчився відспіванням аудиторією національного гимну. Взагалі вечер пройшов набагато краще, як попередні, про що свідчила переповнена зала.

Павло Дубрівний (Задесенець)

Дня 12 жовтня провозжали видатного українського громадського діяча й науковця проф. д-ра Василя Сімовича на працю до таборів у Німеччині. Заля не вмщала людей. Було багато теплих і ширих промов. Були виконані точки зі співу і музики. Останнім промовляв д-р В. Сімович, що сказав: "Працювати громадою, щоб повернувши до Рідного Краю, мати змогу здобути те, до чого прагнуть наші серця, щоб і нам засяла ясна зоря волі й щастя на нашій дорогій, визволеній землі". Гримів національний гимн. Д-р Сімович прорщав товаришів співпраці гучними окликами: "До побачення на нашій Рідній Землі! До побачення в Києві!"

Олекса Кобець

В понеділок 28 травня 1917 р. заходами всіх таборових організацій відбувся Академічний вечер присвячений першим роковинам смерти Івана Франка. На початку полонений Кость Даниленко виголосив промову, в якій коротко передав найважніші моменти з життя письменника, звернувши увагу на те, яку страшну боротьбу провадив він через усе своє життя. Але він не заламувався, а сміло йшов усе своє життя тернистою дорогою до правди, світла й волі! Згадав основні літературні твори І. Франка. Тоді хор проспівав: "Даремне місце" — слова Франка. Далі В. Ілюченко прордеклямував вірш Франка — "Школа поета", а хор проспівав "Вічний революціонер". Потім проф. д-р Степан Смаль-Стоцький схарактеризував літературну творчість Івана Франка. Характе-

ристика зробила велике враження на присутніх. Полонений Стах Драбинястий продеклямував: "Мій Рай", а хор проспівав: "Непроглядною юрбою", а на закінчення було продеклямовано — П'яту пісню з Мойсея". Свято закінчилося співом цілою аудиторією "Не пора" і національним гимном.

В днях 14 жовтня 1917 р. і 8 січня 1918 р. пройшли на таборовій сцені "Вечерниці" — Ніщинського. Були вони довершенням більше як дволітньої праці хору на чолі з диригентом — композитором о. Єв. Турулою, як також діяльності оркестри та членів-артистів Драматичного Т-ва. Бажаючи хоч частково виповнити прогалину в наших театральних рецензіях, подаємо кілька музично-критичних заміток.

Беручи на увагу силу хору, оркестри та всі інші умови праці, мусимо сказати, що з музичного боку вистава дня 14 жовтня 1917 р. показала вповні належно змагання артистів-аматорів. Через брак неповности симфонічної оркестри диригент д-р Р. Домбчевський мусів проробити деякі конечні зміни партитури. Зміни вийшли добре і оркестра держала себе в часі вистави справно. Те саме треба сказати і про хор та солістів.

Щодо самого виконання, то увертюра пройшла гарно, хоч трохи повільно. Пісня хазяйки, а особливо пісні на чоловічий хор: "Віють вітри та буйнесенькі", "Закувала", а також пісня дівчат "Перестане зозуля кувати" — вийшли гарно. Так само гарне враження зробили сольоспіві: "Нема мені чого треба", "Чумарочка рябесенька" — відспівані під час вечерниць. В хорі дівчат і парубків "Нуж тепер вогню" — повинен бути сміх парубків, що йде під такт музики більш свободний, природний, а не такий голосний та різкий. Якби артисти-хлопці, що грають ролі дівчат, більш деклямували, а менше співали, тоді брак жіночого голосу не так би виявлявся і артистам легше було б грати жіночу ролю. Правда, мішані хори робили часом враження похоронної пісні: "Ой хто п'є...", що співав тенор партію альтя. Але ж інакше було неможливо. Бо мішані хори треба було би пристосувати до чоловічих голосів і знижувати для цього їхній тон, а це було б знову з огляду на цілість і решту чоловічих хорів неможливо. Хор і оркестра повинні були ще більше точно виконувати ті місця, де мало співатися тихо.

Перший раз довелось нашим артистам грати на сцені співаючи. Це було для них трудно, а щоб не зіпсувати своєї ролі-партії, заставляло артистів забути на гру, а глядіти більше на палочку диригента, що вимагала гострої точности й дисципліни. Щоб грати, співаючи, треба великої вправи. В тому гра артистів потерпіла на кошт музичного виконання. Ці хиби були б напевно відпали за другим-третім разом. Але ж не довелось нам почути "Вечерниці" в

такій обсаді, бо вистава 8 січня 1918 р. відбулася в супроводі піаніно, якому допомогла струнна оркестра і то без ніякої перерібки чи то пристосування партитури. Правда, артисти почували себе за несутність симфонічної оркестри та вимагаючого диригента менше зв'язаними, звертали менше уваги на музику і диригента, яким на цей раз був полон. Олекса Лошаченко. Гра артистів вийшла на цей раз багато краще, за теж враження музичне було багато слабше. Тих тонів, що дає симфонічна оркестра та того настрою не дасть піаніно і сама струнна оркестра. До того вжиття, як супроводу піаніно, неприродне та нагадує чомусь кав'ярню. Вправний в веденні самого хору диригент О. Лошаченко не панував, як слід своєю рукою; виглядало так неначе диригентура спочивала в руках фортепіаніста, який сидів найближче до сцени, але спиною до диригента. Пісні вийшли місцями навіть повільніше, як на попередній виставі. Не було співано так тихо чи так голосно, як зазначено в партитурі, хори й сольоспіви вийшли нерівно й не старанно. Свій.

Дня 10 березня 1918 р. відбулося свято 104-ох роковин народження нашого найбільшого поета, борця і мученика за волю України Тараса Шевченка.

З огляду на те, що 28 лютого 1918 р. з першим транспортом відіхали в Україну козаки-добровольці до формування 1-ої Козацько-Стрілецької дивізії майже всі активні члени Драматичного Т-ва ім. Ів. Котляревського, свято було дуже скромне. Воно було улаштоване старшинами і козаками, що прибули як добровольці до української армії до Фрайштадту з різних таборів Австро-Угорщини. Свято розпочалося молитвою: "Боже великий, єдиний"..., що виконала оркестра. Після молитви полонений Ол. Харченко сказав промову, в якій вияснив значення Т. Шевченка, як народнього поета, який в своїх творах виспівував всі нещастя, всі страждання українського народу. Він боровся все своє життя з гнобителями народніми і закликав увесь народ до боротьби за волю України.

Потім продеклямовано "Іржавець" Т. Шевченка, а оркестра виконала "Попури" зі стрілецьких пісень УСС — муз. Гайворонського. Далі хорунжий М. Букшований (полонений старшина) зробив екскурс в українську історію та зазначив, що в ту хвилину, коли вже вигасла надія на те, що Україна визволиться від тяжких кайданів Московщини, в цей час пролунав грізний голос "апостола правди і науки" Т. Шевченка за волю й самостійність свого народу: "розкуйтеся, братайтеся!" Сьогоднішнє свято — найбільше свято українського народу, бо український народ перший раз святкує найбільшого борця за волю України в самостійній державі, чого так бажав Т. Шевченко й за що віддав своє життя. Далі прекрасно продеклямовано: "До Основ'яненка", "Кавказ", "Буває іноді в неволі" і

"Суботів", а оркестра виконала "Шумку" — муз. Завадовського й "Гуцульщину" — муз. Гайворонського.

Після цього проф. д-р Степан Смаль-Стоцький у своїй промові докладно розібрав ті пророчі місця з поезії Т. Шевченка, в яких він пророкує Україні світлу будучність і пристосував ті пророцтва до сучасного менту. Він закликав присутніх всіма силами піддержати вже здобуту волю Україні. На закінчення всі приявні в супроводі оркестри відспівали — "Вже воскресла Україна".

Свято пройшло дуже врочисто і зробило сильне враження на присутніх. Духова оркестра майстерно виконала свої точки. Крім музичних речей талановитого композитора УСС М. Гайворонського вперше ми почули гарну "шумку" Завадовського, яку для духової оркестри приладив член нашої таборової оркестри Вольфан Шраєр (німець симпатик українців). Зала була переповнена.

Ці рецензії в таборівім час. "Розвага" вповні характеризують літературно-музично-вокальні вечерниці, що відбувались по суботах на протязі 3-х років у таборі Фрайштадт над культурно-національним пробудженням полонених.

Почавши з гумористичних вечорів — читання й деклямацій ці вечерниці вирости в складну концертну програму. Це все сталося завдяки невсипущій, муравлиній і плодотворчій праці диригентів, передусім композитора о. Євгена Турули, д-ра Р. Домбчевського та Вольфана Шраєра (німця, який став великим симпатиком українців, працюючи весь час як диригент таборової оркестри), а також полоненого Олекси Лошаченка.

В художніх продукціях вечерниць добиралися клясичні взірці з наших поетів і письменників: Ів. Котляревського, Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Франка, Федьковича, Глібова, Руданського, Старицького, Грінченка, Коцюбинського, Лесі Українки, Олеся, Лепкого, Стефаника та інших модерністів слова. З композиторів: Лисенка, Стеценка, Леонтовича, Людкевича, Колесси, Ніжанківського, Гайворонського, Гріґа, Завадовського, Січинського, Лопатинського, Вербицького та ін. На таборовій сцені на широкий діапазон лунали співи: чоловічого хору, сольо, дуети, тріо, квартети в супроводі симфонічної й клявіатурної музики. Вершком музично-хорової діяльності Драматичного Т-ва ім. Івана Котляревського треба вважати співи з оперет "Наталка Полтавка", "Запорожець за Дунаєм", як також скомпліковані "Вечерниці" Ніщинського та ін. Оркестри були духові, симфонічні, що виконали зверх 50-ти продукцій. Відвідувало вечерниці щосуботи понад 700 осіб.

ЗМІСТ

<i>Михайло Гаврилко</i> : Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі у Фрайштадт.	7
<i>Микола Голубець</i> : Усвідомлення полонених у таборі Фрайштадт творами українських письменників.	9
<i>Отець Константин Даниленко</i> : Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт.	13
<i>Д-р Осип Охримович</i> : Економічна база існування "Фрайштадтської Республіки". (Кооператива "Власна поміч").	33
<i>Василь Прохода</i> : Вплив Фрайштадської Республіки і СВУ на українську чинність у старшинських таборах у Терезіні та Йозефові.	51
<i>Д-р Роман Домбчевський</i> : Матеріали й документи з національно-освідомчої праці СВУ в таборі Кніттельфельді серед полонених українців.	57
<i>Інж. Павло Дубрівний</i> : Товариство "Січ" ім. Гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт.	73
<i>Осип Безпалко</i> : Поступове пробудження національної гідності полонених українців у таборі Фрайштадт.	79
<i>Д-р Василь Сімович</i> : Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт.	83
<i>Василь Пачовський</i> : Виклади про національне освідомлення полонених у таборі Кніттельфельд.	95
<i>Інж. Павло Дубрівний</i> : Культурно-просвітня робота у таборі Фрайштадт.	99
<i>Отець Константин Даниленко</i> : Видавниче Т-во ім. Івана Франка.	157
<i>Отець Константин Даниленко</i> : Драматичне Т-во імени Івана Котляревського у таборі Фрайштадт.	175